

Додонов Роман Олександрович
Додонова Віра Іванівна

Соціологія

Навчальний посібник
для курсантів і студентів
вищих закладів освіти МВС України

ББК
Д60

Додонов Р.О., Додонова В.І. Соціологія: Навчальний посібник для курсантів і студентів вищих закладів освіти МВС України. Донецьк, 2004. — 187с. – Ілюстр.

Рецензенти: — Скідін О.Л., доктор соціологічних наук, професор Гуманітарного університету "Запорізькій інститут державного і муніципального управління"
— Воронкова В.Г., доктор філософських наук, професор, декан факультету менеджменту і фінансів Запорізької державної інженерної академії, член-кореспондент академії політичних наук України, академік Міжнародної Академії наук вищої школи

Фаховий редактор:

— Бех В.П., доктор філософських наук, кандидат соціологічних наук, професор, перший проректор Національного педагогічного університету ім.М.П.Драгоманова, член-кореспондент академії політичних наук України

Метою пропонованого посібника є ознайомлення слухачів із закономірностями функціонування суспільної системи як цілісності та її окремих підсистем та форм. В посібнику наводяться основні розділи навчального курсу: історія становлення світової соціологічної думки, методи проведення конкретних соціологічних досліджень, основи загальної соціологічної теорії. З урахуванням професійної спрямованості підготовки майбутніх правознавців посібник містить тему "Юридична соціологія".

Для курсантів і студентів відомчих вузів Міністерства внутрішніх справ України, а також для студентів юридичних факультетів державних і недержавних вищих навчальних закладів.

ВСТУП

На сьогодні не бракує навчальної літератури з соціології. За останні п'ять-сім років з'явилося чимало різноманітних видань російською і українською мовами, що мають за мету методичне забезпечення навчального курсу з „Соціології”. Більш того, починають виходити з друку навчальні посібники і підручники, які враховують профілізацію економічних, технічних, медичних закладів освіти. Чи є потреба ще в одному, розрахованому на правознавців та правоохоронців?

Автори запропонованого навчального посібника впевнені, що така потреба існує. Маючи досвід читання соціологічних дисциплін на соціологічному і юридичному факультетах Запорізького державного університету, Запорізького та Донецького юридичних інститутів МВС України, вони добре ознайомлені із специфікою підготовки фахівців у погонах. Автори намагалися репрезентувати основні проблеми науки про суспільство у стислому вигляді, але не за рахунок примітивізації матеріалу. Витримати „баланс” між лаконічністю брошури – з одного боку, та підручником для фахівців-соціологів – з іншого, було не просто, можливо це і не завжди вдалося. Деякі теми містять авторське бачення соціологічних проблем, яке може не поділятися представниками інших соціологічних шкіл та напрямків. Але в цілому посібник надає слухачам загальне уявлення про суспільство та науку, що його вивчає.

Важко уявити собі сучасного юриста-професіонала без знання фундаментальних основ функціонування соціуму, оскільки правознавство є однією з галузей більш широкої суспільствознавчої науки. Знання законів і закономірностей суспільного розвитку є найнеобхіднішою підставою для формування надійної світоглядної бази майбутніх юристів.

У сучасній соціології, яка є, безумовно, мультипарадигмальною наукою, існує безліч підходів, концепцій, теорій соціальних процесів, що тією чи іншою мірою надають нам загальне уявлення про суспільство, дозволяють інтерпретувати складні й суперечливі соціальні явища, будувати уможлядні моделі суспільних систем, прогнозуючи на цій підставі майбутнє соціуму. Кожна окрема людина, особливо молода, необізнана, але яка прагне знань, стихійно складає власну картину соціального світу, актуалізуючи ту чи іншу сторону соціального буття. Вона навіть може вважати, що ця концепція є єдиним правильним поглядом на світ, істиною “в останній інстанції”. Але дуже часто трапляється так, що ця людина вкотре “винаходить велосипед”, оскільки її індивідуальні пошуки виявляються тотожними висновкам певних соціологічних шкіл та напрямків, які вже давно існують у соціології. З одного боку, це свідчить про необхідність ретельного вивчення історії соціальної науки, а з іншого — про зворотну тенденцію індивідуалізації соціологічного

знання.

Цьому певною мірою сприяє велике розмаїття існуючої соціологічної літератури — як вітчизняної, так і зарубіжної. Звичайно, цей навчальний посібник не може повністю замінити цього масиву підручників. Автори і не ставили собі такого завдання. Курсантам та студентам, котрі лише починають опановувати соціальну реальність, слід пам'ятати, що “в гості до соціології... ведуть двоє дверей: підручники й оригінальні тексти визнаних майстрів опису та пояснення тієї надзвичайно складної, багатоаспектної... реальності, яку називають “суспільством”. Скористатися лише одними дверима, віддавши перевагу систематичності й абстрактності підручника, або, навпаки, іншими, завзято занурившись у тексти, жертвуючи послідовністю, повчальністю та оглядністю, означає відмовити собі в повноті осягнення правил і нюансів, що притаманні соціології”^{*}. Тому необхідним додатком до підручників з соціології повинні стати тексти самих класиків соціології, хрестоматії й перекладні видання, статті в періодичних виданнях з соціології.

Посібник містить дев'ять тем, що віддзеркалюють основні структурні складові сучасної соціологічної науки: історія соціології, методологія проведення соціологічних досліджень, основи загальної соціологічної теорії, галузеві соціології. Остання тема, з огляду на профіль навчальних закладів і специфіку підготовки майбутніх правознавців та правоохоронців, присвячена основним проблемам юридичної соціології.

До того ж загальна юридична спрямованість підготовки спеціалістів врахована і при викладенні інших тем, присвячених становленню й розвитку соціологічної науки, проведенню конкретних соціологічних досліджень, соціології особистості, соціології девіантної поведінки та соціального контролю. Зазначені теми мають тісний зв'язок з навчальними курсами філософії, кримінології, юридичної психології, правової статистики тощо.

Усі теми супроводжуються контрольними запитаннями, завданнями для самостійної роботи, літературою. Наприкінці наводиться загальний бібліографічний огляд, іменний та предметний покажчики.

Автори виказують вдячність д.ф.н., проф. Беху В.П., д.ф.н., проф. Воловику В.І., д.ф.н., проф. Воронковій В.Г., д.с.н., полковнику міліції Рущенко І.П., д.с.н., підполковнику міліції Саппе М.М., д.с.н., проф. Скідіну О.Л., д.с.н., підполковнику міліції Соболеву В.О., д.ф.н., полковнику міліції Тарану В.О., д.ф.н., професору, підполковнику міліції Гребенькову Г.В., всім, хто взяв участь у обговоренні тексту підручника, хто своїми критичними зауваженнями та конструктивними порадами сприяв його виходу в світ.

^{*} Человек и общество: Хрестоматия / Под ред. С.А. Макеева.— К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999.— С.3.

Тема 1

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ГЕНЕЗА СОЦІОЛОГІЇ

План

1. Дискусія про предмет соціології. Сутність “соціального”.
2. Структура соціологічного знання.
3. Функції соціології та її роль у розвитку суспільства.
4. Генеза соціального знання.

Дискусія про предмет соціології. Сутність “соціального”

Вивчення будь-якої наукової дисципліни доцільно розпочинати з філософської рефлексії її предмета, тобто слід одразу ж обмежити коло проблем, котрі увійдуть до нашої уваги. Формулюванню ж предмета науки логічно передуює визначення її об’єкта.

Об’єктом соціології є суспільство. Це, мабуть, одне з небагатьох положень у сучасній соціологічній теорії, яке не викликає заперечень та дискусій у представників найрізноманітніших соціологічних напрямків і шкіл. На це вказує й етимологія поняття **соціологія**: воно походить від латинського *societas* — “суспільство” та давньогрецького *logos* — “слово, вчення, знання”. Взагалі об’єкт науки вказує те, на що спрямований процес пізнання, він є носієм інформації, яка “зчитується” й засвоюється суб’єктом. Але зрозуміло, що визначення об’єкту соціології ще не може остаточно задовольнити дослідника, оскільки той самий об’єкт мають і інші науки, насамперед історія, економіка, юриспруденція, політологія, культурологія, соціальна психологія, етнографія тощо.

На відміну від об’єкта, предмет науки вказує на ті суттєві властивості й відношення об’єктивного світу, які безпосередньо досліджуються наукою. Іншими словами, предмет є тим “зрізом”, під кутом якого розглядається (вивчається) об’єкт.

Предмет соціології як науки передбачає наявність суспільства в ролі об’єкта, але не отожднюється з ним. Для того, щоб вказати на предмет конкретної науки, необхідно визначити сутність досліджуваного об’єкта, виокремивши при цьому власне коло елементів, механізмів, процесів, явищ, котрі не збігаються з предметами інших наук. На відміну від об’єкта, з приводу предмета соціології постійно ведуться дискусії в соціологічних колах ще з часів Огюста Конта, який не визначився з предметом спроектованої ним науки. Його соціологія була приречена на парадоксальне існування: наука, що має об’єкт, але не має предмета. Це була свого роду “родова пляма” соціології, під знаком якої — в пошуках власного предмета — їй належало розвиватися ще тривалий час.

Особливо гостро дискусія про предмет соціології розгорнулася на сторінках радянських наукових журналів у 60-80 роки ХХ століття. Цілком природно, що ця дискусія мала ідеологічне забарвлення, відхід від якого

намітився лише на початку 90-х. У ролі предмета соціології різні автори вказують на такі поняття, як “суспільство й суспільні відносини” (Н.Смелзер), “громадянське суспільство” (Ж.Тощенко, В.Бойков), “соціальна реальність” (У.Аутвейд), “соціальні структури суспільства... , а також соціальні процеси , що протікають у цих структурах” (С.Фролов), “соціальні відносини” (В.Іванов), “соціальні спільноти” (В.Ядов) та інші.

Характеризуючи таке розмаїття підходів, І.М. Попова вважає, що “не слід перебільшувати роль визначення предмета соціології, намагатись у вигляді дефініції точно й повно вказати на те, що перебуває в центрі уваги соціології”. На наш погляд, соціологам не слід констатувати власне теоретичне безсилля. Якщо жоден із запропонованих компонентів не вичерпує предмета науки, логічно буде припустити, що предмет соціології просто є ширшим за обсягом.

Звернемо увагу на той факт, що до більшості з наведених визначень входить предикат *соціальне*. Чи не є він тим спільним знаменником, на якому ґрунтуються всі витлумачення предмета соціології?

Припустимо, що це дійсно так. Але соціальне — поняття полісемантичне. Ми вживаємо цей термін у кількох значеннях.

По-перше, соціальне — це складний системний рівень організації структурних елементів між собою, який має універсальний характер. У романо-германських мовах поняття “соціальне” має ширший обсяг та може бути використане для опису взаємодії, скажімо, мурах у мурашнику. Таке трактування (в широкому розумінні слова) є прямо протилежним традиційному для нас розумінню соціального як пов’язаного тільки з людиною. Тому парадоксальними видаються фрази “біологічні соціуми”, “соціалізація тварин” та інші. Цю проблематику активно розробляє соціобіологічний та кібернетичний напрямки соціального знання.

По-друге, поряд із “соціальним” у такому широкому значенні існує більш звичне для вітчизняного суспільствознавства поняття — “соціальна форма руху матерії”. У цьому сенсі “соціальне” виступає синонімом понять “людське”, “суспільне”.

По-третє, в межах соціальної форми руху матерії виокремлюють власне соціальну сферу суспільного життя. Ця соціальна сфера має власну специфіку та відрізняється від економічної, політичної й духовної сфер. Поряд із соціальним до цього ж понятійного рівня відноситься також термін “громадянський”, зокрема “громадянське суспільство”.

По-четверте, існує зовсім вузьке значення поняття “соціальне”, що пов’язано з задоволенням різноманітних людських потреб. У цьому сенсі вживаються словосполучення “соціальна політика”, “соціальна робота”, “соціальне забезпечення”. На Заході використовується також поняття “гуманітарне” (“гуманітарні потреби”, “гуманітарна допомога”).

Яке з наведених значень “соціального” є предметом соціології? На наш погляд, перший і другий варіанти вживання поняття “соціальне”

є занадто масштабними: при такому підході втрачається специфіка соціології — з одного боку та економіки, політології, культурології й інших суспільствознавчих наук — з іншого. Останній — четвертий — рівень, навпаки, дуже дрібний, і має переважно практичний характер.

Залишається третій випадок, коли під соціальним ми розуміємо соціальну сферу суспільного життя, що протистоїть, по-перше, виробничій (економіка) та, по-друге, політичній (держава) сферам. Саме на цьому рівні, на нашу думку, соціальне доцільно вважати предметом соціології, оскільки лише він не дублює предмети інших суспільних наук.

Якщо припустити, що предметом соціології є поняття соціального у третьому з наведених значень, то слід одразу ж дати визначення соціального як самостійної сфери суспільного буття. Аналізуючи загальні властивості “соціального”, відомий російський соціолог Г.В. Осіпов називає такі риси:

- соціальне характеризує загальну властивість різноманітних груп індивідів, яка є результатом інтеграції ними певних якостей суспільних відносин;

- соціальне окреслює взаємини індивідів, обумовлені сучасними суспільними відносинами. Це означає, що характер і зміст суспільних відносин між індивідами та групами залежить від місця, яке вони займають у різних суспільних структурах, та від тієї ролі, яку вони виконують у них;

- соціальне проявляє себе у ставленні індивідів і груп індивідів один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ та процесів суспільного життя;

- соціальне є результатом спільної діяльності індивідів, яка проявляє себе у спілкуванні та взаємодії цих індивідів.

До цього переліку ознак соціального слід додати ще й те, що соціальне безпосередньо ґрунтується на людських потребах, а відтак пов’язане з процесом формування й відтворення людини як певного типу особистості, що відповідає вимогам суспільства.

*Таким чином, **соціальне** — це сукупність тих або інших властивостей та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами або спільнотами у процесі спільної діяльності (взаємодії) в конкретних умовах, яка проявляє себе у їх ставленні один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів громадського життя.*

У життєдіяльності людей зміст “соціального” проявляє себе як соціальне явище. При цьому “діяльність”, “відносини”, “зв’язок”, “процес” — усього лише його різноманітні підстави. Загальне визначення соціального призводить до розчленування його на соціальні зв’язки й соціальні процеси, що можна розглядати як його статичний та динамічний аспекти. Соціальним зв’язком слід вважати будь-які форми відносин між людьми, заснованих на обміні діяльністю, що протікають у будь-якій формі: живій або оречевленій.

Соціологія виявила різновиди соціальної взаємодії. Найбільш

розповсюджені з них: товариська взаємодопомога; стійка спільна діяльність; епізодичне співробітництво; контакти, взаємне інформування; побічний взаємозв'язок (наприклад, через продукти праці); нейтральні відносини; протидія одне одному; антагонізм, боротьба.

Соціальні зв'язки трансформуються в соціальні процеси тоді, коли вони тягнуть за собою будь-які зміни. Якщо формальна або неформальна взаємодія людей веде до зміцнення зв'язків між ними, то йдеться про розвиток, який називають процесом соціального становлення.

Таким чином, уся багатоманітність соціальних зв'язків та соціальних процесів може бути представлена як конкретні прояви соціального. Тому саме соціальне й слід вважати предметом соціології.

Структура соціологічного знання

Розгляд другого питання доцільно розпочинати з визначення соціології як науки.

***Соціологія** — це наука про загальні і специфічні закони й закономірності розвитку соціального, історично визначених форм його прояву, наука про механізми функціонування та специфіку втілення цих законів у діяльності особистості, соціальних груп тощо.*

Слід зазначити, що це не єдине визначення соціології. Виходячи з багатоманітності позицій учених у дискусії про предмет соціології (див. питання 1), існують ще й такі дефініції:

Соціологія — це наука, яка вивчає структури суспільства, їх елементи та умови існування, а також соціальні процеси, що відбуваються в цих структурах (С.Фролов).

Соціологія — це наука про становлення та функціонування соціальних спільнот, між якими складаються певні соціальні відносини і взаємодія, а також про соціальну людину — творця цих спільнот і головного суб'єкта історичного розвитку (Н.Черниш).

Останнє визначення соціології добре узгоджується з українською соціально-філософською традицією, котра центральним осередком соціального життя здавна вважала спільноту або громаду.

За своєю структурою соціологічне знання складається з чотирьох основних компонентів.

1. *Загальна соціологічна теорія* відображає визначальні тенденції становлення й функціонування соціальних спільнот, роль та місце в цих процесах людини як соціальної істоти.

2. *Спеціальні соціологічні теорії* досліджують розвиток і відтворення людиною окремих соціальних спільнот, а також суть та основні характеристики людини соціальної.

3. *Галузеві соціологічні теорії* розкривають механізми життєдіяльності й функціонування соціальних спільнот у певних сферах суспільного життя та процеси соціалізації людини.

4. *Емпіричні соціологічні дослідження* скеровані на з'ясування, аналіз, узагальнення соціальних фактів, дій, вчинків людей, конкретних продуктів людської діяльності, розвитку і взаємодії створених людьми соціальних спільнот.

Загальна соціологічна теорія	
<u>Спеціальні соціологічні теорії:</u> Соціологія особистості Соціологія сім'ї Соціологія молоді Соціологія міста Соціологія села Соціологія етносу та інш.	<u>Галузеві соціологічні теорії:</u> Соціологія культури Соціологія політики Соціологія праці і управління Соціологія освіти і виховання Соціологія соціальних відхилень Юридична соціологія та інш.
Емпіричні соціологічні дослідження	

Призначення соціології обумовлено потребами функціонування та розвитку соціальної сфери життя, соціальної спільноти й людини. Таким чином, соціологія, вивчаючи соціальне, по-перше, вирішує наукові проблеми, пов'язані з формуванням знання про соціальну дійсність (описом, поясненням і розумінням процесів соціального розвитку, розробкою категоріального апарата науки, методології і методів соціологічного дослідження). Підходи і концепції, що створюються в цій фундаментальній царині, відповідають на два питання: “що пізнається?” (предмет) і “як пізнається?” (метод).

По-друге, соціологія вивчає проблеми, пов'язані з перетворенням соціальної дійсності, аналізом шляхів і засобів планомірного, цілеспрямованого впливу на соціальні процеси. Це царина так званої прикладної соціології.

Теоретична і прикладна гілки соціології різняться за метою, яку вони перед собою ставлять, а не за предметом або методом дослідження. Прикладна соціологія ставить перед собою завдання знайти шляхи, засоби перетворення цих процесів у бажаний для суспільства напрямок, використовуючи відкриті фундаментальною соціологією закони й закономірності розвитку соціальних процесів. Тому вона вивчає практичні галузі людської діяльності, наприклад, соціологію політики, соціологію права, праці, культури тощо й відповідає на запитання “для чого?” (для прогресивного соціального розвитку, для формування правового суспільства, для соціального управління і т.ін.).

Розподіл соціологічного знання за орієнтацією на фундаментальне і прикладне є досить умовним, оскільки обидві складові роблять значний внесок у рішення як наукових, так і практичних завдань. Це ж повною мірою відноситься також до емпіричних соціологічних досліджень: вони

можуть бути орієнтовані й на вирішення практичних завдань.

Крім зазначеної структури соціального знання, соціологія містить у собі чисельні варіанти вирішення тих чи інших теоретичних проблем, різноманітні підходи, принципи, що лежать в основі наукових шкіл або так званих парадигм.

Поняття *парадигма* було уведено в науковий обіг американським фізиком Т.Куном у роботі “Структура наукових революцій”. Від пропонує вживати це поняття для позначення класичної наукової розробки, що сприймається представниками цієї науки як взірець і перетворюється з часом у цілісну наукову традицію. “Під парадигмою, — писав Т.Кун, — я розумію визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають науковому суспільству модель постановки проблем та їх вирішення”.

Нормальна робота вченого є робота саме в межах парадигми. Вона складається з уточнення, доповнення, поглиблення головних принципів, сформульованих у парадигмі, та спрямована на поширення цих принципів на нові предметні галузі. При роботі в межах парадигми у вченого не виникає ніяких сумнівів в істинності ґрунтовних положень. Питання про це підґрунтя начебто вважається вирішеним.

Але з часом виникають сумніви в істинності вихідних принципів. Підставою для цих сумнівів є відкриття нових фактів (аномалій), які не вписуються в існуючу систему знання. Накопичення таких аномалій, які не можуть бути пояснені або вирішені в межах цієї парадигми, веде до кризи останньої, а отже, до формування нової парадигми. Перехід від однієї парадигми до іншої не є швидким і може тривати десятки, а інколи й сотні років. Саме його Т.Кун називає науковою революцією.

Найбільш відомим прикладом зміни парадигми у природознавстві є перехід від класичної механіки І.Ньютона до релятивістської теорії А.Ейнштейна. Безперечність законів ньютонівської механіки, що була підкріплена здоровим глуздом та досвідом буденної свідомості, поступово змінилася на впевненість у тому, що дія цих законів обмежується земним середовищем. При швидкостях, близьких до швидкості світлового променя, закони класичної механіки не діють. Доведення цього факту призвело до корегування наукової картини світу, а відтак до формування нової парадигми.

Специфічність соціології полягає в тому, що від початку свого формування вона розвивалася як мультипарадигмальна наука. Історія соціології не є процесом поступового накопичення емпіричної інформації та вдосконалення єдиної цілісної теорії. Навпаки, на прикладі соціології ми маємо динамічну зміну циклів розвитку різноманітних концепцій, що пояснюють соціальне. Соціальна реальність дуже складна задля тотального її осягнення. Наука взагалі не в змозі фіксувати все розмаїття конкретного прояву довколишнього середовища, тому вченому доводиться робити узагальнення, зводити проблему до “робочого обсягу”, вибір якого обумовлюється провідною парадигмою того чи

іншого часу. Зміну парадигм можливо навіть передбачити та прогнозувати.

Специфічною рисою сучасної соціології є співіснування кількох парадигм. Ці соціологічні парадигми не стільки суперечать, скільки доповнюють одна одну, розглядаючи соціальне під різними кутами зору: географічним, демографічним, расово-антропологічним, психологічним, культурологічним тощо. Такий стан зовсім не є свідченням слабкості соціології. Навпаки, різноманітність підходів дозволяє точніше описувати соціальні явища, наближатися до їх сутності.

Український соціолог В.Н. Александров (автор досить цікавого навчального посібника “Соціологія у короткому викладі”) зробив спробу систематизувати існуючі соціологічні парадигми, поділяючи їх на дві групи:

- структурні (макросоціологічні) парадигми: розглядають організацію, функціонування й розвиток суспільства як єдиного цілого;
- інтерпретативні (мікросоціологічні) парадигми: зосереджують увагу на вивченні людської поведінки як соціальної дії.

До структурних парадигм він зараховує функціоналізм (О.Конт, Г.Спенсер, Е.Дюркгейм, Т.Парсонс, Р.Мертон) і конфліктні парадигми (К.Маркс, А.Грамши, франкфуртська школа, Р.Дарендорф, Л.Козер).

До інтерпретативних парадигм належать, на думку вченого, концепція соціальної дії (М.Вебер), символічний інтеракціонізм (Дж.Мід, Г.Блумер), феноменологія (А.Щюц) та етнометодологія (Г.Гарфінкель).

Але слід зазначити, що розподіл соціологічних теорій на мікро- та макрорівень є досить умовним. Ліквідувати цей розрив зробив спробу відомий соціолог П.Сорокін, котрий називає свою соціологію інтегративною. Інтегративна соціологія розглядає соціальне з позицій аналізу співіснування декількох соціокультурних систем. При такому підході аналіз суспільства на мікро- та макрорівні майже втрачає свою методологічну значимість. Подальший розвиток принципів інтегральної соціології П.Сорокіна знайшов продовження в неофункціоналізмі Дж.Александера.

Функції соціології та її роль у розвитку суспільства

Функції кожної науки виражають різноманіття її взаємодій та зв'язків з повсякденною практикою суспільства. У функціях віддзеркалюється потреба соціуму в конкретному пізнавальному або перетворюючому потенціалі певної науки.

Більшість авторів перелічують велику кількість функцій соціології, серед яких найчастіше трапляються:

- пізнавальна;
- прогностична;
- управлінська;

- ціннісно-орієнтаційна;
- світоглядна та інші.

Спробуємо згрупувати ці функції, скориставшись порадою Френсіса Бекона, котрий поділяв науки на “світоносні” (дають знання) та “плодоносні” (дають користь). До речі, ця класифікація добре узгоджується з зазначеним вище розподілом соціології на фундаментальну та прикладну гілки.

Таким чином, усі численні функції соціології можна поділити на пізнавальні та інструментальні (соціальна інженерія).

Пізнавальна функція складається з:

- 1) дескриптивної субфункції (опис);
- 2) діагностичної субфункції (аналіз);
- 3) прогностичної субфункції (передбачення);
- 4) субфункції моделювання соціальних процесів;
- 5) методологічної субфункції.

Зазначені субфункції не протистоять, а логічно доповнюють одна одну. Спираючись на фундаментальні закони розвитку соціальних процесів, соціологія накопичує знання про сутність і природу конкретних соціальних явищ, їх трансформацію й реальний результат розвитку цих явищ. У цьому випадку дескриптивна та діагностична субфункції дуже схожі й різняться між собою лише за глибиною аналізу. Але пізнавальна функція соціології повинна охопити не тільки досліджуваний об’єкт, але й подальший процес розвитку, тобто спробувати спрогнозувати, передбачати наступний крок розвитку (прогностична субфункція). На підставі варіативного прогнозу соціолог створює моделі можливого розвитку й оцінює їх бажаність для суспільства та доцільність. Нарешті, для виконання своїх завдань у межах пізнавальної функції існує ще одна складова — методологічна, суть якої полягає у випрацюванні методів соціологічного дослідження, в тому числі й у розробці теорії, методики та техніки збору й аналізу соціологічної інформації.

Поряд із загальними методами соціального пізнання соціологія виробляє свої підходи і прийоми аналізу соціальної реальності. За допомогою одних методів пізнається й відбивається соціальне явище в його конкретному стані; за допомогою інших — розробляються шляхи його перетворення.

Таким чином, **інструментальна функція** — це окрема і самостійна функція соціології, яка спрямована на розробку методів та інструментарію з метою:

- пошуку;
- реєстрації;
- опрацювання;
- аналізу;
- узагальнення первинної соціологічної інформації.

Саме соціологічне дослідження — це найбільш загальний інструмент у соціології, а воно містить у собі цілу серію методів, розробка і вдосконалення яких продовжується. І ця діяльність з розробки

дослідницького інструментарію соціального пізнання посідає значне місце в соціології.

Гене́за соціального знання

Соціологія — порівняно молода наука. На відміну від історії, фізики, біології та інших наук, її вік нараховує всього півтора століття. Було б помилкою вважати, як це роблять деякі автори, що соціологія народилася у Стародавньому Китаї чи Греції, або називати першими соціологами Конфуція, Геракліта, Фуکیدіда, Платона чи Аристотеля. Але цілком природно, що ці філософи та їх послідовники вважали за потрібне висловити своє бачення суспільного устрою, своє ставлення до існуючого соціального ладу, свої проекти справедливого (ідеального) суспільства. Тому слід розрізняти інституціональний рівень (так звану академічну соціологію) та доінституціональний рівень соціального знання, коли соціальна проблематика розвивалася переважно в межах філософії.

Слід зазначити, що у стародавні часи знання про оточуюче середовище — як природне, так і соціальне — було досить обмеженим. Відносно малий обсяг інформації не ставив вимоги поділу на галузі та окремі науки, як це ми маємо в сучасних умовах. Усі знання зосереджувалися в межах філософії, за що останню слушно вважають “матір’ю всіх наук”. Цей початковий стан філософії (А) включав у себе як природознавчі, технічні, так і соціальні погляди стародавніх людей у синкретичному, тобто невиокремленому один від одного вигляді (Див.: Схема 1, етап I).

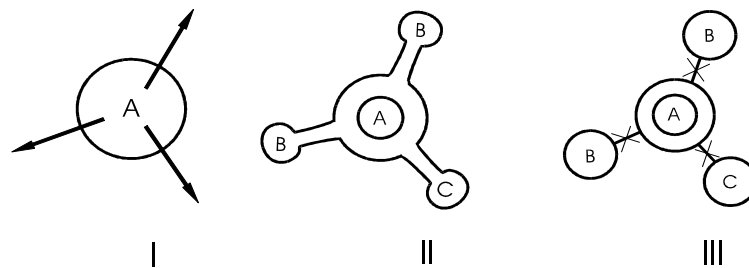

Схема 1. Етапи виокремлення галузевих наук.

Але з освоєнням людиною навколишнього простору, з пізнанням законів природи розпочинається процес диференціації знання (етап II). Поступово в межах філософії (А) з’являються окремі напрямки досліджень — натурфілософія, логіка, психологія, етика (В), соціальна філософія (С). У цей час формується проблемне коло майбутніх наук, перевіряється на стійкість та життєздатність їх мета шляхом зіставлення з іншими напрямками.

Наступний етап (етап III) у цьому процесі полягає в остаточному виокремленні конкретної науки, який супроводжується “розподілом праці” в духовній сфері та закріпленням наукових інтересів вже не за універсальним, загальним опануванням усього суцього, а за його

часткою. Так з'являються галузеві науки — астрономія, фізика, хімія, медицина (В), соціологія (С). Природний ланцюг, що поєднує таку науку з філософією, розривається, і вона розпочинає своє самостійне життя.

Подальший процес диференціації наук характеризується розподілом не лише суто філософського знання, а й галузевих наук. Наприклад, з соціальної філософії виокремлюється не лише соціологія, а й економіка, правознавство, політологія. Сама соціологія розподіляється на галузеві та спеціальні соціології.

Наведена логічна схема може стати основою для історичної періодизації розвитку соціального знання.

- ✓ Перший етап можна схарактеризувати як зародження соціального знання. У хронологічному аспекті він охоплює період з найстародавніших часів до кінця середніх віків.
- ✓ Другий етап слід вважати періодом становлення проблемного кола майбутньої науки. Цей етап триває з епохи Ренесансу до середини ХІХ століття.
- ✓ Третій етап характеризується інституціоналізацією соціології як науки та її подальшим існуванням (з середини ХІХ століття до цього часу).

Деякі історики соціології вважають, що слід розрізняти власне “соціологію” та “протосоціологію”. Проте вживання терміна “протосоціологія” обмежується неоднозначним змістом цього поняття: в одних випадках “протосоціологією” називають увесь доконтівський період розвитку соціологічного знання, в інших до “протосоціології” відносять праці мислителів ХІХ століття (О.Конта, Г.Спенсера, К.Маркса або Л.Уорда). Обумовлюється це тим, що їхні праці являли собою інтелектуальний синтез даних та узагальнень, отриманих зі спеціальних суспільних дисциплін. Відповідно до цього, період функціонування “протосоціології” окреслюють з 1850 року до першої світової війни та розглядають як підготовчий період для соціології як аналітичної соціальної науки. На нашу думку, “протосоціологія” відповідає другому етапові в запропонованій періодизації.

Перший етап розвитку соціального знання розпочинається з появою людського суспільства. Цілком природно, що первісну людину цікавили не лише таємниці довкілля, але й проблеми, що були пов'язані з її власним існуванням серед інших, подібних їй людей. “Хоча, — пише П.Сорокін, — слово “соціологія”, впроваджене Огюстом Контом, має порівняно недавнє походження, несистематизовані спостереження й узагальнення соціологічного характеру є так само давніми, як і інші суспільні науки. Вони містяться у значній кількості прадавніх манускриптів. Людське знання в далекому минулому було ще не розділене по галузях та окремих наукових дисциплінах, які для нас зараз є звичними. Більшість шедеврів минулого містили в синкретичній формі елементи того, що було названо пізніше релігією, поезією, філософією, природознавством та соціальними науками. Почасти ці праці є цілком соціологічними за своїм

характером...”**

У Стародавній Греції було започатковано вивчення окремих соціальних інститутів, насамперед, сім'ї, полісу, виховання, права, держави. Перш за все слід вказати на праці Платона (427-347 рр. до н.е.) “Держава” й Аристотеля (384-322 рр. до н.е.) “Політика”, а також на соціально-політичні доробки Солона, Парменіда, Геракліта, Піндара та Протагора.

У Середні віки в Європі формується принципово новий тип духовної культури, пов'язаний насамперед з панівним становищем християнської релігії. Чимало філософів цього періоду зробили свій внесок у скарбницю історії соціальної науки, обґрунтовуючи нові суспільні ідеали, нове тлумачення природи людини, суспільства й держави, але найцікавішими з них були праці Аврелія Августина (354-430 рр.) “О граді Божім” та Фоми Аквінського (1225-1274 рр.). Людська історія розглядалась як боротьба двох світів: божественного й земного, духовного й матеріального, добра і зла. Соціальний антагонізм переводився адептами християнської ідеології у площину антагонізму між віруючими й невіруючими, між праведними й неправедними.

У цілому ж перший етап розвитку соціального знання може бути охарактеризований як стихійний, оскільки суспільний порядок на той час розглядався як випадкове сполучення природних та надприродних сил. У ролі останніх могли виступати закони зовнішньої детермінації (карма, Дао, фатум), божественний промисел. Сама людина мала по відношенню до цих зовнішніх сил підпорядковане становище.

Другий етап розпочинається з епохи Відродження (Ренесансу), коли суспільство розглядається як продукт свідомої діяльності людини, як своєрідний “витвір мистецтва”. Соціальні концепції Ренесансу протистояли схоластиці і духовній монополії католицизму; вони ґрунтувалися на вивченні повторно “відкритих” доробків античних авторів. На зміну теоцентризму середньовіччя приходить гуманістична система мислення, в центрі якого знаходиться людина з її потребами, бажаннями, прагненнями. Гуманізм — це пізнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і прояв здібностей. Критерієм оцінки прогресивності суспільних відносин у гуманізмі є благо конкретної людини.

У цей час з'являються цікаві дослідження чинників, що обумовлюють конкретний стан суспільства. В цьому контексті слід вказати на праці флорентійського політичного діяча Ніколло Макіавеллі (1469-1527), французького юриста Жана Бодена (1530-1596), англійського правника і державного діяча Томаса Мора (1478-1535), італійського ченця Томазо Кампанелли (1568-1639). Останні два автора були фундаторами жанру утопічної літератури, яка малювала образи ідеального

** Сорокин П.А. Структурная социология // Человек. Цивилизация. Общество.— М., 1992.— С.176.

суспільства. Соціалісти-утопісти затвердили у свідомості європейців думку про можливість перебудови суспільства на раціональних началах, заперечуючи суто стихійну його природу.

Останнє положення пізніше знайшло відбиття в різноманітних теоріях суспільного договору, за авторство яких сперечаються англійці Томас Гоббс (1588-1679 рр.), Джон Локк (1632-1704 рр.), французи Шарль Луї Монтеск'є (1689-1755 рр.) та Жан-Жак Руссо (1712-1778 рр.).

Ще одним джерелом соціального знання на другому етапі стала філософія історії, яка плідно розвивалася наприкінці XVIII — на початку XIX ст. У працях відомих науковців (Франсуа Гізо (1787-1884), Томаса Джеферсона (1743-1883), Олександра Гамільтона (1737-1804), Жана Антуана Кондорсе (1743-1794), Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770-1731), Йогана Готфріда Гердера (1744-1803)) міститься чимало важливих соціальних ідей. Філософія історії стала зв'язною ланкою філософії й соціології.

Разом із тим французькі просвітителі, представники філософії історії та утопічного соціалізму швидше інтуїтивно відчували необхідність майбутньої науки про суспільство, а не усвідомлювали це. У якому вигляді ця наука має бути, вони ще не уявляли собі, але були впевнені, що поряд з існуючими повинна виникнути нова дисципліна, котра б мала своїм специфічним предметом саме соціальне. Таке уявлення сформувалося лише в XIX столітті.

Для того, щоб будь-яка наука набула статусу соціального інституту, вона повинна пройти такі стадії:

а) формування самосвідомості вчених, котрі досліджують певні процеси та явища. Вони усвідомлюють, що мають свій специфічний об'єкт і свої специфічні засоби дослідження;

б) уведення наданих наукових дисциплін у навчальні плани різних типів навчальних закладів;

в) організація та проведення тематичних конференцій, семінарів, симпозіумів тощо;

г) створення спеціалізованих періодичних видань;

д) організація об'єднань учених: національних та інтернаціональних асоціацій і товариств.

Соціологія пройшла всі ці стадії процесу інституціоналізації, починаючи з 40-х років XIX століття. Досить пізно (лише в 1892 році) в Чиказькому університеті створюється перша кафедра соціології. У 1893 році починає свою роботу Міжнародний інститут соціології в Парижі. На початку XX століття виникають перші національні асоціації й товариства, видаються соціологічні журнали, а викладання соціології вводиться у багатьох європейських та північно-американських університетах.

Джерелами процесу інституціоналізації соціології в XIX столітті є три відносно незалежних один від одного процеси:

– подальший розвиток соціальної філософії;

– необхідність залучення емпіричної інформації про стан соціальних

процесів до управлінської діяльності;

– диференціація суспільних наук під впливом позитивізму.

Розглянемо ці три моменти детальніше.

По-перше, джерелом інституціоналізації соціології цілком слушно слід вважати філософію, точніше, соціальну філософію, яка в ХІХ столітті вже була досить розвинутою. Вже після того, як соціологія в особі Огюста Конта та Герберта Спенсера проголосила свою незалежність від філософії як справжня наука про суспільство, філософія продовжувала грати помітну роль у соціологічних розвідках. Соціологію ж німецької соціологічної школи (В.Дільтей, В.Віндельбанд, Г.Ріккерт, Ф.Тьонніс, Г.Зіммель, М.Вебер, А.Вебер та ін.) взагалі дуже важко виокремити від соціальної філософії.

У соціальній філософії й соціології, як ми бачимо з матеріалу попередньої теми, дійсно, дуже широка спільна смуга, але це не дає підстав для їх повного ототожнення. Як відомо, соціальна філософія та соціологія належать до різних форм суспільної свідомості — філософії та науки, кожна з яких має власну специфіку. Тому питання про співвідношення соціології й соціальної філософії є почасти питанням про співвідношення науки як такої та філософії як такої.

Якщо об'єктом соціології є суспільство, а предметом — соціальне, то об'єктом соціальної філософії є уможливлені конструкції та ідеальні моделі, котрі віддзеркалюють відношення людини до соціального світу. Соціологія тут виступає в ролі теоретичного засвоєння соціального життя, а соціальна філософія — як свого роду рефлексуюча система, що віддзеркалює форми й засоби цього засвоєння*. Таким чином, соціальна філософія відноситься до суспільства не безпосередньо, а опосередковано — через призму існуючих соціальних концепцій та теорій. Інакше кажучи, соціальний філософ працює не з конкретними проявами соціального, а з продуктом праці соціологів, що відображають ці конкретні прояви.

В умовах, коли соціологія ще не виокремилась остаточно з “материнського лона” філософії, соціальна філософія сама виконувала функції теоретичного опанування соціальної сфери. Виникненню соціальної науки, як уже зазначалося, передувало тривале формування соціологічного знання в надрах соціальної філософії: це й описи різних культур, і аналіз історичних подій, і філософські роздуми про сутність людини, пошуки універсальних законів та рушійних сил історії. Соціальна філософія осмислювала якісну специфіку суспільства у його відмінності від природи, аналізувала проблеми змісту і цілі існування суспільства, його генези, долі й перспектив, спрямованості.

Таким чином, ми маємо всі підстави назвати соціальну філософію найважливішим джерелом соціології. Але разом із тим було б помилкою вважати, що з інституціоналізацією соціології соціальна філософія

* Воловик В.І. Філософія історії.— Запоріжжя, 1999.

остаточно виконала свої функції і зникає з арени. Соціальне постійно змінюється, розвивається, тому кожна наступна соціологічна теорія точніше й детальніше пояснює соціальні процеси. За соціальною філософією залишається функція співвіднесення чисельних соціологічних концепцій одна з однією. Навіть під час розколу соціології на “теоретичну” та “емпіричну” складові (30-ті роки ХХ століття) “теоретична” соціологія залишалася нерозривно пов’язаною з соціальною філософією та філософією історії. Крім того, соціальна філософія виконує важливу функцію співвіднесення теорії і практики, перевіряючи тим самим життєздатність тієї чи іншої соціологічної моделі.

По-друге, джерелом інституціоналізації соціології стала реалізація потреби в залученні емпіричної інформації про стан соціальних процесів в управлінську діяльність. Особливо активно соціальні дослідження розвиваються на початку ХІХ століття під впливом певних соціальних процесів. Інтенсивний розвиток капіталістичних відносин, так звана “промислова революція” супроводжувалися швидким зростанням міст. Наслідком урбанізації стала різка соціальна диференціація населення, зuboжіння (пауперизація) безробітних, бездомних, голодних людей, збільшення злочинності, проституції, еміграція. У той же час формується власне буржуазний прошарок — “середній клас”, зацікавлений у збереженні інституту приватної власності, порядку та стабільності, з’являються різноманітні реформаторські й філантропічні організації, соціальні рухи, національні благодійні товариства, окремі меценати. Отже, з одного боку, помітно проявляються соціальні хвороби буржуазного суспільства, а з іншого — з’являються сили, які були зацікавлені в їх лікуванні та намагалися виступати в ролі замовників соціологічних досліджень. Потреби в інформації про населення та матеріальні ресурси, необхідні для державного управління, обумовили проведення періодичного перепису населення.

Методологія й методика емпіричних досліджень соціальних процесів напрацьовувалася заздалегідь ще з ХVІІ століття. Природно, що перші емпіричні дослідження не мали системного характеру (роботи англійських “політичних арифметиків”, урядові дослідження французів у ХVІІ-ХVІІІ століттях). У цей же час Джон Граунт і Едмунд Галлей апробували засоби кількісного дослідження соціальних процесів. Ще в 1662 році Джон Граунт застосував їх до порівняльного аналізу смертності населення. А робота відомого фізика й математика Лапласа “Філософські нариси про ймовірність” була побудована на кількісному описі динаміки народонаселення.

На початку ХІХ століття кількість досліджень (надто ж у “майстерні світу” — Англії) різко зростає. Серед них слід особливо вказати на “Моральну статистику” А.Геррі, “Статистичний опис Шотландії” Дж.Сіклера, праці П.Гере про життя німецького пролетаріату, Паран-Дюшатле — про проституцію в Парижі, Л.Вілермі — про стан французьких текстильних робітників, багатотомне дослідження Ч.Бута

“Життя та праця людей у Лондоні”, ранню наукову розвідку Ф.Енгельса “Стан робітничого класу в Англії”.

Велике значення для апробації методології емпіричних соціологічних досліджень мала робота французького економіста Фредеріка Ле Пле “Європейські робітники”, де було обґрунтовано монографічний метод вивчення сімейних бюджетів робітників, а також праця бельгійського математика й астронома Ламбера Адольфа Кеттле (“Про людину та розвиток її здібностей, або Досвід соціальної фізики”), котрий довів, що деякі масові соціальні явища (народження, смертність, злочинність) підпорядковані певним закономірностям. З’являються перші центри соціологічних досліджень — Лондонське статистичне товариство, Товариство соціальної політики в Німеччині тощо.

Отже, соціологія проголосила свою самостійність по відношенню до філософії саме тому, що поставила перед собою завдання розв’язувати суспільні проблеми на основі наукових засобів пізнання дійсності. З точки зору соціології, суспільне життя повинно вивчатися не умоглядно, а на основі емпіричних засобів: активно застосовувати під час аналізу соціальних процесів кількісні засоби з використанням складних математичних процедур. При цьому соціологія спиралася на досягнення статистики, демографії, психології та інших дисциплін, об’єктом вивчення яких було суспільство.

По-третє, джерелом інституціоналізації соціології слід вважати загальний процес диференціації суспільних наук, що розпочався з 30-х років XIX століття під впливом філософії позитивізму. Головним положенням позитивізму була теза про те, що все істинне, тобто позитивне (звідси й назва — “позитивізм”) знання є результатом окремих специфічних наук або їх синтетичного об’єднання. За логікою позитивістів, філософія як особлива наука, котра претендує на змістовний аналіз реальності, не має права на існування.

Плідний та бурхливий розвиток науки на початку XIX століття поставив перед традиційною філософією з її спекулятивно-метафізичним методом низку запитань, на які вона не могла дати відповідь. Спроби поєднати таку філософію з конкретними науками у Новий час та епоху Просвітництва, зрештою, призвели до декларування “батьком позитивізму” О.Конттом радикального розриву наукового знання з філософською метафізикою. На думку фундаторів позитивізму, наука не має потреби в існуванні будь-якої “наднауки” у вигляді філософії. Разом із тим це не заперечує існування загальної науки “філософії” як синтезу наукового знання. Така “філософія” продовжує роботу, що розпочинається в окремих науках; її можна звести, по-перше, до формулювання загального висновку з природних та суспільних наук, створення загальної картини світу, а по-друге, до створення понятійного апарату, специфічної мови науки. Подібні погляди обстоювали, крім О.Конта, Р.Ардіго, Дж.Льюїс, Дж.Мілль, Ч.Райт, Г.Спенсер, І.Тен, А.Фулльє та інші.

Прибічниками позитивізму стали насамперед представники природничих і технічних наук. Вони з ентузіазмом сприйняли ідею про виключення “пережитків” метафізики, яка претендувала на розкриття причин та сутностей, з лав позитивних наук. Сама позитивна наука, за О.Контом, мала описувати речі і явища, відповідаючи на запитання “як?”, а не на запитання “чому?”. Таким чином, позитивізм, стимулюючи конкретні наукові дослідження, принципово стверджував, що сутність цих речей та явищ залишається непізнаною. Поширення позитивізму багато в чому сприяло виокремленню й інституціоналізації не лише технічних і природничих, але й суспільних наук — політекономії, юриспруденції, психології, політології, соціології тощо. Це було обумовлено такими методологічними положеннями, що їх дотримувалися позитивісти стосовно наук про суспільство:

а) немає принципів розбіжностей між природними та соціальними явищами;

б) методи природознавчих наук доцільно застосовувати в науках суспільних;

в) кінцевою метою наук про суспільство є створення соціального прогнозу на підставі теоретично обґрунтованих висновків та емпірично верифікованих положень.

Оцінюючи роль позитивізму, слід зазначити, що завдяки внутрішній суперечливості цього напрямку — сприянню прогресові науки та визнанню величезного значення релігійної віри — він зіграв подвійну функцію в історії соціології. У тих країнах, де традиційно були сильними позиції церкви й релігійної свідомості (Італія, Іспанія, Польща, країни Латинської Америки, США), позитивізм сприймався як прогресивний рух, що обмежує церкву та сприяє вільному розвитку наукової думки. Але у країнах з сильними стихійно-матеріалістичними традиціями (Велика Британія, Німеччина, Голландія) позитивізм мав у цілому реакційне значення. Теоретичні погляди засновників позитивізму критикувалися з боку представників багатьох соціологічних шкіл і напрямків. Проте треба враховувати, що для історії соціології позитивістський метод був необхідним та закономірним етапом, тому прагнення відійти від теологічних і метафізичних підходів до наукового дослідження, обґрунтовувати суспільну науку з результатів досвіду та спостереження, а також використовувати лише наукові засоби пізнання світу, безумовно, заслуговує на позитивну оцінку.

Саме під знаком позитивізму молода наука соціологія проникає в університетське середовище. Але тут вона зустрічає відкриту опозицію з боку представників старих суспільних наук — філософів та істориків. Перебуваючи на межі декількох дисциплін і не маючи чітко визначеного предмета, соціологія спочатку не вписується в консервативну систему класичної гуманітарної освіти. Це ненормальне для науки становище змінювалося дуже повільно. Але ще до того, як соціологія отримала загальне визнання, її необхідність та самостійність як окремої

дисципліни обґрунтував Огюст Конт, поєднавши всі три зазначених джерела в єдиному проекті майбутньої науки.

Література

1. Бельский В.Ю., Беляев А.А., Ломаков Д.Г. Социология: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2002.
2. Бергер П. Приглашение к социологии.— М.: Аспект-Пресс, 1996.
3. Волков В.В. О концепции практики в социальных науках // Социологические исследования.— 1997.— №6.
4. Давыдов А.Ф. Социология как мультипарадигмальная наука // Социологические исследования.— 1994.— №9.
5. Зборовский Г.Е. Общая социология. Учебник. – 3-е изд. – М.: Гардарики, 2004.
6. Казаринова Н.В., Филатова О.Г., Хренов А.Е. Социология: Учебник для вузов.— М., 2000.
7. Кун Т. Структура научных революций.— М.: Прогресс, 1977.
8. Малевич Е.Ф. К вопросу о структуре современного социологического знания // Социологические исследования.— 1997.— №6.
9. Масионис Дж. Социология. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004.
10. Некрасов А.И. Социология. – Харьков: Одиссей, 2004.
11. Павліченко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія: Навч. посібник. – К.: Лібра, 2002.
12. Піча В.М. Соціологія. Загальний курс.— К., 2000.
13. Примуш М.В. Загальна соціологія: Навчальний посібник. – К.: Професіонал, 2004.
14. Система социологического знания: Учебное пособие / Автор-составитель Щекин Г.В.— К., 1995.
15. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Навч. посібник. – К.: АТІКА, 2004.
16. Социология в кратком изложении: Учеб. пособие: В 2 ч. / Сост. В.Н. Александров.— Ч.1.— Мелитополь: МГПИ, 1998.— С.3-7.
17. Социология. Основы общей теории: Учебник для вузов / Отв. ред. Г.В.Осипов. – М.: Норма, 2003.
18. Социология: Учебник для вузов / А.И.Кравченко, В.Ф.Анурин. – СПб.: Питер, 2004.
19. Соціологія / За ред. Макєєва С.О. 2-е видання. - К.: Знання, 2003.
20. Соціологія: Конспект лекцій / Авт.-упоряд. В.І. Астахова та ін. / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого.— Харків: Нац. юрид. акад. України, 1995.
21. Соціологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Городяненка В.Г.— К., 1999.

Контрольні запитання

1. Що означає термін “соціологія”?
2. Що є об’єктом соціології?
3. Чим відрізняється предмет від об’єкту науки?

4. У чому полягає сутність дискусії про предмет соціології?
5. Що є предметом соціології?
6. У яких значеннях вживається термін “соціальне”?
7. Розкрийте структуру соціологічного знання.
8. Що таке парадигма? Як ви розумієте висловлювання “Соціологія — мультипарадигмальна наука”
9. Які функції соціології?
10. Назвіть основні етапи розвитку соціального знання.
11. Опишіть джерела процесу інституціоналізації соціології як науки.

Завдання для самостійної роботи

1. *Підготуйте розширену доповідь на одну з тем:*
 - ✓ Дискусія про предмет соціології;
 - ✓ Класифікація форм руху матерії та місце соціальної форми руху;
 - ✓ Трирівнева структура соціології;
 - ✓ Розуміння “парадигми” Т.Куном;
 - ✓ Основні функції соціології.
2. *Напишіть реферат на одну з запропонованих тем:*
 - ✗ Філософська рефлексія предмету соціології;
 - ✗ Класифікація парадигм в сучасній соціології;
 - ✗ Генеза соціологічного знання;
 - ✗ Соціальні погляди античності та середніх віків;
 - ✗ Соціальні погляди Нового часу;
 - ✗ Утопічні вчення як джерело соціальної науки;
 - ✗ Інституціоналізація соціології в XIX столітті.

Тема 2

ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

План

1. Огюст Конт і виникнення позитивістської соціології.
2. Соціологічна концепція Г.Спенсера.
3. Соціологічні погляди К.Маркса.
4. Принцип соціологізму Е.Дюркгейма.
5. Соціологія М.Вебера.

Огюст Конт і виникнення позитивістської соціології

Огюст Конт (1798-1857) — французький філософ, один із фундаторів соціології та філософії позитивізму. Народився в містечку Монпельє, в сім'ї чиновника, навчався у ліцеї, після цього — в політехнічній школі.

З 1818 року — секретар у Анрі де Сен-Сімона, з котрим через кілька років розриває стосунки. Основні праці: “Курс позитивної філософії” (1830-1842), “Система позитивної політики” (1851-1854), “Суб’єктивний синтез” (1856).

У розумінні закономірностей розвитку природи та суспільства Огюст Конт відштовхувався від аналізу еволюції нашого знання, яке послідовно проходить три теоретичних стадії: а) теологічне, або фіктивне; б) метафізичне, або абстрактне; в) наукове, або позитивне. Звідси — три роди філософій або загальних систем поглядів на сукупність явищ, що взаємно виключають одне одного. На першій — теологічній — стадії людина пояснює світ і процеси навколо нього “прямою та постійною дією надприродних сил”. На другій — метафізичній — стадії вони заміщуються “абстрактними силами, різного роду абстракціями, втіленими в різноманітних сутностях світу”. На третій — позитивній — стадії “людський розум, визнавши неможливість досягти абсолютних знань, відмовляється від рішення питання про походження і призначення Всесвіту, як і від пізнання внутрішніх причин явищ”, щоб займатися лише “відкриттям, шляхом поєднання роздумів та спостережень дійсних законів цих явищ, тобто незмінних відносин послідовності й подібності між ними”.

Нова наука про суспільство, проект якої виношував О.Конт, повинна була мати позитивний характер, тобто розглядати всі речі та явища як підпорядковані незмінним законам природи, зведеним, по можливості, до найменшого числа, та визначаючи неможливість пізнання так званих первинних і кінцевих причин. О.Конт поділив усю сферу знань на теоретичні та практичні науки, віднісши соціологію до першої групи. Проте науки він поділяв також на абстрактні й конкретні. Абстрактні науки, за Контом, мають на меті відкриття законів, що управляють різними класами явищ. Науки конкретні (або “часткові”,

тобто описові) складаються з застосування цих законів до дійсної історії існуючих предметів. При цьому абстрактні науки є головними, а конкретні — другорядними. Соціологію О.Конт вважав наукою абстрактною, загальною, подібною до фізики. Спочатку він навіть думав назвати її (слідом за Кеттле) “соціальною фізикою”. У Конта з’явилися “сходи” наук, розміщених за зменшенням спільності та зростанням складності: математика, астрономія, фізика, біологія й соціальна фізика. “Соціальна фізика” повинна була логічно завершити “сходи” позитивних наук, доповнюючи їх ще одним ступенем — “соціологією”. До речі, сам термін “соціологія” до наукового лексикону вперше був уведений саме О.Контом.

Соціологія, за Контом, отримує своє безпосереднє обґрунтування в біології. Крім того, О.Конт відкидає самостійність психології, вважаючи, що для вивчення психічних явищ достатньо однієї фізіології вищої нервової діяльності. А головне, Конт розумів соціальну фізику як підрозділ органічної фізики, котрий займається “феноменами організованих тіл”, тому суспільство підводилося під одну категорію з організмом, а практично — тлумачилося безпосередньо як організм. Соціологія Конта, таким чином, виступала як частина природознавства, хоч він, звичайно, розрізняв природу й суспільство.

Послідовне проведення аналогії з природничими науками (насамперед з біологією), дозволило О.Конту розрізняти в соціології *соціальну статіку* й *соціальну динаміку*. Як він зазначав, у біології ми відрізняємо точку зору суто анатомічну, тобто ідею, що стосується впорядкування, устрою організму, від точки зору фізіологічної, тобто такої, що в певному сенсі безпосередньо характеризує життя”. Соціальна статіка й динаміка — це анатомія та фізіологія суспільного організму, причому перша вивчає явища суспільного устрою, а друга — процеси суспільного життя, їх розвиток. Статичному й динамічному стану суспільства в О.Конта відповідають поняття “порядок” і “прогрес”.

Соціальна статіка вивчає взаємодію між різноманітними частинами суспільної системи. За О.Контом, окремі соціальні елементи не мають безумовного й незалежного існування, а тісно пов’язані між собою. У цьому відношенні принцип солідарності та гармонії суспільних явищ, представлених одночасно, становить основний закон соціальної статіки.

Соціальна динаміка відображає процес еволюції людства. При цьому “розумовий розвиток є найважливішим принципом розвитку людства”, або “історія людського розуму виступає природним та постійним керівником всього історичного дослідження людства”.

Поділ “соціальної фізики” на соціальну статіку і динаміку, на наш погляд, є однією з найвдаліших теоретичних знахідок Огюста Конта. Разом із тим не можна не відзначити, що надмірна абсолютизація ним закону трьох стадій розумового розвитку людства була помилковою. Саму історію світобачення О.Конт також уявляв так, начебто в ній вся справа зводиться

лише до пояснення явищ природи. Але це — лише один з аспектів розумової історії, що, у свою чергу, є лише одним із аспектів загального культурного та соціального розвитку людства.

Встановивши місце соціології в системі наук та її внутрішню структуру, Огюст Конт намагається розкрити закони соціального в його організованих формах та процесах розвитку. Серед законів соціальної статистики він особливо підкреслює значення диференціації, централізації влади й розвитку моралі.

Сучасний йому соціальний устрій О.Конт, слідом за А. де Сен-Сімоном, називає індустріальним суспільством, що є періодом розвитку промислового виробництва та формування матеріальних підстав капіталізму, що супроводжується низкою особливих моментів. Конфліктність індустріального суспільства О.Конт вважає результатом поганої організації, що могла б бути значно оптимізована реформістським шляхом. Ідеал суспільного устрою “батько соціології” вбачає у встановленні гармонії й солідарності всіх класів та верств населення. Його принцип суспільного устрою знайшов відображення у формулі: “Любов як принцип, порядок як основа, прогрес як мета”.

Огюст Конт не підтримує ані соціалістичного, ані ліберального тлумачення індустріального суспільства на підставі того, що зростання виробництва відповідає інтересам усіх соціальних груп. Він будує власну концепцію, роблячи при цьому ставку на ефективну організацію виробництва. Головну роль він віддає управлінцям, інженерам, організаторам, керівникам. Доповнюючи картину соціального устрою індустріального суспільства, О.Конт відзначає, що, крім мирського порядку, де “владарює принцип сили і могутності”, існує ще й інший, духовний порядок — порядок моральних цінностей.

Оцінюючи значення поглядів Огюста Конта в історії світової соціології, слід зазначити, що його теоретична спадщина стала предметом палких дискусій. Сучасні соціологи намагаються визначити, в чому вони “разом з Контом”, а в чому — всупереч йому. Саме таку назву дала своїй статті Р.П. Шпакова, перефразувавши відомий афоризм П.Бурдьє*. На її думку, створивши проект майбутньої науки про суспільство, французький соціолог так і не зміг його реалізувати. Його погляди досить суперечливі, хоч і не позбавлені евристичного потенціалу. Беручи до уваги міцність і значущість закладених Контом основ соціальної науки і порівнюючи з ними вітчизняні розробки, багато з яких мертві вже в ембріональному стані, можна сказати, що ми не разом з Контом, а набагато позаду. Разом із цим контівська концепція, орієнтована на прагматичне використання знань, з погляду сучасної соціології не позбавлена багатьох недоліків.

По-перше, О.Конт не визначився з предметом проектованої науки. Його соціологія була приречена на парадоксальне існування науки, що має об’єкт, але не предмет. Це була свого роду “родова пляма” соціології,

* Шпакова Р.П. Вместе с О.Контом и вопреки ему // Социс.— 1999.— №3.

під знаком якої — в пошуках власного предмету — їй належало розвиватися ще тривалий час.

По-друге, при побудові соціології О.Конта впадає в око суперечливість того, що, з одного боку, утворення нової науки про суспільство повинно ґрунтуватися на природознавчій моделі. З іншого ж боку, засіб реалізації контівського проекту настільки відрізнявся від принципів класичного природознавства, що його з великою натяжкою можна вважати природно-науковим типом. Це певною мірою кредо нової релігії, ніж науки.

По-третє, вже сучасники О.Конта критикували його теорію суспільного розвитку за штучне зведення всього розмаїття суспільних проявів лише до розумового розвитку людства, що практично не пов'язано з соціальною структурою суспільства.

По-четверте, консервативні моменти соціально-політичних поглядів О.Конта, його пристрасне прагнення “захистити” буржуазні основи докорінно суперечили загальному демократичному духові соціальної науки.

По-п'яте, до недоліків контівської теорії цілком слушно зараховують її крайній антиіндивідуалізм. У соціальному світі, апологетом якого виступає О.Конт, не має місця індивидові, людині: є лише людство, суспільство. Окрема людина Конта не цікавила (згадаймо Зоценка: “Легко любити людство і дуже важко полюбити сусіда”).

Але, незважаючи на всі зазначені суперечності, Огюст Конт зумів досить повно синтезувати основні соціально-філософські ідеї свого часу. Критикуючи умоглядний, суто абстрактний підхід до аналізу соціального життя, апелюючи до позитивного знання на основі опитування та історичного порівняння, визнаючи еволюційний характер суспільних процесів та їх закономірність, звертаючи увагу на дослідження структури суспільного життя, Огюст Конт надав міцного імпульсу для наступної інституціалізації соціологічної науки.

Соціологічна концепція Г.Спенсера

Наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. в західній соціології оформлюється органістська школа (Павло Лілієнфельд в Росії, Альберт Шеффле в Німеччині, Рене Вормс, Альфред Епінас у Франції та ін.), що розглядала суспільство як аналог природного організму, а соціальне життя пояснювала через безпосередню проекцію біологічних закономірностей. Найвідомішим соціологом цього напрямку був Г.Спенсер.

Герберт Спенсер (1820-1903 рр.) — англійський філософ, біолог, соціолог, плідний і всебічно обдарований науковець, котрий досить глибоко був ознайомлений з сучасними йому науковими досягненнями в галузях математики та природознавства. Основні праці: “Соціальна статика”, “Основні начала”, “Принципи біології”, “Принципи соціології”, “Описова соціологія”.

Досліджуючи походження всіх живих організмів, британський учений вважав, що суспільство у своєму розвитку підпорядковується тим же універсальним закономірностям, за якими розвивається природа взагалі. Еволюційна теорія Г.Спенсера була однією з найпопулярніших у ХІХ ст. Він на сім років раніше за Ч.Дарвіна на підставі вивчення розвитку органічного світу приходить до ідеї існування еволюції в біологічному світі й формулює принципи природного відбору в умовах боротьби за існування у світі природи. Його 15-томна “Описова соціологія”, матеріали для якої збирали помічники Г.Спенсера, містить у собі всебічний опис чинників конкретного стану суспільства, серед яких: неорганічне середовище (геологія, топографія, клімат); органічне оточення (рослинний і тваринний світ); “надорганічне” середовище (історія, суспільні відносини, психофізичні, емоційні, інтелектуальні риси населення). “Зовнішні” (природні) і “внутрішні” (притаманні суспільству) чинники розглядалися Спенсером як стартовий стан умов розвитку індивідів та суспільств. Прояви соціального більш значною мірою залежать від клімату, ландшафту місцевості, флори, фауни, багатства корисними копалинами на ранніх етапах людської історії. У ході соціальної еволюції людське суспільство поступово позбавляється залежності від природних умов. Прогрес первісної людини затримувався відсутністю здібностей, що можуть виявитися тільки з самим прогресом.

Спільне існування індивідів — перша та необхідна умова для розвитку людини. Інакше кажучи, люди живуть один з одним тому, що це їм вигідно. Цю тезу Спенсер доводив до логічного завершення, виступаючи проти допомоги бідним, хворим, похилого віку людям. Якщо вони досить життєздатні, вони живуть — і це добре. Якщо ні — вони помирають, і це також добре. Підкреслюючи природний характер еволюції, Г.Спенсер вважав, що природа завжди прагне рівноваги й сама позбавляється від зайвих елементів. Тому державі в жодному разі не слід втручатись у соціальне життя.

Герберт Спенсер розглядає еволюцію в системі соціології як єдність двох взаємопов’язаних процесів — інтеграції, коли об’єкти переходять від стану гомогенності (однорідності) та гетерогенності (різноманітності), коли об’єкт включає в себе різноманітні, але неоднорідні елементи.

У процесі соціальної еволюції з часом виникають суспільні структури, що мають функціональну спрямованість. Вивчаючи функціонування певного елемента, Спенсер звертає увагу на продукти взаємодії цих елементів. На його думку, такими продуктами є форми життєдіяльності суспільства, політичні установи, церковний устрій, мова, мораль. Саме ці продукти та їх еволюція повинні вивчатися соціологією.

Основна відмінність між соціальними структурами вбачається Г.Спенсером у добровільному чи примусовому співробітництві людей для досягнення спільної мети. Якщо в суспільстві переважає примусове співробітництво, то така соціальна організація характеризується як

“військова” (мілітарна), якщо переважає добровільне співробітництво, таке суспільство має риси “промислового” (індустріального) суспільства. Окрім наведеного критерію, Г.Спенсер характеризує види суспільств за поданими в таблиці ознаками:

Мілітарне суспільство	Індустріальне суспільство
<i>Характер співробітництва</i>	
Примусове співробітництво	Вільна кооперація та співпраця
<i>Головна функція</i>	
Оборона суспільства, збільшення власної території	Підтримання миру. Взаємовідтворення індивідуальних діяльностей
<i>Соціальні пріоритети</i>	
Людина для держави; обмеження свободи, власності, мобільності	Держава для людини; свобода; певні обмеження власності і мобільності
<i>Відносини між державами та іншими організаціями</i>	
Заборона приватних установ	Дозвіл приватних установ
<i>Державна структура</i>	
Централізована	Децентралізована
<i>Соціальна стратифікація</i>	
Фіксація соціального статусу, виду діяльності; успадкування статусу	Гнучкість та відкритість соціального статусу, виду діяльності
<i>Тип господарювання</i>	
Протекціонізм, малі обсяги зовнішньої торгівлі, автономність та самодостатність економіки	Взаємозалежність в результаті товарного обміну, вільна торгівля, втрата автономності
<i>Соціальні та особистісні цінності</i>	
Патріотизм, хоробрість, лояльність, відданість, віра у владу, дисципліна	Незалежність, повага до інших, протидія насиллю, ініціативність, правдивість, доброта

Мілітарні суспільства хронологічно передують виникненню суспільств індустріального типу. Взагалі ж завоювання є головним джерелом формування соціальної структури та класових відмінностей.

Мілітарному типу суспільства, як бачимо в таблиці, притаманні сильна централізація влади та її ієрархічна структура. Все життя підпорядковано жорсткій дисципліні, навіть церква за своєю структурою нагадує військову установу. Цілком природно, що індивід у такому суспільстві повністю залежить від соціальної системи.

Індустріальне суспільство характеризується насамперед тим, що влада в ньому розглядається як вираз волі окремих індивідів. Головними видами господарювання є промисловість і торгівля. Соціально-політична структура децентралізується, стає більш гнучкою.

Соціальна еволюція, за Спенсером, супроводжується поступовою трансформацією мілітарного типу суспільства в індустріальне. Але на відміну від багатьох дослідників, Спенсер не вважає, що мілітарні суспільства є пройденим періодом, а сам мілітаризм подоланим. Він прогнозує грандіозні військові конфлікти в майбутньому, порятунком від яких вбачає у глобальній “федерації вищих націй, котра своєю верховною владою може заборонити війни між народами й зупинити процес розвитку варварства, який постійно підриває цивілізацію”. На його думку, реальні суспільства є лише перехідним ступенем від мілітарного типу до індустріального.

Органіцизм Г.Спенсера ґрунтується на послідовно проведеній аналогії між біологічними й соціальними організаціями:

а) суспільство як біологічний організм, на відміну від неорганічної матерії, протягом свого існування зростає, збільшується в обсязі (перетворення малих держав в імперії);

б) у процесі зростання ускладнюється структура соціального організму аналогічно до того, як вона ускладнюється у процесі біологічної еволюції;

в) як у біологічних, так і в соціальних організаціях прогрес структури супроводжується диференціацією функцій та посиленням взаємодії останніх.

“Так само, як у біології виявлені певні загальні риси розвитку, — писав Г.Спенсер, — структур і функцій, притаманних усім живим організаціям, інші риси — певним значним групам, інші — тільки певним підгрупам, так і в соціології потрібно визнати наявність закономірностей соціального розвитку, структур і функцій універсального, загального і спеціалізованого змісту”.

Як і біологічні організми суспільство розвивається у формі зародків з невеликих утворень шляхом збільшення одиниць і поширення спільнот, об’єднання їх у великі угруповання тощо. Первісні соціальні спільноти, подібно до простіших організмів, ніколи не досягають значної величини шляхом простого зростання. Повторні процеси утворення великих суспільств шляхом об’єднання дрібніших призводять до поєднання вторинних утворень у третинні.

Таким чином, органіцистський підхід дозволяє Г.Спенсеру доповнити наведену вище класифікацію суспільств на мілітарний та індустріальний типи ще однією — класифікацією суспільств за стадією розвитку. До того ж для соціального організму, як і для біологічного, характерне не тільки утворення дедалі більшої маси у процесі зростання, але й збільшення поєднання маси зі збільшенням її частин. Взаємна залежність частин, що перетворює складні спільноти в єдине ціле — суспільство, не може існувати без певного розвитку “лінії поєднання і пристосування для спільної дії”.

Для координації розмаїття діяльностей, яка поширюється відповідно до збільшення маси соціального організму, виникає необхідність у

регулюючому — “правовому” — центрі, у засобах сполучення між дедалі віддалюваними просторово одна від одної соціальними одиницями. Центр за допомогою таких засобів сполучення контролює окремі частини організму.

Структурно соціальний організм містить три складові (підсистеми): виробничу, розподільчу, регулятивну. Суттєвим моментом регулятивної підсистеми є механізм соціального контролю, котрий, за Спенсером, не обмежується лише політичним управлінням. На його думку, соціальний контроль у будь-якому суспільстві тримається на страхові перед живими (держава) та мертвими (релігія). Соціальний контроль здійснюється “церемоніальними інституціями”, які є старішими за державу й навіть за церкву. Вони регулюють спілкування, символізуючи статус індивідів, створюють і підтримують “почуття субординації”.

Органістична орієнтація Г.Спенсера в розумінні суспільства, а також тогочасні досягнення біології зумовили поширення цього напрямку в соціології XIX ст.

Соціологічні погляди К.Маркса

З ім'ям Карла Маркса (1818-1883) пов'язане формування матеріалістичного розуміння суспільства, розробка вчення про відчуження, класи та класову боротьбу, суспільно-економічні формації й соціальну революцію, створення конфліктологічної парадигми в соціології, гуманістична критика капіталістичного устрою тощо.

У 40-х роках XIX століття К.Маркс застосовує діалектико-матеріалістичну філософію для аналізу історії людства. Він переусвідомлює співвідношення між ідеальним і матеріальним у суспільному житті. “Люди насамперед повинні їсти, пити, мати житло й одягатись, перш ніж бути спроможними займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією тощо”. Щоб мати ці життєво важливі засоби, люди повинні виробляти їх. А тому виробництво матеріальних благ створює головну силу в системі умов матеріального життя, яка формує умови й підвалини існування суспільства, його структуру та розвиток.

Виробництво, за К.Марксом, є процес, завдяки якому люди перетворюють предмети природи для задоволення своїх потреб, власною діяльністю регулюють та контролюють обмін речовин між собою і природою. Процес виробництва завжди має суспільний характер. Виробництво окремого одинака поза суспільством є таким же безглуздом, як і розвиток мови без сумісного життя індивідів.

В “Економіко-філософських рукописах 1844 року” К.Маркс доводить, що сучасна йому людина відчужена від плодів своєї діяльності, від процесу виробництва, від себе і своєї родової сутності. Опредмечена праця обертається проти людини ворожою силою, предметом, що протистоїть його виробникові. Чим більше робітник вкладає сили у працю, тим біднішим він є внутрішньо, тим менше він належить сам собі. З

цілісної особистості первісної епохи людина перетворюється на часткову, партикулярну функцію суспільного виробництва.

Ретельний аналіз процесу відчуження та форм його прояву приводить К.Маркса до необхідності детальніше проаналізувати розподіл суспільної праці. Саме розподіл праці створює великі спільноти людей, що обумовлюються їх місцем у процесі суспільного виробництва та мають назву класів. Для К.Маркса “клас” — це різнобічне поняття, в якому слід розрізняти економічні, соціологічні, ідеологічні аспекти. Економічне навантаження, наприклад, віддзеркалює джерела прибутку, значення людини в ході організації праці, належність до спільноти, що посідає те чи інше місце у процесі суспільного виробництва. З соціологічної точки зору, класи характеризують групи людей щодо їх місця в історичному процесі, своєрідного способу життя, спільної діяльності, ментальності, світогляду тощо. Класи є, за К.Марксом, самою сутністю соціального, а історію людства він розглядає насамперед як історію боротьби класів.

Ідея класової боротьби є наскрізною в соціологічній спадщині марксизму. За Марксом, у кожному суспільстві можуть бути лише два основних класи, антагоністичні відносини між якими складають сутність даної епохи: рабовласники та раби, феодала та кріпаки, буржуа та пролетарі. Інші соціальні групи і прошарки приєднуються до експлуататорів чи експлуатованих.

Домарксистська соціологія не мала чіткого орієнтуру в історії розвитку людства, а сама історія поділялася на етапи за вільними критеріями: правління імператорів чи вождів, панування певної релігії чи ідеології, форми державного правління у країні тощо. К.Маркс був першим, хто заклав чіткий критерій для соціально-історичного аналізу, обґрунтувавши категорії “спосіб виробництва” та “суспільно-економічна формація”.

Спосіб виробництва, фіксуючи форми взаємодії людини з природою і людини з людиною в тому чи іншому часі, дає можливість більш чітко відокремити один етап людської історії від іншого. Спосіб виробництва має певну структуру. Основними елементами способу виробництва є виробничі відносини і продуктивні сили, котрі у свою чергу можуть бути розглянуті як своєрідні системи або підсистеми.

Продуктивні сили визначають внутрішню, змістовну сторону способу виробництва як єдність засобів виробництва і людей праці, котрі беруть участь у виробництві матеріальних благ. Продуктивні сили характеризують матеріально-технічну базу суспільства та ступінь розвитку суб'єктів виробництва. Ні засоби виробництва, ні люди (суб'єкти) окремо не є, взагалі, продуктивними силами: вони стають ними лише тоді, коли поєднані між собою і взаємодіють, добуваючи засоби існування.

Виробничі відносини визначають зовнішню, формальну сторону способу виробництва як єдність відносин, у які люди вступають незалежно від їх свідомості у процесі виробництва матеріальних благ.

Саме виробничі відносини характеризують економічний устрій суспільства. Виробляючи матеріальні блага для споживання, люди вимушені вступати у відношення виробництва, розподілу, обміну, споживання.

“У суспільному виробництві свого життя, люди вступають у певні, необхідні, від їх волі незалежні відносини — виробничі відносини, що відповідають певному ступеневі розвитку їх матеріальних виробничих сил. Сукупність цих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підіймається юридична і політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний та духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість”^{*}.

Таким чином, саме на економічних факторах розвитку будується той історичний тип способу виробництва, котрий закріплюється категорією *суспільно-економічна формація*. Найбільш поширеним у вітчизняній літературі було виділення п’яти способів виробництва (так званої “п’ятичленки”): первісний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний. Разом із тим слід зазначити, що у працях К.Маркса можна знайти визначення не лише п’яти суспільно-економічних формацій, але й двох, трьох, чотирьох і навіть шести (включаючи азійський спосіб виробництва).

Для одержання більш повної, більш точної картини рівня розвитку та зрілості суспільства необхідно розглядати не лише пануючий тип виробничих відносин і відповідні йому явища (ідеологічні відносини, державний устрій, суспільні погляди людей; ідеї - моральні, релігійні, філософські, художні, політичні, а також відповідні цим поглядам установи), але й усю сукупність різних типів виробничих відносин, які складають економічну структуру цього суспільства.

Зміна однієї суспільно-економічної формації є процесом соціальної революції. Сучасні автори нерідко називають К.Маркса фундатором конфліктологічної парадигми в соціології, оскільки причини соціальних революцій він вбачав у глибинних протиріччях між продуктивними силами й виробничими відносинами, які проявляють себе в соціальній сфері у вигляді класових конфліктів.

Як уже відзначалося, виробничі відносини виконують функцію форми — саме соціальної форми продуктивних сил, а тому вони нероздільні, їх можна відокремити лише як абстракції. У дійсності продуктивні сили і виробничі відносини складають дві сторони кожного способу виробництва й тісно пов’язані між собою за законом відповідності виробничих відносин характеру та рівнем розвитку продуктивних сил. Згідно з цим законом, виробничі відносини

^{*} Маркс К. До критики політичної економії. Передмова // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— 2-е вид. – Т.46, Ч.1. – С.230.

виникають залежно від характеру й рівня розвитку продуктивних сил як форма їх функціонування та розвитку. У свою чергу виробничі відносини, сутність яких складають відносини власності, впливають на розвиток продуктивних сил — прискорюють або, навпаки, гальмують цей розвиток. На певній стадії розвитку суспільства між ними виникають протиріччя. Вирішуються вони між виробничими відносинами і продуктивними силами шляхом зміни виробничих відносин та приведення їх у відповідність до продуктивних сил. Суперечність, що виникає об'єктивно, вирішується суб'єктами історичного процесу, котрі тією чи іншою мірою усвідомлюють необхідність і шляхи вирішення суперечності. Діалектика продуктивних сил та виробничих відносин, за К.Марксом, виявляє причини і механізм саморозвитку виробництва і, таким чином, сутність усього соціально-історичного процесу.

Кожна суспільно-економічна формація, кожний спосіб виробництва, функціонує і розвивається доти, доки виробничі відносини відповідають рівню й характеру продуктивних сил. Механізми взаємодії продуктивних сил та виробничих відносин вкорінені у їх структурах, у ролі й місці того чи іншого структурного елемента, який у той чи інший історичний момент своєрідно впливає на темпи й характер розвитку суспільства. Але коли з форм розвитку продуктивних сил виробничі відносини перетворюються в їх пута, настає час соціальної революції.

Підводячи підсумки огляду марксистського тлумачення суспільного устрою, слід звернути увагу на історичну долю марксизму. “Після тривалого періоду упередженого ігнорування чи, навпаки, абсолютизації Марксової соціологічної теорії, після ренесансу справді наукового інтересу до неї у 60-і роки сьогодні серед переважної більшості соціологів утвердилося ставлення до неї як до теоретично обґрунтованого, глибокого і навіть вишуканого аналітичного підходу, придатного для аналізу будь-якого суспільства (не лише ранньо-буржуазного)”*.

**Принцип соціологізму
Е.Дюркгейма**

“Візитною карткою” розвитку соціології у Франції на межі століть є творчість видатного вченого Е.Дюркгейма (1858-1917), який запропонував принцип “соціологізму” в соціальній науці, навколо якого об'єдналася вся французька соціологічна школа. Саме цей принцип ототожнюється з методологією теоретичного осягнення соціального світу, але, звичайно, ніяк не охоплює всього різноманіття теоретичних побудов Е.Дюркгейма та його колег.

На відміну від попередників, Е.Дюркгейм вказує на

* Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології.— К.: Наукова думка, 1995.— С.24.

неприпустимість пояснення соціального через географічне, біологічне або психічне. Критикуючи принцип редукціонізму в соціології, він наполягає на визнанні особливої соціальної реальності, яка не зводиться до феноменів нижчого походження. “Соціальне слід пояснювати саме соціальним”, — проголошує вчений. З визнання особливої специфіки соціальної реальності витікає самостійність соціології як науки, її нетотожність із жодною іншою наукою, специфіка її методології й понятійного апарату. Звідси ж і методологічний принцип “соціологізму”, згідно з яким соціальні факти повинні пояснюватися іншими соціальними фактами.

Принцип соціологізму Дюркгейм розкриває через систему чітких вимог до соціального дослідження, насамперед через усвідомлення специфічної природи соціальних фактів.

Перше правило принципу соціологізму вимагає розглядати факти як речі. Це означає, що:

- 1) соціальні факти є зовнішніми для індивідів;
- 2) соціальні факти можуть бути об’єктами в тому розумінні, що вони матеріальні, тобто безособистісні і їх можна спостерігати;
- 3) соціальні факти пов’язані між собою відношенням причинності, встановлення якої допомагає сформулювати закони функціонування суспільства.

Останнє правило “соціологізму” — визнання пріоритету цілісності системи перед її складовими. З цього випливає, по-перше, джерело соціальних фактів міститься в самому суспільстві, а не в мисленні й поведінці індивідів, а по-друге, суспільство є автономною системою з власними законами. Таким чином, принцип соціологізму був спрямований на пошуки унікальності соціального.

Соціальні факти, за Дюркгеймом, мають дві характерні ознаки: зовнішнє існування та примусова сила стосовно до індивідів. Суспільство в його інтерпретації виступає як незалежна від індивідів, надіндивідуальна реальність. Воно — “реальний” об’єкт всіх релігійних та цивільних культів; воно являє собою більш “реальну” реальність, ніж індивід; воно домінує над ним і створює його, будучи джерелом усіх вищих цінностей.

Основа принципу “соціологізму” виражена у відомій формулі: “Соціальні факти треба розглядати як речі”. Але акцент слід робити саме на “розгляданні”, вивченні, дослідженні, тобто на методологічно-пізнавальних аспектах. Звідси соціологія — це наука про соціальні факти. “Соціальним фактом, — зазначає Дюркгейм, — є будь-який стійкий або нестійкий засіб зробити індивіда чутливим до зовнішнього примусу і, крім того, засіб, загальний для певного соціального простору, котрий існує незалежно від своїх окремих проявів”. У пізніх роботах він ототожнює соціальні факти з поняттям “соціальний інститут”, у якому віддзеркалюються всі вірування, вся поведінка, притаманна спільноті. Таким чином, “соціологію... можливо визначити як науку про інститути, їх генезу та функціонування”.

Соціологічний спосіб пояснення проголошується Дюркгеймом

єдиним правильним способом, який відкидає всі інші способи або підпорядковує їх собі. Соціологія в результаті виступає не тільки як специфічна наука про соціальні факти, але і як свого роду наука наук, покликана оновити й “соціологізувати” найрізноманітніші галузі знання: філософію, гносеологію, логіку, етику, історію, економіку тощо.

Уявлення Дюркгейма про основні розділи та галузі соціології певною мірою відбиває його погляд на значення тих чи інших сфер соціального життя. У відповідності до цих галузей розташований матеріал в Дюркгеймовому “Соціологічному щорічнику”, де соціологія поділялася на три основні галузі: соціальну морфологію, соціальну фізіологію та загальну соціологію. Соціальна морфологія, подібно до анатомії, досліджує “субстрат” суспільства, його структуру, матеріальну форму. У її сферу входить вивчення, по-перше, географічної основи життя народів у зв’язку з соціальною організацією; по-друге, народонаселення, його чисельності, густоти, розподілу по території.

Дюркгейм був одним із перших соціологів, які стали менше розмірковувати про суспільство взагалі, а більший акцент робили на аналізові конкретних суспільних форм, структур та механізмів. Особливу увагу він приділяв з’ясуванню природи зв’язків солідарності між людьми, що об’єднуються в певний “суспільний вид”. Читаючи праці французького соціолога, можна дійти до висновку, що всі вони підпорядковані дослідженню соціальної солідарності в будь-яких її проявах.

Солідарність є універсальною цінністю, що визнається всіма членами суспільства. Оскільки потреби в суспільному порядку, гармонії, солідарності визнаються всіма як моральні, то моральним є й поділ праці. Розподіл праці складає в суспільстві, де значною мірою втрапилася цементуюча сила релігійної свідомості, той механізм, який утворює бажаний суспільний зв’язок, солідарність між людьми. Відповідно до своєї методології, згідно з якою соціальний факт треба вивчати за його зовнішніми, об’єктивними виявами, Дюркгейм шукає подібний об’єктивний показник і для соціальної солідарності. Пошуки призводять його до розподілу солідарності на механічну та органічну.

Механічна солідарність (див. схему) притаманна менш розвинутим суспільствам, органічна солідарність — більш розвинутим (буржуазним). Серед інших рис, характерних для механічної та органічної солідарності, слід підкреслити такі:

Механічна солідарність

Морфологічна структура суспільства

Ґрунтується на схожості, сегментарний (клановий або територіальний) тип, відносно слабкі соціальні зв’язки, відносно мала чисельність населення

Органічна солідарність

Ґрунтується на розподілі, організований тип (зростання міст, злиття ринків), велика взаємозалежність, відносно велика чисельність населення

Типи норм (права)

Переважає репресивне
та кримінальне право

Переважає реститутивне право;
Розвиток громадянського,
комерційного, процесуального,
адміністративного,
конституційного права

Формальні ознаки колективної свідомості

Великий обсяг
Велика інтенсивність
Висока визначеність
Абсолютна влада групи

Малий обсяг
Низька інтенсивність
Низька визначеність
Великий простір для ініціативи
і рефлексії

Зміст колективної свідомості

Висока ступень релігійності
Трансцендентність
(перевага над інтересами людини)
Приписування вищої цінності
суспільству та інтересам
спільноти як цілого
Конкретність і детальний
характер

Зростаючий світський характер
Орієнтація на людину
Приписування вищої цінності
гідності людини, рівності
можливостей, трудової етики,
соціальної справедливості
Абстрактність і загальність*

Серед характеристик, що описують типи солідарності, особливе значення мають типи норм (права). У соціальному житті саме право слугує його організації, воно є найбільш сталим і детально розробленим. Але головна його особливість полягає в тому, що право виявляє зміст колективної свідомості. Існують два принципово відмінних між собою види правових розпоряджень — *репресивне* (карне) *право*, яке використовує репресивні санкції проти кожного, хто порушує правові розпорядження, та *реститутивне* (поновлювальне) *право*, метою якого є не стільки покарання винних за порушення закону, скільки повернення речей до початкового стану, в якому вони перебували до порушення правових розпоряджень. Як бачимо з таблиці, репресивне право притаманне механічній, а реститутивне — органічній солідарності.

Історична заміна механічної солідарності органічною в концепції Дюркгейма відрізняється від спенсеріанської еволюції. У випадку типологізації соціальної солідарності не йдеться про схему історичного розвитку людського суспільства. Ця типологія сконструйована французьким соціологом швидше з метою компаративних досліджень. Обидва види соціальної солідарності, підкреслює вчений, співіснують у всіх конкретних суспільствах. Звідси згадана типологія придатна не тільки для аналізу первісних та сучасних суспільств, а й для розгляду будь-яких окремих суспільств як джерел обох видів соціальної солідарності.

Соціальна теорія Е.Дюркгейма моделювала переважно ті аспекти

* Громов И.А., Мацкевич А.Ю., Семенов В.А. Западная теоретическая социология.— СПб, 1996.— С.68.

соціальної реальності, які свідчили про соціальний порядок. Відповідно до процесу розподілу суспільної праці, міра цього порядку мусила поступово зростати. Водночас французький соціолог, як і його сучасники, був свідком посилення соціальних конфліктів і глибокої кризи цінностей, відхилення від норм, навіть зростання кількості самогубств, які Дюркгейм також розглядав через призму солідарності. Цьому присвячений його соціологічний етюд “Самогубство” (1897).

Самогубство розглядається вченим як соціальний факт, тобто насамперед як об’єктивно існуючий, незалежний від індивідуальних психологічних мотивів процес зміни станів колективної свідомості, який піддається статистичному аналізу. Тому дослідження самогубств, на його погляд, виступає практичним втіленням вимог соціологічного методу: Підкреслюючи, що в кожному конкретному випадку самогубства мають місце мотиви суто індивідуального характеру, він доводить, що загальна кількість самогубств у певному регіоні за певний проміжок часу не є простою механічною сумою цих окремих випадків. “Ця цифра є новим фактом..., якому притаманна своя внутрішня єдність і своя індивідуальність — отже, і своя особлива природа, яка тим більш для нас важлива, що за своєю суттю є глибоко соціальною”. Кількості самогубств властиві водночас і перманентність, і варіативність, вона стабільніша у часі, аніж смертність з інших причин у межах певного регіону, однак варіює в різних країнах. Існує певна специфічна міра колективної схильності до самогубств, типова для кожного з окремих суспільств. Дати раціональне пояснення цьому фактові й мусить соціологія, об’єктом якої виступають саме соціальні фактори суїцидальної поведінки.

Великого значення Е.Дюркгейм надає дефініції самогубства як соціального явища, відносячи до цієї категорії “будь-який випадок смерті, котрий виступає безпосереднім або опосередкованим результатом позитивної або негативної дії, вчиненої самою жертвою”. Не заперечуючи всієї складності та багатоманітності комплексу причин, котрі детермінують факт суїциду, Дюркгейм вказує на стан соціального середовища як головний детермінуючий фактор. Питома вага самогубства завжди різко змінюється, коли різко змінюються умови соціального середовища. Принцип взаємозв’язку і взаємопроникнення індивідуального та соціального покладений в основу Дюркгеймової класифікації самогубств на егоїстичні, альтруїстичні, аномічні й фаталістичні.

1. Егоїстичний тип самогубства зумовлений насамперед соціальною ізоляцією індивіда, відсутністю колективної підтримки в життєво важливих для людини ситуаціях.

2. Альтруїстичне самогубство виступає проявом ситуації, коли групові цінності повністю поглинають індивіда, і він добровільно віддає за них життя.

3. Аномічне самогубство є наслідком суспільного безладу, хаосу,

що пов'язано з кризою в суспільному розвитку.

4. Фаталістичний тип самогубств притаманний насамперед суспільствам, де спостерігається посилена регламентація та примус.

У будь-якому разі самогубство виступає наслідком того, що індивіда захоплює та чи інша соціальна течія дезінтегруючого характеру. При цьому йдеться про відхилення від певної норми інтеграції; небезпечним щодо суїцидності може виступати як дезінтеграція у прямому значенні слова, так і занадто високий ступінь інтегрованості індивідуальної свідомості в колективну. Аномія, альтруїзм, егоїзм як певні соціальні течії наявні постійно, тому їх вплив на особистість у кінцевому результаті урівноважується. Порушення ж рівноваги у той чи інший бік між індивідуальним та соціальним спричиняється надто швидкими, катастрофічними темпами соціальних змін, до яких не може адаптуватись індивідуальна свідомість.

Внесок Дюркгейма у становлення й розвиток соціологічного знання є загально визнаним. Тема соціальної солідарності — головна тема всієї його соціології. Численні його дослідження й підходи до різних соціальних явищ та цілих сфер соціального життя повною мірою зберігають свою актуальність. Це стосується, зокрема, проблематики сім'ї, моралі, професійної етики, права, релігії, процесів сакралізації тощо.

Соціологія М.Вебера

Розвиток соціології в Німеччині наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття репрезентований багатьма іменами світового рівня: В.Дільтей, В.Віндельбанд, Г.Ріккерт, Ф.Тьонніс, Г.Зіммель, але найвідомішим серед них слушно вважають Макса Вебера (1864-1920). Коло наукових інтересів цього мислителя надзвичайно широке: політична економія, історія, право, філософія, культурологія. Соціологічні доробки Макса Вебера є неklasичним типом науковості. В основі його методології лежить уявлення про принципову несхожість законів суспільства та природи, а отже, визнання двох типів наукового знання: наукового знання про природу (природознавчі науки) та наук про культуру (гуманітарне знання).

М.Вебер свідомо поставив у своїй творчості проблему методології дослідження соціальних процесів. Він запропонував низку методологічних принципів, на які повинно спиратися соціологічне знання.

1. Усунення з наукового світогляду уявлення про об'єктивність наших знань. Соціальна наука повинна виходити з визнання принципової різниці між соціальною теорією та дійсністю.

2. Соціологія не повинна претендувати на щось більше, ніж на з'ясування причин подій.

3. Соціологічні теорії не є результатом інтелектуального свавілля, а сама інтелектуальна діяльність підкоряється правилам формальної

логіки й загальнолюдським цінностям.

4. В основі механізму інтелектуальної діяльності знаходиться віднесення емпіричних даних до загальнолюдських цінностей, які надають загальної спрямованості людському мисленню.

5. Зміна цих ціннісних переваг соціолога визначається “інтересом епохи”, тобто соціально-історичними обставинами, в яких вони діють.

6. Засобом узагальнення багатогранності емпіричної реальності виступає у Вебера категорія “ідеальний тип”. Ідеальний тип не просто витягується з емпіричної реальності, а конструюється як теоретична схема і лише потім співвідноситься з емпіричною реальністю.

Ці розумові конструкції формуються завдяки рисам соціальної реальності, які він виділяє та вважає типовими. Ідеальний тип є теоретичним конструктом, “мисленневим образом”, що створюється за допомогою виділення, загострення, підсилення окремих елементів дійсності, котрі дослідникові видаються істотними. З допомогою ідеально-типових “утопій” або “чистих фікцій” Вебер лише логічно розмірковує про ті чи інші емпіричні факти. Німецький соціолог наполягає на суто логічному сенсі ідеальних типів, підкреслює їх “об’єктивно можливий” характер. На відміну від оціночних суджень, ідеальний тип — це “щось цілком індиферентне”, його не треба змішувати з чимось іншим, “не суто логічною досконалістю”. Аби запобігти змішуванню принципово відмінних сфер (логічної та оцінної), Вебер рекомендує як засіб “наукового самоконтролю” дотримуватися “різкого розподілу” ідеальних типів у їх логічному значенні й оцінних суджень про дійсність з позиції ідеалів.

Учений визнає соціологію як науку, котра намагається пояснити свій предмет — соціальну дію — на основі розуміння. Таким чином, розуміння — це та категорія, за допомогою якої можна пояснити людську поведінку. При цьому мається на увазі поведінка окремого індивіда чи групи індивідів, яка свідомо співвідноситься з поведінкою інших людей та має певний суб’єктивний сенс для індивіда або групи.

Соціальну дію німецький дослідник тлумачить як дію, що своїм змістом орієнтована на поведінку інших індивідів. Поведінка не може називатися соціальною, якщо вона орієнтована тільки на речові об’єкти.

Умовно типи соціальної поведінки, за Вебером, можна поділити на традиційні, афективні та раціональні. Останні у свою чергу поділяються на ціннісно-раціональні та цілераціональні.

1. Традиційні дії ґрунтуються на тривалій звичці людей. Більша частина їхньої повсякденної поведінки може бути зарахована до цього типу. Водночас подеколи традиційна дія може наблизитись або трансформуватися в афективну дію. Остання зумовлена афектами чи емоційним станом індивіда. Часто ця дія опиняється за межами того, що осмислено орієнтоване.

2. Афективна дія зумовлена афектами, емоціями, станом безсвідомої поведінки людини.

3. Ціннісно-раціональна дія заснована на вірі в цінності релігії,

моралі, естетики тощо. Цей тип дії завжди підпорядкований “заповідям” чи “вимогам”, у підкоренні яким бачить свій обов’язок певний індивід.

4. Ціле-раціональна дія притаманна тим індивідам, поведінка яких орієнтована на мету, засоби й побічні результати цієї дії. У такому разі індивід діє не традиційно, не афективно, не задля обов’язку, а на підставі свідомого, раціонального розрахунку, можливих побічних результатів такої дії. Ціле-раціональна дія є, по суті, лише крайнім випадком, відносно якого інші зазначені типи дії завжди ірраціональні.

Лише останні два типи дій (ціннісно-раціональний та ціле-раціональний) є соціальними, оскільки маємо раціонально діючого індивіда та орієнтацію на іншого. М.Вебер вважав найбільш чистим емпіричним взірцем ціле-раціональної дії дію індивіда в економічній сфері.

Головною працею М.Вебера цілком слушно вважають роботу “Протестантська етика та дух капіталізму”, котра поклала початок порівняльного аналізу найбільш значимих релігій та впливу релігійних переконань на економічні умови й соціальні фактори.

Вивчаючи соціальне становище наймитів на сезонній роботі у пруських латифундіях (значну частину їх становили вихідці з Польщі), М.Вебер звернув увагу на те, що при формуванні мотивації трудової діяльності великий вплив має традиційна селянська психологія та релігійна віра. Найпереконливішим йому вдалося припущення про існування певної внутрішньої спорідненості між догматичними засадами протестантизму (особливо його аскетичних різновидів) і тим, що колега й опонент Вебера, відомий економіст В.Зомбарт назвав “духом капіталізму”, тобто прагненням до збагачення шляхом раціональної організації виробництва. Саме таким духом пройняті ті капіталістичні відносини, котрі утвердилися в господарському житті розвинених країн Заходу.

Головна відмінність між традиційним та сучасним капіталізмом - не в техніці, а в людських ресурсах, точніше, у ставленні людини до праці. Порівняймо: традиційна людина працює, щоб жити; сучасний протестант живе, щоб працювати; для традиційної людини професія — це тягар; для протестанта — форма існування; для традиційної людини характерна моральна теза “не збрешеш — не продаси”; для протестанта чесність — краща гарантія; для традиційної людини головний вид діяльності — торгівля, для протестанта — виробництво.

Проаналізувавши сучасне йому суспільство, М.Вебер робить висновок, що капіталістичне господарство більше не потребує санкцій того або іншого релігійного вчення та вбачає в будь-якому впливі церкви на господарську діяльність такий же тягар, як і регламентація економіки з боку держави. Світогляд тепер визначається інтересами торгівлі й соціальної політики. Після отримання перемоги всі ці явища попередньої епохи капіталізм кидає як тягар, котрий йому заважає.

Західний капіталізм — це економічна система, в межах якої господарська поведінка власників засобів виробництва орієнтована не на

задоволення їх традиційних потреб, а на одержання прибутку, на збагачення (однак не збагачення шляхом раціональної організації виробництва й мінімізації непродуктивних витрат).

Отже, “дух” західного капіталізму — це певна ціннісна орієнтація, коли люди цілеспрямовано прагнуть до збагачення в межах своєї професійної діяльності, водночас свідомо обмежуючи себе у витратах на споживання й надаючи своєму способу життя аскетичних рис. З одного боку, люди з такою ментальністю здатні без особливих внутрішніх труднощів адаптуватися до вимог капіталізму як раціонально діючої економічної системи; з іншого — сама ця система швидко впроваджується й ефективно функціонує там, де така психологія набуває масового поширення. В іншому ж разі розвиток “раціонального капіталізму” нашою хується на серйозні психологічні перешкоди.

Протестантська етика, засади якої розробили ідеологи Реформації, не була причиною появи капіталізму як раціонально орієнтованої економічної системи, вона її не творили й не могла творити, однак вироблені ідеологами Реформації нові цінності сприяли “прориву” системи традиціоналістських уявлень про сенс людського життя та роль у ньому економічних чинників. Це сприяло утвердженню в масовій свідомості нових, відмінних від традиційних, понять про професію, працю, дисципліну тощо, без яких неможливе нормальне функціонування сучасних економічних інститутів.

Література

1. Вебер М. Избранные сочинения.— М.: Прогресс, 1990.
2. Громов И.А., Мацкевич А.Ю., Семенов В.А. Западная теоретическая социология.— СПб., 1996.
3. Дюркгейм Э. Об общественном разделении труда. Метод социологии.— М.: Наука, 1991.
4. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд.— М.: Наука, 1994.
5. Зборовский Г.Е. История социологии: Учебник. — М.: Гардарики, 2004.
6. Ионин Л.Г. Социология культуры.— М.: Логос, 1996.
7. История социологии в Западной Европе и США.— М.: Изд-я группа Норма-ИНФРА-М, 1999.
8. Очерки по истории теоретической социологии XX столетия.— М.: Наука, 1994
9. Погорілий О.І. Соціологічна думка XX століття.— К.: Либідь, 1996.
10. Российская социологическая энциклопедия / Под ред. Г.В. Осипова.— М., 1998.
11. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології.— К.: Наукова думка, 1995.
12. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології.— К.: Наукова думка, 1995.
13. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Навч. посібник. — К.: АТІКА, 2004.
14. Человек и общество: Хрестоматия / Под ред. С.А. Макеева.— К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999.— С.218-229.
15. Шпакова Р.П. Вместе с О.Конттом и вопреки ему // Социс.— 1999.— № 3.

Контрольні запитання

1. Хто й коли заснував соціологію?
2. У чому полягає закон трьох стадій розумового розвитку людства, що був сформульований Огюстом Контом?
3. Чим соціальна статика відрізняється від соціальної динаміки?
4. Сутність суспільства в соціологічній концепції Герберта Спенсера.
5. Дайте порівняльну характеристику мілітарному та індустріальному суспільству.
6. Поняття еволюції в соціології Г.Спенсера.
7. У чому Карл Маркс вбачав сутність “соціального”?
8. У чому полягає сутність категорії відчуження?
9. Дайте визначення поняттю “суспільно-економічна формація”.
10. У чому полягає сутність принципу “соціологізму” Еміля Дюркгейма?
11. Які існують типи солідарності? Які види права притаманні механічній та органічній солідарності?
12. Види самогубства за Е.Дюркгеймом. Що таке аномія?
13. Сутність категорії “ідеальний тип” у творчості Макса Вебера.
14. Які існують типи поведінки за М.Вебером?

Завдання для самостійної роботи

1. *Напишіть реферат на одну з запропонованих тем:*
 - ✓ Огюст Конт та його проект науки-соціології;
 - ✓ Поряд з Огюстом Контом та всупереч йому;
 - ✓ Органіцизм Герберта Спенсера;
 - ✓ Натуралістична парадигма в соціології XIX століття;
 - ✓ Вчення Карла Маркса про класи як сутність “соціального”;
 - ✓ Поняття суспільно-економічних формацій в працях К.Маркса та Ф.Енгельса;
 - ✓ Принцип соціологізму в творчості Е.Дюркгейма;
 - ✓ Соціологія суїциду Е.Дюркгейма;
 - ✓ “Протестантська етика і дух капіталізму” М.Вебера.
2. *Порівняйте погляди на суспільний устрій К.Маркса і М.Вебера.*

Тема 3

СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕЧІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

План

1. Специфіка російської соціології. Інтегративна соціологія Пітирима Сорокіна.
2. Формування української соціологічної думки.
3. Структурний функціоналізм Т.Парсонса.
4. Символічний інтеракціонізм.
5. Теорії раціонального вибору.
6. Феноменологічна соціологія та етнометодологія.

**Специфіка
російської соціології.
Інтегративна
соціологія
Пітирима Сорокіна**

Розвиток соціології в Росії та Радянському Союзі суттєво відрізняється від розвитку соціології на Заході. Серед специфічних рис російської соціології можна назвати такі фактори:

1. Відносно тривалий етап “латентного розвитку”, коли “соціальне” досліджувалося в межах соціальної філософії. Навіть після інституціалізації соціології на Заході, в Росії природний розвиток соціальної науки гальмувався штучними засобами. Серед інших напрямків західноєвропейського суспільствознавства найбільшого впливу російська наука про суспільство зазнала з боку марксизму, фундатори котрого, як зазначалося вище, створили якісно нову соціологію. “Здавалося б, усе ясно, — пише професор В.І. Воловик, — пологові муки закінчилися, та науково обґрунтована соціологія з’явилася у світі. Щоб проявити себе в якості дійсної науки, вона повинна була, по-перше, отримати самостійне існування, а по-друге, постійно підлягати філософському аналізу, демонструвати відповідність уміщених у ній теоретичних положень, мінливій соціальній практиці. Але процес роздвоєння єдиного був штучно перерваний. Дитя знов було повернене до материнського лона, створивши надзвичайно складну форму, ще не осмислену до кінця, яка отримала назву історичного матеріалізму, що розглядався у вітчизняній суспільствознавчій літературі як складова частина марксистсько-ленінської філософії (тобто один з історичних типів соціальної філософії) й одночасно загальна соціологічна теорія — наука про загальні та специфічні закони функціонування та розвитку суспільно-економічних формацій”^{*}.

2. Соціологія і в Російській імперії, і в Радянському Союзі розвивалася під значним ідеологічним пресингом. Праці соціологів контролювалися цензурою. “Примітно, що соціологічна література, котра ввозилась у країну, спершу вилучалася навіть з більшою запопадливістю, ніж книги Маркса і Плеханова”^{**}. Ситуація не виправилась і в радянські часи, коли соціологія розглядалася не інакше,

^{*} Воловик В.І. Філософія історії.— Запоріжжя, 1995.— С.8.

^{**} Липский А.В. Забытые страницы // Соц. исследования.— 1989.— №2.— С.116.

як “продажна дівка імперіалізму”. Д.Нагієв, зокрема, зробив категоричний висновок, що “марксистської соціології бути не може, вона може бути лише буржуазною”*. У роки сталінізму до цього додавалися “організаційні висновки” з усім відомими наслідками. Далі детальніше піде мова про етапи розвитку російської соціології, але саме тут слід зазначити, що на кожному з етапів соціологічна думка складалася як з відверто “ідеологізованих”, так і з “академічних” (прогресивних і консервативних течій).

3. Такі несприятливі умови розвитку соціології призвели до того, що соціологія в Росії практично не мала власної інституціональної бази, а соціологи, навіть будучи особисто знайомими, не складали наукових колективів у загальноживаному розумінні слова. Фактично на початок ХХ сторіччя соціологія залишалася ареною індивідуальних творчих зусиль. Такі російські соціологи, як М.Ковалевський, Е. де Роберті, Л.Мечніков, М.Данилевський, М.Михайловський, П.Сорокін довгий час були більш знайомими на Заході, ніж на батьківщині. Саме ці новатори виступили в ролі “містків”, котрі пов’язують російську соціологію з соціологією західноєвропейською та загальнолюдською.

4. Соціологічні методи конкретних досліджень суспільства були не лише відірвані, але й протиставлені соціологічному знанню абстрактно-теоретичного рівня. Таким чином, був порушений баланс між рівнями соціологічного знання. Потреби управління в отриманні об’єктивної інформації про стан соціальних процесів призвели до розвитку так званої вжиткової (“прикладної”) соціології. Склалася парадоксальна ситуація, коли були соціологічні дослідження, але не було соціології. До останнього часу існування СРСР соціологія в ньому ототожнювалася з прикладною соціологією й була практично зведена до опитування суспільної думки.

5. Загальна спрямованість марксизму на економічні фактори суспільного розвитку зумовила велику популярність в СРСР серед галузевих соціологій саме економічної соціології та соціології праці. Саме в цих галузях російські та радянські соціологи мають найбільші досягнення.

З другої особливості впливає ще одна істотна риса російської соціології, а саме — пульсуючий характер її розвитку. В радянській літературі традиційно виокремлюється декілька етапів цього процесу:

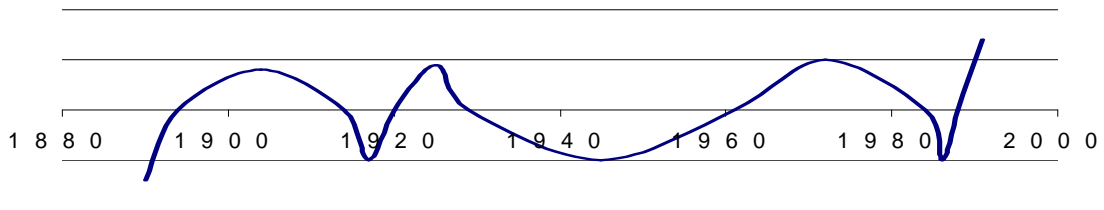
- 1) з середини ХІХ століття до 1917 року;
- 2) з 1917 р. до середини 50-х років;
- 3) з середини 50-х років до цього часу.

Існують варіанти, але в цілому логіка безперервного розвитку соціології зберігається. На наш погляд, коректніше буде говорити про певні “хронологічні вікна”, оскільки в історії радянської соціології існують “білі плями”, коли в Росії не було ані соціологічних досліджень,

* Нагиев Д., Луппол П. Ленин и философия // Вестник коммунизма.— 1927.— Кн.ХІХ.— С.249.

ані професійних соціологів. Загальна картина історичної постаті соціології в Росії подібна до синусоїди.

Пульсуючий розвиток російської соціології в ХХ столітті

Відштовхуючись від такого уявлення, можна виокремлювати чотири етапи плідного розвитку соціологічної науки. Їх хронологічні межі мають такий вигляд:

- 1) з кінця ХІХ століття до початку І світової війни (1914);
- 2) з 1920 до 1929 рр.;
- 3) з початку 60-х до 1984 рр.;
- 4) з 1988 року до 1991 (розпад СРСР) до сьогодення.

Як бачимо, між цими етапами існують три “періоди занепаду” радянської соціології. Перший з них пов’язаний зі світовою та громадянською війнами, з революційними перетвореннями в Росії; другий — з культом особистості Й.В. Сталіна та встановленням у СРСР тоталітарного режиму; третій — з “ідеологічним наступом” КПРС на соціологію в середині 80-х рр.

Дореволюційний етап розвитку соціології в Росії був безпосередньо пов’язаний з духовними шуканнями російської інтелігенції. Тому неможливо зрозуміти специфіку соціальних теорій та концепцій поза аналізом і таких напрямків, як слов’янофільство й західництво, нігілізм, народництво, анархізм, релігійна філософія, “російський космізм”, марксизм. Великий вплив на розвиток соціології в Росії мали О.Герцен, В.Белінський, М.Чернишевський. Останнього М.І. Карєєв відносить до піонерів російської соціології, вважаючи його “найвідомішим соціологом Росії до виникнення в ній соціології”, додаючи при цьому, що “...він був соціологом, сам того не знаючи”. Орієнтація на наукове соціальне мислення у зв’язку з визвольним рухом є однією з підстав становлення соціології в Росії. З іншого боку, слід відзначити, що російська соціальна думка розвивалася як складова загальноєвропейської культури. Погляди О.Конта, Г.Спенсера, Г.Зіммеля, Ф.Тьонніса, М.Вебера, Е.Дюркгейма значно вплинули на концепції російських соціологів.

З-поміж напрямків та шкіл соціологічної науки, що набули розвитку в Російській імперії, слід назвати психологічну соціологію (М.Ковалевський, Е. де Роберті, М.Карєєв), так звану “суб’єктивну соціологію” (М.Михайловський, С.Южаков, В.Воронцов), економічну соціологію і статистику (А.Чупров, А.Кауфман, І.Яжпул). Навіть у теорії класів крім марксистської (Г.В. Плеханов, В.І. Ленін) існували “розподільча” (М.Туган-Барановський, В.Чернов, Ю.Делевський),

“організаційна” (А.Богданов, В.Шулятиков), “стратифікаційна” (П.Сорокін, К.Тахтарев) концепції.

Максим Максимович Ковалевський (1851-1916) — відомий російський соціолог, історик та правознавець. Закінчив юридичний факультет Харківського університету, продовжив навчання в Берліні, Парижі й Лондоні. Викладав право в Московському університеті, але в 1887 році був звільнений та виїхав за кордон. В 1894 році брав активну участь у роботі 1-го Міжнародного інституту соціології. Був особисто знайомий з Г.Спенсером, К.Марксом, Ф.Енгельсом, Е.Дюркгеймом, Г.Тардом та іншими європейськими соціологами, з котрими підтримував широкі наукові зв'язки. Разом з Е. де Роберті в 1901 заснував “Російську школу суспільних наук” у Парижі. До Росії повертається в 1905 році, викладає в Санкт-Петербурзі, видає журнал “Вісник Європи”. З 1914 р. — дійсний член Російської Академії Наук. Основні праці: “Сучасні соціології”, “Соціологія” (в 2-х томах), “Нарис про походження та розвиток сім'ї і власності”, “Розвиток народного господарства в Західній Європі”.

Пітирим Олександрович Сорокін (1889-1968) — видатний російсько-американський соціолог. Народився в м.Жешові Вяткінської губернії. З 1910 р. навчався у Санкт-Петербурзькому Психоневрологічному інституті, з 1912 р. був асистентом та секретарем М.Ковалевського. Після смерті останнього в 1916 р. створює й очолює Соціологічне товариство імені М.М. Ковалевського. Колектив науковців склав ядро майбутнього соціологічного факультету згодом Петроградського університету. Як зазначає А.Ю. Согомонов, “Максим Максимович Ковалевський — фігура першої величини в науці ХІХ сторіччя, Пітирим Олександрович Сорокін — ХХ сторіччя. Ковалевський уособлював своєю творчістю головну колію соціології, що формувалася, — позитивістський об'єктивізм. Сорокін — неопозитивістський суб'єктивізм ХХ сторіччя. Обидва вчених при цьому ніколи не замикалися на вузькопрофесійних темах, обом властиві найширша ерудиція та глибокий інтерес до суспільного життя. Кожний з них по-своєму символізує своє сторіччя й соціологічну думку свого часу”^{*}.

Творчість П.Сорокіна поділяється на два періоди: російський (до вересня 1922 р.) та американський (з 1923 р.). У перший період він пише відомі праці “Злочин і покарання, подвиг і винагороди” (1913), “Проблема соціальної рівності” (1917), “Система соціології” (1920). Після лютневої революції Сорокін активно займається політичною діяльністю, але Жовтневу революцію зустрічає вороже. 23 вересня 1922 року на борту так званого “філософського пароплава” соціолог з дружиною емігрує до Німеччини. Восени 1923 року американські соціологи Е.Росс та Е.Хейс пропонують Сорокіну прочитати цикл лекцій про російську революцію в декількох університетах США. Другий період творчості був, безумовно, більш результативним у науковому

^{*} Согомонов А.Ю. П.А. Сорокин и М.М. Ковалевский // Социологические исследования.— 1989.— №3.— С.105.

плані: в 1925 друкується його “Соціологія революції”, в 1927 — “Соціальна мобільність”, у 1928 — “Соціальна і культурна динаміка”.

У методологічному плані П.Сорокін поставив за мету створити таку соціологічну теорію, котра б інтегрувала в собі різні напрямки, підходи й методи, застосовувані не лише в соціології, але й у філософії, культурології, антропології, етиці, релігії, історії. Така теорія повинна була б поєднати макро- та мікросоціологічний аналіз, структурні й інтерпретативні підходи в соціології. Саме за це деякі автори схильні розглядати П.Сорокіна як фундатора принципово нового — “інтегративного” - підходу в сучасній соціологічній науці.

Пітирим Сорокін був одним із небагатьох, хто став розглядати соціальні процеси саме як процеси, що змінюються та розвиваються. У своїй “Соціальній і культурній динаміці” він істотно доповнює свою концепцію про соціокультурну систему, намагаючись проаналізувати соціальне життя з позиції переваги культурних цінностей, навіть якщо в аспектах соціального буття вони не значні. Суто соціологічні поняття “соціальна група”, “соціальний статус”, “соціальна взаємодія”, “соціальна стратифікація” розглядаються як “змінні” культурних суперсистем.

Одним із вагомих досягнень соціологічної теорії П.Сорокіна поряд з теорією соціокультурної динаміки є концепція соціальної мобільності*. Під останньою соціолог розуміє будь-яке переміщення в соціальному просторі. При цьому соціальний простір тлумачиться як “особливий всесвіт, що складається з народонаселення Землі”. Він має властивості багатомірності й неоднорідності. Кожна людина займає в цьому просторі певне положення, котре встановлюється шляхом інтеракції (взаємодії) з іншими індивідами і групами індивідів.

Соціальний простір відрізняється від фізичного. Мільйонер може навіть обійняти бездомну людину, але від цього соціальна дистанція між ними не зменшиться. Справа в тому, що, на відміну від фізичного, в соціальному просторі положення індивіду зумовлюється його соціальним статусом. Під соціальним статусом Сорокін розуміє сукупність прав і привілеїв, обов’язків і відповідальності, влади і впливу, які має індивід. Саме статусні розходження індивідів визначають диференціацію певного населення в ієрархічно розташованих прошарках, яку Сорокін називає “соціальною стратифікацією”. На його думку, нестратифікованого суспільства ніколи не існувало й існувати не може. У цьому положенні П.Сорокін не погоджується з відомою марксистською тезою про нестратифікований характер первісного суспільства. Обстоюючи власну точку зору, Сорокін розглядає велику кількість конкретних форм розшарування суспільства, виокремлюючи при цьому три основних типи стратифікації: економічний, професійний, політичний. Між різноманітними стратами й усередині кожної з них існують переміщення індивідів, які і є проявами

* Сорокин П. Социальная мобильность // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество.— М.: Политиздат, 1992.

“соціальної мобільності”.

“Під соціальною мобільністю, — зазначає П.Сорокін, — розуміється перехід індивідуального або соціального об’єкта чи цінності — всього, що створено або змінено людською діяльністю, — від одного соціального стану до іншого”.

Він вважає, що соціальна мобільність може бути горизонтальною та вертикальною. Перша з них є переходом з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на тому ж рівні суспільної стратифікації, що й перша. Це може бути зміна індивідом громадянства, сім’ї, місця роботи (на одній посаді), а також перехід соціальних об’єктів або яких-небудь цінностей у межах однієї соціальної страти.

Вертикальна мобільність розглядається соціологом як міжшарове переміщення індивіда чи соціального об’єкта. Залежно від напрямку переміщення йдеться про два типи вертикальної мобільності: висхідної і спадної (тобто про соціальний підйом і соціальне падіння). Кожен із них може протікати в індивідуальній та колективній формах. Серед чинників, котрі впливають на вертикальне переміщення індивідів, П.Сорокін виділяє такі: демографічні зміни, розходження поколінь і динаміку антропосоціального оточення. Аналіз вертикальної мобільності він проводить не тільки з огляду на вивчення інтенсивності переміщень, але й з огляду на загальність цих процесів.

Горизонтальна й вертикальна мобільність, у свою чергу, може виступати у двох формах: індивідуальній та колективній.

Сорокін розглядає загальність переміщень, виходячи з числа індивідів, що змінили свої соціальні позиції у вертикальному напрямку за певний період часу. Абсолютне число таких індивідів дає абсолютну загальність вертикальної мобільності серед певного населення, а ставлення цих індивідів до всього населення дає відносну загальність вертикальної мобільності. Він вважає, що інтенсивність та загальність вертикальної мобільності змінюються від одного типа суспільства до іншого. Інтенсивність і загальність змінюються не тільки в соціальних групах, але й пульсують у часі.

П.Сорокін поділяє всі історичні форми суспільств у залежності від можливості мобільності на “відкриті” (або мобільні) й “закриті” (або немобільні). Останні суспільства не існували в історії людства, тому їх можна уявити лише умоглядно. Відкритий тип суспільства, котрий характеризується відсутністю непроникних “перегородок” між стратами, й можливий перехід з однієї в іншу, репрезентований в історії в достатній кількості. Різняться ж ці типи лише за ступенем їх відкритості, що, у свою чергу, залежить від можливостей інфільтрації індивідів, дозволяючи підніматися одним і затримувати інших. Механізми соціального відбору та розподілу в мобільних суспільствах збігаються з традиційними каналами соціальної вертикальної мобільності, до яких слід віднести сім’ю, школу, церкву, армію, фахові, економічні, політичні організації й об’єднання.

Аналізуючи канали вертикальної соціальної мобільності, Сорокін відзначає, що вони є не лише посередниками, котрі допомагають

розміщувати індивідів відповідно до їх чеснот, але й виконують функції соціального відбору, розподілу членів суспільства. Незалежно від форми інститутів, до яких ці канали належать, вони є життєвою частиною соціального організму та відповідають за людей, що піднімаються й опускаються, розподіляючись по страхах, створюють перешкоди для проходження через фільтри, або допомагають успішному фільтруванню. Деякі індивіди за допомогою цих інститутів затримуються й осідають у тих страхах, де вони не можуть з успіхом руйнувати суспільство.

Оцінюючи значення соціальної мобільності, П.Сорокін розглядає позитивні та негативні результати цього процесу. До позитивних моментів мобільності він зараховує прискорення соціального прогресу соціуму, полегшення його економічного процвітання. Можливість нормального переходу індивіда до будь-якої страти позитивно впливає на стабільність у суспільстві, знижує в ньому психологічну напруженість.

Негативними аспектами соціальної мобільності є відсутність гнучкості в соціальному відборі й розподілі. Сорокін пише про недосконалість “мембрани”, що відокремлює страти. Саме це призводить до того, що у вищому страті є ті, хто явно повинний бути в нижчих або навпаки. Наявність у всіх страхах великої кількості “не тих” індивідів викликає в них відхилення від норми, що вирішуються насильницькими переміщеннями цих індивідів (шляхом революції тощо).

У цілому ж учення П.Сорокіна про соціальну мобільність слід віднести до безперечних переваг його соціологічної теорії.

Формування української соціологічної думки

Визначальною рисою соціологічної думки України є тісний зв'язок із суспільно-політичними проблемами, з завданнями утвердження національної державності, боротьбою за незалежність, національно-культурним відродженням. Специфічною ознакою формування соціології в Україні було її самовизначення як одного з засобів державотворення, розвитку національної свідомості.

Соціологічний аналіз мислителі розглядали як першочергову роботу, що передуватиме “позитивному вдосконаленню” українського суспільства за допомогою соціологічних знань, входження до Західної цивілізації. Адже перші українські соціологи були насамперед громадськими діячами, а вже потім науковцями, соціальними мислителями. Так, вітчизняні соціологи М.Грушевський, В.Липинський, М.Шаповал та інші були ще й відомими політичними лідерами часів революційних перетворень на уламках імперій та національно-визвольних змагань. Зрозуміло, що політичні інтереси домінували, визначаючи спрямування дослідницьких розвідок. За умов революційної боротьби інакше навряд чи могло бути. Навіть “найакадемічніший” український соціолог — Б.Кістяківський, котрий більшість свого часу провів в університетах Німеччини й Росії,

віддав належне участі в марксистських гуртках, кадетському рухові, врешті, прийшов до зацікавленості процесом формування “української ідеї”. Усі національні соціологи за часів їх становлення зіштовхувалися з проблемою визначення свого предмета або демаркації з сусідніми дисциплінами (наприклад, для Великобританії — з соціальною антропологією, для Німеччини — з філософією та правом).

Переважна частина соціальних розвідок, історико-соціологічної аналітики була призначена для обґрунтування соціально-політичних поглядів, програм, намірів. Це справедливо щодо праць М.Драгоманова, І.Франка, М.Грушевського, В.Липинського, Б.Кістяківського та ін. З іншого боку, саме поєднання соціологічного аналізу з гострими суспільно-політичними проблемами українського народу наприкінці XIX-XX століть спричинило швидке поширення серед гуманітаріїв і громадських діячів України інтересу до ідей, поглядів та теорій провідних соціологів Європи — насамперед Е.Дюркгейма, М.Вебера, К.Маркса, В.Парето та ін. Тобто вітчизняна соціологія розвивалася в тісній взаємодії з основними концептуальними розробками світової соціологічної думки.

Розглянемо далі творчість В.Липинського, Б.Кістяківського, М.Грушевського, чия наукова спадщина є соціологічною класикою України.

Погляди В.Липинського (1882-1932) формувалися під впливом ідей Ж.Сореля, В.Парето, Г.Леона, Р.Міхельса. Відправною точкою для Липинського стали роздуми над причинами занепаду української державності внаслідок подій 1917-1920 років і над шляхами її можливого відродження в майбутньому. Погляди вченого на суспільство та історію мають певні дотичні з французьким консерватизмом і критикою демократії А.Токвілем. Найбільш цікавою в соціологічному контексті є його книга “Листи до братів-хліборобів. Про ідею й організацію українського монархізму”, котра вийшла у світ 1926 р. у Відні.

Консервативна соціологія Липинського ґрунтується на елітарній концепції суспільного розвитку. “Факт, — пише В.Липинський, — що не тільки в кожній державі, але в кожній нації, але й у всякім людськім колективі є активна меншість зі стихійним нахилом до ВЛАДИ, до проводу, до організації — і пасивна більшість, яка цей провід, цю організацію від активної меншості або сприймає або не сприймає, і тоді, відкидаючи владу, провід організації цієї слабшої меншості, приймає їх від другої, сильнішої активної меншості”. Лідерство національної творчої меншості — національна аристократія — ґрунтується на певних об’єктивних і суб’єктивних передумовах, зокрема на її правах володіння (прямого чи опосередкованого), засобами виробництва, здійсненні нею управлінських функцій та стихійному прагненні її до влади, до лідерства.

Головними різновидами творчої еліти є “войовники”, “продуценти” та “інтелігенти”. Найкраще пристосований до виконання владних функцій специфічний суміжний тип “войовиків-продуцентів”, до якого Липинський зараховував, зокрема, англійських джентрі та українську й польську “хліборобську аристократію”. Інтелігенція ж, на його думку, мало придатна до виконання лідерських державотворчих функцій, однак здатна

раціонально усвідомлювати й формулювати інтереси та прагнення інших верств.

В.Липинський схильний приділяти велику увагу значенню географічного фактора — території або “землі”, органічний зв’язок з якою є ознакою нормального розвитку національної спільноти, тоді як “кочівництво”, так само як новітнє підпорядкування “законам капіталізму”, свідчить про патологію в суспільному розвитку. Непримиренним вважає мислитель “світогляди людини як голови власного сільського господарства — і людини як члена анонімного акційного товариства; хлібороба — і біржового гравця, продуцента необхідних для життя матеріальних цінностей, котрий бореться безпосередньо з природою, — й обрізувача купонів, який придумує біржові махінації”.

Погляди В’ячеслава Липинського відіграли значну роль у розвитку національної традиції політичної соціології. Вони дають змогу глибше зрозуміти самотність нашої національної історії, неможливість механічного перенесення на неї законів та понять, властивих як західній історії, так і історії Росії та східних суспільств.

Б.О. Кістяківський (1868-1920 рр.) — вчений зі світовим іменем, автор оригінальних соціологічних досліджень. Основні праці — “Соціальна наука і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права”, “Право і наука про право”.

Кризові явища, які охопили соціальне знання наприкінці ХІХ ст., змусили Кістяківського звернутися до проблем методології в соціології. Йому належить заслуга в розробці плюралістичного методу аналізу соціальних явищ. Будь-яке соціальне явище можна проаналізувати з двох точок зору: з точки зору належного і з точки зору необхідного. Особливо слід вказати не те, що Б.О.Кістяківський застосував свою плюралістичну методологію для аналізу проблем права. Правові явища досліджуються ним за допомогою соціологічного, психологічного, догматичного і нормативного методів.

Він вважав, що основою соціального життя є взаємодія людей. Саме з них складаються певні форми колективної свідомості. Формування і трансформація колективної свідомості підпорядковані практиці причинно-наслідкових відносин. Колективній свідомості протистоїть нормативно-ціннісна свідомість, яка конститується нормами права, етики, логіки, в якій і розвивається телеологічне знання. Звідси формулюється основне завдання соціологічного знання — поєднати телеологічний і причинно-пояснювальний підхід у розумінні суспільного життя.

Б.Кістяківський запропонував три головні умови досягнення науковості в соціології. Перша пов’язана з формуванням основних понять: суспільство, держава, право, культура. Акцент ставиться на категорії можливості, щаблях історичної релевантності, на критиці формально-логічних методів, на необхідності зв’язку між теоретичними поняттями та схемами інтерпретації з реальним повсякденним світом.

Друга умова зводилася до виявлення причинних відносин у соціальній сфері, розгляду проблем можливості і дійсності, необхідності і випадковості в соціальних процесах. Наголошувалось на тому, що головним в аналізі соціальних явищ є виявлення відносин причинності, застосування категорії закону. Хоча застосування категорії закону в соціальних науках, як наголошував Б.Кістяківський, відрізняються від природничо-наукового розуміння, воно принципово важливе для пояснення окремих явищ і подій. Завдання соціології, на думку вченого, встановити причинні зв'язки, що мають характер необхідності. Запропонований Б.Кістяківським соціологічний підхід з опорою на емпіричні узагальнення знайшов чимало послідовників і досі є одним із поширених в теоретичній соціології.

Третя умова стосувалася проблеми цінностей у соціологічному пізнанні. Б.Кістяківський ішов за М.Вебером у розумінні місця ціннісних міркувань у процесі пізнання. Разом з тим він онтологізував поняття цінності в неокантіанському дусі. Український учений обстоював передову на той час думку про те, що звернення до ціннісних ідей необхідне, оскільки в суспільному житті дослідник зіштовхується не тільки з переплетінням причинно-наслідкових зв'язків, а й з певними уявленнями про добро, справедливість, красу тощо. Отже, окрім категорії необхідності при дослідженні соціальних явищ, визначенні ролі свідомого впливу на них людей, потрібно застосовувати також категорію належності, яка формується в суспільній свідомості, закріплюючись у певних нормах.

Таким чином, наукове пізнання соціальної сфери має здійснюватися в трьох площинах: спільності, необхідності та належності.

Природа права подвійна: з одного боку, це сфера чистої належності, зовнішня форма існування справедливості і свободи, з іншого — право є сферою соціальних відносин, відносин між окремими індивідами і соціальними групами, являє собою суму норм, що встановлюють компроміс між різними вимогами. Так, соціологічний підхід до права нехтує його ціннісним характером, однак і ціннісний підхід повинен передбачати, що ідея права завжди втілюється в конкретному суспільстві, яке складається з певних соціальних груп з різними, часто суперечливими інтересами.

Згідно з таким розумінням сутності права, Б.Кістяківський виділяє чотири підходи щодо його аналізу: соціологічний, психологічний, догматичний і нормативний. Перші два підходи — соціологічний і психологічний — розглядають право як реальне причинно зумовлене явище, котре входить до структури існуючих соціальних зв'язків. Якщо соціологічний підхід передбачає аналіз права як явища природного порядку, вивчення законів його розвитку й виникнення, то психологічний підхід пов'язаний з вивченням того, що в сучасній термінології називають правосвідомістю.

Створення наукової соціологічної теорії, за Кістяківським, можливе лише за наявності в ній методологічної рефлексії з приводу

власних розуміннь, використанні принципу причинності для опису соціальних явищ і оцінки їх з точки зору належного. Серед властивого російській інтелігенції на рубежі століть правового нігілізму діяльність Кістяківського як філософа й теоретика права важко переоцінити. У своїх працях і публічних виступах він закликав кожного громадянина до участі у створенні, застосуванні і втіленні права, підпорядковуючи цьому завданню творче натхнення, пошуки розуму, напруження почуттів та зусилля волі.

М.С. Грушевський відомий не лише як активний політичний діяч української революції, історик і культуролог. В історію української соціології він увійшов як фундатор Українського соціологічного інституту (УСІ), що розпочав свою роботу за кордоном у 1919 році. Навколо Грушевського в УСІ згуртувалися науковці та громадсько-політичні діячі: М. Антонович, В. Липинський, М. Шраг, Б. Старосольський, М. Чечель та ін. Основними напрямками діяльності УСІ були лекційно-пропагандистський та видавничий. Насамперед, говорив М.С. Грушевський, слід спростувати “фальшиву репутацію некультурності українства”.

Уявлення про погляди Михайла Грушевського на предмет та проблематику соціологічної науки можна скласти, виходячи з основних положень його праці “Начала громадянства”. Соціологія тут визначається як наука про загальні і постійні тенденції розвитку і форми соціального розвитку. Аналізуючи основні ідеї позитивізму та еволюціонізму, органіцистської школи соціології та марксизму, він зауважує, що висновки соціологів-органіцистів ґрунтуються на переконанні, що соціальне життя можливо звести до тих же формул, які описують явища природи. Та оскільки соціальне життя має історичний характер, жоден із соціальних законів не володіє тими прогресивними функціями, що притаманні законам природи. Автор відзначає, що, потрапляючи в потік історичних змін, соціальні форми, при всій своїй тенденції до однаковості, піддаються різним впливам зовнішніх обставин і основних факторів соціального життя — біологічних, економічних та психологічних. Можна з упевненістю припустити, що кожна з цих функцій має тенденцію творити певні соціальні форми в певній послідовності й однозначності так само, як мінерал кристалізується, згідно зі своїми властивостями, у якийсь багатогранник. Але складність соціального прогресу на кожному кроці порушує процеси кристалізації цих форм, впливи різних функцій соціального життя перехрещуються, нейтралізуються, викликають регресивні рухи або зміни у формах соціальної еволюції.

Розуміння М. Грушевським предмета соціології має певні спільні дотичні з “індивідуалізуючою” методологією неокантіанства. Мова йде про історизм та антинатуралізм, хоч загалом позиція вченого більш об’єктивістська, і проблема “суб’єктивного фактора” не виходить тут на передній план. Грушевського здебільшого цікавлять проблеми історичної (“генетичної”) соціології, і насамперед поставлене Спенсером і істориками-еволюціоністами питання про еволюцію соціальних інститутів — родини та шлюбу, власності, держави тощо. Сучасна доба, за

словами Грушевського, стоїть під знаком реакції проти індивідуалізму і класовості новітнього “цивілізованого ладу”, повороту до колективізму, і солідарності. Конкуренція індивідуалістських і колективістських тенденцій приводить до їх періодичного чергування, яке лежить в основі ритму соціальної еволюції.

М.С. Грушевський вбачає своє завдання як соціолога в тому, щоб “висвітлити процес переходу людського життя до організованого колективу — родоплемінного, розпад цього колективу під натиском індивідуалістичних тенденцій, які приводять до класового устрою, на якому виростає соціальне життя цивілізованої доби”.

Аналізуючи проблеми загального та специфічного в еволюції суспільних інститутів і в більш широкому плані — до питання про можливість побудови генетичної соціології як науки про закони формування людських спільнот, М.Грушевський висловлює думку про неприпустимість абсолютизації концепції Моргана-Енгельса: він оцінює концепцію матеріалістичного розуміння історії як таку, що типологічно близька до ідей соціального дарвінізму.

Оригінальність концепції Грушевського полягає передусім у системі пріоритетів. Він обґрунтовує неможливість моністичного розуміння історії, некоректність застосування законів у природничому їх розумінні до пізнання складної соціальної реальності. Його основна ідея полягає в тому, що соціальний прогрес зумовлюється насамперед протистоянням і змаганням протилежних потягів до колективізму (солідарності, альтруїзму) — з одного боку та індивідуальній самодостатності — з іншого. Звідси характерною тенденцією соціального розвитку є чергування процесів інтеграції та диференціації під впливом різноманітної комбінації факторів. У конкретному соціальному просторі й часі можуть переважати чинники або економічні, або релігійно-психологічні. Отже, головною думкою Грушевського як соціолога є переконання в існуванні “коливальної динаміки” суспільної еволюції, на відміну від позитивістського уявлення про суспільний прогрес як рух по прямій лінії.

Подальший розвиток української соціології у 20-ті роки пов’язаний з діяльністю наукових різноманітних установ радянського періоду. Разом зі збільшенням досвіду, експериментальності в методах дослідження, тобто при поліпшенні методів вивчення, як у СРСР в цілому, так і в УРСР соціологія повністю ототожнювалася з історичним матеріалізмом.

Після 1930 р., за умов гоніння на українську науку, розв’язання політики терору та репресій послабла зацікавленість у соціологічних дослідженнях. Старші дослідники й установи були ліквідовані, інші популяризували марксизм. З 1936 року, з посиленням хвилі репресій, відбувається майже повна ліквідація соціологічних дослідів. Такий стан проіснував більше 30 років. Соціально-економічний відділ АН УРСР (1937-1946 рр.) не видав практично жодної важливої праці соціологічного характеру. Пізніше наукова тематика з соціальних та національних питань була передана створеному в 1947 році Інституту філософії АН УРСР.

Таким чином, специфічними особливостями розвитку української соціології були:

- її майже цілковита залежність від соціально-політичних та ідеологічних чинників і внаслідок цього свідоме гальмування дослідницької думки;
- розвиток в умовах бездержавності й поширення відчуттів меншовартості, провінційності щодо вітчизняних доробків у царині соціології;
- штучне роз'єднання лав соціологів на тих, хто працював у країні та тих, хто продовжував свої студії за кордоном.

До специфічних рис розвитку української соціології належить також та обставина, що вітчизняні соціологічні дослідження в умовах відверто ідеологічного тиску помалу втрачали свою наукову вагу, тоді як можливість вільного розвитку соціологічної думки в еміграції породила появу ґрунтовних соціологічних праць, котрі тепер становлять класику української соціології.

Структурний функціоналізм Т.Парсонса

У ХХ столітті значних успіхів у своєму розвитку досягає соціологія у Сполучених Штатах Америки. Найбільш відомим американським соціологом середини ХХ століття слушно вважається

Толкотт Парсонс (1902-1979), котрий став фундатором структурно-функціоналістського напрямку в соціології. Головна його праця “Структура соціальної дії” ґрунтується не на переосмисленні емпіричних даних, а на критичному усвідомленні концепцій соціальної дії М.Вебера, Е.Дюркгейма, В.Парето, А.Маршала. Його висновки стосуються “суспільства взагалі” без урахування конкретної специфіки історичної епохи або національних відмінностей.

На думку Т.Парсонса, основним протиріччям у соціологічній теорії є опозиція “людська дія — соціальний порядок”. Перший тип елементів складається з таких чинників, що можуть бути змінені людиною, а відтак можуть бути подані як засоби досягнення цілі. Другий тип елементів складається із незмінних чинників, що створюють умови, котрі визначають саму дію. Крім того, кожна дія повинна бути описана на символічному рівні. Таким чином, дія складається зі структур і процесів, за допомогою яких індивід формує значимі (“позначені”, символічно виражені) інтенції й певним чином застосовує їх до конкретної ситуації. Іntenція та її застосування вказують спрямованість системи дії — індивідуальної або колективної — на зміну відношень з ситуаційним оточенням цілеспрямованим шляхом.

Т.Парсонс пропонує соціологам модель “елементарної соціальної дії”, складовими якої є “актор” (actor) - “дійова особа”, мета дії, ситуація дії, умови дії, нормативна орієнтація.

Слід зазначити, що в ролі “актора” може виступати не лише індивід, але й соціальна група, колектив. У першому випадку дія розгортається на рівні особистісної системи, у другому — на рівні системи соціальної. Нормативна орієнтація дії, якщо її розглядати в

системному контексті, стає можливою завдяки існуванню культурної системи, тобто системи загально визнаних цінностей і норм, заданих у певній символічній формі. Інакше кажучи, в системному контексті соціальна дія розглядається більш конкретно, ніж на рівні її елементарної структури. Це обумовило звернення Парсонса до категорій “система”, „структура”, „функції”.

Поняття системи, безсумнівно, Т.Парсонс бере з загальної теорії систем, зокрема, з робіт одного з перших авторів системного підходу Л.Берталанфі й фундатора кібернетики Н.Вінера.

Поняття функції є центральною категорією парсоніанської концепції, звідки, власно кажучи, й пішла назва “функціоналізм” або “структурний функціоналізм”. Функція — це призначення виконувати або вдосконалювати те, що приводить систему та її елементи в дію. Щоб підтримувати внутрішній порядок та зовнішню рівновагу, системи мають відповідати чотирьом системним потребам, або функціонально необхідним умовам:

- 1) адаптація (adaptation) — пристосування до зовнішніх умов;
- 2) цілепокладання (goal attainment) — визначення мети розвитку і мобілізація ресурсів для її досягнення;
- 3) інтеграція (integration) — внутрішня координація елементів та запобігання розпаду;
- 4) латентність (latency) — підтримка зразка (функція гомеостазу).

За першими літерами англійських слів цей набір функцій отримав назву AGIL-схеми.

У спільних з Р.Бейлсом та Е.Шілзом “Робочих зошитах з теорії соціальної дії” (1953) Т.Парсонс намагається проілюструвати дію AGIL-схеми в ієрархії систем.

Так, “жива система”, котра включає в себе всі біологічні організми, складається з чотирьох підсистем (перша строчка вказує на функції, притаманні підсистемам):

А д а п т а ц і я	Цілепокладання	І н т е г р а ц і я	Л а т е н т н і с т ь
1) “Фізико-хімічна система”, що складається з фізичних і хімічних процесів	2) “Органічна система”	3) “Система дії” — одиничний акт дії, контрольованої рішеннями, прийнятими під впливом обставин	4) “Телічна система” — трансцендентальні умови існування живої системи, ”підтримка зразкового існування” та “зняття напруги”

Для системи дії Парсонс виділяє чотири підсистеми:

Адаптація	Цілепокладання	Інтеграція	Латентність
1) “Біологічна система (організм)” є сполучною ланкою між матеріальним і ідеальним світами — нормами, цінностями, значеннями, що утворюють світ дії	2) “Система особистості” — формується у процесі соціалізації індивіда, спрямована на інтерналізацію цінностей і норм, визначає порядок цілей	3) “Соціальна система” є сукупністю рольових статусів, керується нормами, котрі визначають, які дії найактуальніші	4) “Культурна система” — це сукупність ”історичного досвіду” — ідей, ідеалів, цінностей тощо. Конкретизує ідеї в нормах соціальної системи й інтерналізує їх у системі особистості

У свою чергу, соціальна система також складається із чотирьох підсистем та виконує чотири зазначених функцій:

Адаптація	Цілепокладання	Інтеграція	Латентність
1) “Економічна система” відіграє роль сполучної ланки між соціальною організацією і природним оточенням	2) “Політична система” містить у собі всі форми прийняття рішень, стандартизації цілей та мобілізації ресурсів на їх досягнення	3) “Система соціальної спільноти” містить у собі всі інститути соціального контролю — від законів до неформальних правил	4) “Система соціалізації” включає індивіда в існуючі культурні системи

Подібна градація може бути продовжена доти, доки не буде описано конкретне соціальне явище.

Розглядаючи взаємодію системи та підсистеми, Т.Парсонс обґрунтовує тезу про те, що головною є та підсистема, котра має найбільший інформаційний потенціал і використовує найменшу кількість енергії. Між підсистемами існує така залежність: чим нижче енергетичне споживання системи й вище її інформаційний потенціал, тим вище місце вона буде займати в системній ієрархії і тим більший контроль вона буде здійснювати по відношенню до інших підсистем.

Так, зокрема, серед систем дії найбільший енергетичний потенціал належить системі біологічного організму. Вона створює умови для протікання дії і, разом з тим, здійснює на нього найменший управлінський вплив. Система, котра володіє найменшим енергетичним потенціалом — культурна — навпаки, має більш високий контролюючий статус. Подібна ієрархічність систем поряд з постулатом про прагнення їх до гомеостазу робить неможливим перехід до реального світу та його результативної

організації.

Як зазначає О.І. Погорілий, Т.Парсонс не дав глибокої теоретичної розробки всіх можливих взаємозв'язків соціальних підсистем, він “зміг накреслити лише загальні контури функціональних взаємозв'язків окремих систем суспільного життя, вважаючи, що детальний аналіз — це справа майбутнього”*. З цією оцінкою можна погодитися, але вірно і те, що Т.Парсонс у своєму теоретичному синтезі не обмежувався лише побудовою абстрактно-умоглядних, відірваних від життя соціально-філософських конструкцій. Так, він неодноразово спробував дослідити, яке функціональне призначення виконують такі конкретні царини людської діяльності, як економіка, політика, право, релігія.

Ще одне поняття, запропоноване Т.Парсонсом, — поняття “зразкових змінних”. Споконвічно воно було покликане “класифікувати типи ролей у соціальній системі”, але пізніше переосмислене як “основна теоретична система координат для аналізу соціальної дії і соціальних систем”.

Як бачимо, дія має свідомий — раціональний, цілеспрямований, вибірковий характер. На нього впливають чотири незалежних системи дії, кожна з яких виконує визначену функцію. Проте, при такому підході, поле вибору надається надто широким. Цю непевність вибору Т.Парсонс намагається перебороти введенням декількох осей координат, що конструюють багатомірний простір вибору чинної особи. Кожна вісь подана крайніми значеннями, що утворять пари змінних, і в реальності, на думку Т.Парсонса, можна говорити лише про ступінь відхилення вибору в ту або в іншу сторону.

1. Універсалізм — партикуляризм. Об'єкт розглядається як щось унікальне або як прояв загального. Ця альтернативна пара характеризує критерії, застосовувані при ухваленні рішення в конкретній ситуації, показуючи, чи використовуються при цьому узгоджені або ж суб'єктивні стандарти.

2. Емоційність — емоційна нейтральність. Ступінь емоційної забарвленості взаємодії, кількість, інтенсивність почуттів, що виявляються “діючою особою” у визначеній ситуації.

3. Досягнення — приписування. Оцінка об'єкта як такого або з погляду його потенційної інструментальності (використання). Ця пара описує ще одну сукупність критеріїв прийняття конкретного рішення: від оцінки іншої особи на основі його природних властивостей — раси, статі, віку і т.д. — до оцінки його з погляду якості виконання їм ролі. Вона показує, чи буде “діюча особа” свої відношення з іншими особами на підставі їхніх досягнень, або ж на підставі приписуваних їм якостей, не пов'язаних із виконуваними ними ролями.

4. Дифузність — специфічність. Багатобічність і одnobічність взаємодії з об'єктом. Показник ступеня залученості в конкретну взаємодію, що визначає рівень обов'язків “діючої особи”: від вузьких —

* Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття.— К., 1996.— С.138.

специфічних, до широких (розмитих) — дифузійних.

Таким чином, “одиничний акт” складається з діючої особи, значень (засобів), цілей, фізичних, соціальних і культурних об’єктів: норм і цінностей. Цей абстрактний опис усіх дій стає вихідним пунктом подальшого теоретизування Т.Парсонса. Ідея системи дає йому можливість перейти від індивідуальної дії до поняття соціальної системи.

Символічний інтеракціонізм

Символічним інтеракціонізмом називають напрямок, що зосереджує увагу дослідників на аналізі соціальних взаємодій у їх символічному значенні. Базовою тезою

символічного інтеракціонізму є твердження про те, що значення має все, до чого торкається людина, тобто вся дійсність, весь практичний світ людини, бо люди визначають своє відношення до об’єктів тільки на підставі “значень” (символів). Найважливішим постулатом символічного інтеракціонізму є визнання того факту, що існує процес соціальних взаємодій, в результаті якого люди виробляють різні уявлення про соціальний світ, у якому живуть. У разі зміни соціального світу, змінюються й уявлення про нього. Наприклад, у процесі історичного розвитку цивілізації уявлення людей про соціальні функції сім’ї значно змінилися. Скажімо, розвиток освіти витіснив таку функцію сім’ї, як професійна підготовка юнацтва до праці.

Теоретико-методологічну базу символічного інтеракціонізму складають такі фундаментальні положення:

1. Людині, на відміну від тварини, притаманні розумові здібності.
2. Розумові здібності формуються у процесі соціальної взаємодії.
3. У процесі соціальної взаємодії люди навчаються смислам та символам, котрі дозволяють їм використовувати їхні людські здібності.
4. Сенси й символи дозволяють людям здійснювати саме людські дії та вступати у взаємодію.
5. Люди здатні модифікувати чи змінювати сенси й символи, які використовуються ними в діях та при взаємодії, виходячи з власної інтерпретації певної ситуації.
6. Люди здатні до подібних модифікацій та змін тому, що можуть певною мірою взаємодіяти з самими собою (це дозволяє їм перевіряти ймовірний курс своїх дій, зважуючи на свої можливості, а потім змінювати його).

Прибічники цієї теорії вважають, що соціальну дію слід аналізувати з точки зору діяча відповідно до його особистісних оцінок та тлумачень. Символічні інтеракціоністи діють на підставі гіпотези про те, що загальні поняття (дефініції), цінності й норми виникають з процесу взаємодії людей та слугують для регулювання й засвоєння людьми соціального світу та взаємодії в ньому. Велику увагу символічні інтеракціоністи приділяють умовам, за якими виникають різні (явні та неявні) поняття, цінності та норми. Такий аналіз дозволяє їм прослідкувати виникнення і становлення різних соціальних організацій.

Представники цієї соціологічної школи надають особливого значення відкритості суспільних структур і суб'єктивній свідомості діючих осіб. Вчинки людини розглядаються як соціальна поведінка, заснована на комунікативних процесах. Ми реагуємо не тільки на вчинки інших людей, але й на їх наміри. Ми “розгадуємо” наміри інших людей, аналізуючи їх учинки, спираючись на свій минулий досвід у подібних ситуаціях.

У символічному інтеракціонізмі прийнято виділяти дві основні школи: Чиказьку (Г.Блумер, Л.Стросс, Т.Шибутані) та Айовську (Т.Кун). Чиказькій школі притаманна підвищена увага до процесуальної взаємодії, до моменту становлення соціальних речей та явищ; Айовській — вивчення стабільних, сталих структур.

Засновником символічного ітераціонізму цілком слушно вважають Джорджа Герберта Міда (1863-1931). За Д.Г.Мідом, інтеракція розглядається як безперервний діалог, у процесі якого люди усвідомлюють наміри один одного й реагують на них. Інтеракціоністи підкреслюють, що мовлення, мова — головний фактор людської взаємодії. Мова має символічну природу, будь-який мовний символ (слово) є певним значенням, що виник у результаті приватної взаємодії та має договірну природу, тобто люди прагнуть досягнути практичних результатів у кооперації один з одним, домовляючись про певне значення для певного слова. Подібне значення слів та жестів, інших символів полегшує взаємодію, дозволяє інтерпретувати поведінку один одного. Розуміючись між собою, люди змінюють свою поведінку, пристосовують свої вчинки до дій іншого, координують свої дії з діями інших людей, навчаючись бачити себе очима групи, враховувати очікування інших людей.

Соціальні очікування (експекції) впливають на поведінку людини, котра повинна поводити себе так, як того вимагають норми поведінки, як очікують інші люди та суспільство в цілому, реалізуючі ті права й обов'язки, що характерні для її соціальної ролі.

При цьому соціальна роль — це відносно сталий шаблон поведінки в суспільстві (в тому числі дії, думки, почуття) для виконання певної соціальної функції, для реалізації певного соціального статусу. Соціальний статус — це сукупність прав та обов'язків людини, обумовлених її положенням у певній соціальній системі та ієрархії суспільних відносин. Соціальний статус пов'язаний з системою соціальних очікувань. Якщо поведінка відрізняється від очікувань, то соціальне оточення застосовує до нього і санкції примусу: бойкот, погрози, незадоволення, покарання тощо.

Джордж Мід виділив два типи дій:

1. Незначущий жест, тобто автоматичний рефлекс.
2. Значущий жест, тобто випадки, коли люди не реагують автоматично на впливи ззовні, а розгадують значення вчинку перед тим, як відповісти. Для цього треба “поставити себе на місце іншої людини” або “прийняти роль іншого”.

Коли ми надаємо значення чомусь, воно стає символом, тобто поняття, дія або предмет символізують або виражають зміст іншого поняття, дії, предмета. Взаємодія розглядається як безупинний діалог, у ході якого вони спостерігають, осмислюють наміри один одного й реагують на них.

Дж.Мід розробляє теорію зумовленості конституції “фізичного об’єкта”. Вона обґрунтовує здібності прийняти на себе роль і теоретично пов’язує соціалізацію розвитку комунікативних та інструментальних здібностей.

За основу Мід бере чотири фази (стадії) моделі діяльності:

1. Імпульс до дії.
2. Сприйняття.
3. Маніпуляція.
4. Закінчення дії, що веде до задоволення потреби.

Найбільш унікальною є третя фаза. Її включення й відносна самостійність, за Мідом, виражають редукованість інстинктів у людини і виступають однією з проміжних стадій у процесі виникнення мислення.

Таким чином, характерними рисами символічного інтеракціонізму є пояснення поведінки, яка виходить не з індивідуальних прагнень, потреб та інтересів, а з суспільства, що розглядається як сукупність міжіндивідуальних взаємодій.

Те, що соціологія Міда набула широкої популярності, є заслугою його учня Герберта Блумера. Саме він постійно підкреслював значення соціології Міда, а в результаті саме ця теорія з’явилася на авансцені соціологічної дискусії в ролі однієї з модних теорій під назвою “символічний інтеракціонізм”. Таку назву науковій течії дав Блумер у статті 1937 року (відтоді й поширилося це поняття). Своєрідним маніфестом цієї теорії є стаття Г.Блумера “Методологічна позиція символічного інтеракціонізму”, де автор зазначає, що символічний інтеракціонізм ґрунтується на трьох теоретичних передумовах:

Перша передумова вказує на те, що люди діють по відношенню до “речей” на підставі значень, що їх мають “речі”. Під “речами” тут мається на увазі все, що людина сприймає в оточуючому середовищі: фізичні речі, соціальні категорії, ідеали, поведінку інших людей, ситуації з якими людини має справу в своєму повсякденному житті.

Друга передумова — значення речей з’являються в ході взаємодії з соціальним оточенням.

Третя теоретична передумова вказує на те, що ці значення використовуються та змінюються у процесі інтерпретації людиною оточуючих речей”.

Уже в першій передумові зафіксовано важливу відмінність символічного інтеракціонізму від інших соціологічних теорій: люди діють не тому, що вони поводяться функціонально по відношенню до умов, у яких діють, а тому, що надають цим умовам значення й тим самим створюють ці умови. За символічним інтеракціонізмом, значення дій є “продуктом соціальним”.

Зазначені передумови мають відношення до тих, хто вступає до соціальної взаємодії. А якщо пригадати тезу Міда, про прийняття ролі іншого, то можна зробити логічний висновок: внутрішня комунікація будь-якого учасника інтеракції є реакцією на внутрішню комунікацію іншого учасника. А результатом взаємодії є загальне символічне визначення ситуації.

Г.Блумер виходить із найважливішого постулату соціології про умови виникнення суспільства. Він зазначає, що спільне життя людей у соціальних групах є інтеракцію між його членами. Інакше кажучи, суспільство складається з індивідів, котрі взаємодіють один з одним. Інтеракція є тим процесом, який сам формує людську поведінку, тобто люди у процесі інтеракції повинні зважати на те, що робить або хоче робити інша людина. Сама ж інтеракція в людському суспільстві протікає на символічному рівні: саме на цьому рівні діючі особи визначають себе, впізнають та інтерпретують сумісні дії. Інтеракція є чимось більшим, ніж проста сума окремих дій. У повсякденному житті дії повторюються. У реальному житті діюча особа демонструє оточуючим та собі самій щось таке, що дозволяє порівняти дану ситуацію з новою. Для визначення цього Блумер уводить термін “сплетіння”, який можна розуміти буквально: одні дії викликають інші, в той же час вони є також реакцією на інші дії та умовами наступних дій. Цей механізм сплетіння обумовлює можливість спільних дій.

Головні положення соціології Блумера можна підсумувати так: відповідно до теорії символічного інтеракціонізму, соціальні дії індивідів є демонстрацією собі й іншим символічного значення своїх дій.

Теорії раціонального вибору

Традиційно соціологію цікавили макро-структури та їх похідні: суспільство, держава, релігія, мораль - все те, що перебуває поза людиною і детермінує її поведінку. Але впродовж останньої третини ХХ століття в соціології зростає інтерес до мікросвіту повсякденного життя людей. У 60-ті роки на тлі критики структурного функціоналізму з'явилося багато соціологічних теорій, котрі пояснювали й інтерпретували різноманітні мікропроцеси соціального життя. Оригінальну версію розуміння повсякденності як постійного обміну матеріальними та нематеріальними цінностями між людьми запропонували відомий американський соціолог Джордж Хоманс та його послідовники: П.Блау, Р.Емерсон і Р.Хемблін.

Дж.Хоманс рекомендує своїм колегам “облишити вельми розумні слова соціальної науки і спуститися з її вершин хоча б до рівня простого спостереження на ґрунті здорового глузду”. Головний методологічний принцип дослідника - повернення людини до соціології. Разом із цим Хоманс категорично заперечує можливість реалізації в соціальному житті загального блага й побудови ідеального суспільства. Соціальні

утопісти різного гатунку лише марнують час, оскільки людина за своєю природою - безнадійний егоїст і діє тільки у власних інтересах.

Отже, в центрі уваги теоретика - реальна поведінка індивідів. Наукове кредо Хоманса полягає в тому, що соціологія має пояснювати й розуміти конкретні явища дійсності. Хоманс закликав соціологів визнати очевидність найзагальніших положень соціальної теорії, бо за основу вони приймають здоровий глузд людей. Особисті інтереси є універсальною спонукою, яка рухає світом. Люди прагнуть уникнути болісного, неприємного й водночас збільшити задоволення від приємного. Оскільки ресурси благ, як правило, обмежені, то задля досягнення своїх цілей соціальні суб'єкти змушені вступати у відносини обміну. При цьому людина аналізує наявні альтернативи, зіставляє можливі винагороди і витрати, вибираючи такий шлях дії, котрий забезпечить найбільшу користь для неї. Незалежно від історичного часу і ступеня соціального розвитку у світі панує універсальний "закон вигоди": люди завжди намагаються досягти максимальних винагород за мінімальну ціну.

Таким чином, повсякденне життя складається з нескінченної низки "обмінних угод", під час яких люди задовольняють вітальні, матеріальні та духовні потреби один одного. Об'єктом обміну можуть бути не лише гроші, товари й економічні послуги, а й інші цінності — похвала, любов, дружба.

Соціальна поведінка — це майже завжди раціональний обмін. У процесі соціальних відносин партнери вдаються до підрахунку цінності винагороди, що пропонується іншими для обміну, а також власних витрат. Після численних розрахунків учасники обміну починають переговори з метою отримання "взаємної вигоди". На поведінку людини в кожній соціальній ситуації впливають багато суб'єктивних і об'єктивних чинників: "Я-концепція", ідеали, норми, цінності, культурна традиція, оцінка оточення.

Наведемо простий приклад. Дитині дуже хочеться з'їсти два великих червоних яблука, які лежать у неї в кишені. Але якщо вона не поділиться з товаришем, то можна:

- а) одержати негативну оцінку "жадноги" з боку приятеля;
- б) посваритися з товаришем і демонстративно з'їсти обидва яблука;
- в) пам'ятати, що коли друга пригостять двома тістечками, то його сьогоднішня жадібність повернеться бумерангом до нього.

Перед п'ятирічним хлопчиком постає складна дилема: одержати максимальну матеріальну вигоду і здобути погану репутацію чи мати моральне задоволення у вигляді дружніх почуттів і сподівань на майбутню взаємність.

Отже, потреби учасників взаємодії підкріплюються. Це прагнення задовольнити свої потреби за рахунок оточуючих і зумовлює соціальний обмін винагородами, в якому Джордж Хоманс вбачає сутність суспільних відносин.

Зміст теорії соціального обміну сконцентровано у п'яти принципах,

котрі дослідник наводить у роботі “Соціальна поведінка та її елементи”. Ознайомимось з ними на прикладі реальної життєвої ситуації. Припустимо, що дехто вирішив порибалити. Йому пощастило - він привіз додому чимало риби - і тепер з нетерпінням очікує наступних вихідних, аби знову відправитись на багатий рибою ставок. *Принцип успіху*: чим частіше певні вчинки людини винагороджуються, тим дедалі більше вона схиляється до них.

Одного разу наш рибалка ловив рибу під час страшенної зливи. Він змокнув до нитки, але повернувся додому з великим уловом. Відтепер він рибачить тільки в дощову погоду. *Принцип стимулу*: якщо винагорода за певні дії залежить від певних умов, людина прагнучиме відтворити ці умови.

Колись наш герой ловив рибу в тихій річковій заплаві. Здавалося, що такого чудового клювання не було ще ні в кого. Проте до місця такої вдалої рибалки він діставався цілих п'ять годин, долаючи чимало перешкод. Численні перепони не злякали мужнього рибалку й наступного уїк-енду він знову прийшов на це місце. *Принцип цінності*: чим цінніший для людини результат її дії, тим наполегливіше вона прагне до нього.

З часом він здобув славу вправного рибалки, але тепер щаслива риболовля вже не становить для нього такої значної цінності, як на початку “кар’єри”. *Принцип насичення*: чим частіше в минулому людина одержувала певну винагороду, тим менше вона цінуватиме її в майбутньому.

Хтось із колег умовив нашого героя поїхати на ставок, розташований досить далеко. Вони довго добиралися до місця та ще й заблукали на зворотньому шляху. А весь вилов - чотири крихітні вугорі. Від того часу він взагалі кинув рибалку. *Принцип справедливості розподілу*: в разі неотримання сподіваної винагороди ймовірно очікувати дій, зумовлених негативними емоціями, які можна розцінити як реакцію на несправедливість.

“Очевидно, що ці п'ять законів людської поведінки є психологічними за своєю природою”, — констатує О.Симончук. Адже ж Джордж Хоманс вважав себе “невиправним психологічним редукаціоністом”. Проте “п'ять аксіом” Хоманса можуть пояснити привабливість взаємодії для індивідів та їх прагнення підтримувати, змінювати або припиняти соціальні відносини.

Простоту й очевидність своїх теоретичних постулатів учений намагається довести на матеріалі емпіричних досліджень, що проводилися на заводі електротехнічного устаткування у Хоторні (неподалік Чикаго), в маргінальних групах великих міст і територіальних громадах Нової Англії.

Основним об’єктом дослідження для Хоманса є мала група. Він розглядав її як “внутрішню систему дій, взаємодій і почуттів людей (так званих “абстракцій першого порядку”), котра функціонує у рамках

“зовнішньої системи” — обмежень, які накладаються середовищем і ситуацією. У свою чергу, оточення “внутрішньої системи” складається з фізичних, технічних та соціальних умов діяльності групи.

Соціолог ставить собі за мету вивчення трьох класів змінних, що утворюють структуру групи. Йдеться про встановлення емпірично фіксованих закономірностей зв'язку між взаємодією й почуттями, діяльністю й почуттями, взаємодією й діяльністю. Емпіричним шляхом Хоманс довів, що коли інтенсивність взаємодії між двома або більшою кількістю осіб зростає, то зростає і ступінь їх взаємної симпатії, руйнуються стереотипні образи один одного, зникають взаємні упередження.

Дослідник приймає як аксіому той факт, що кожній соціальній групі притаманна власна шкала соціальних рангів (вищих, середніх та нижчих), — яку можна виявити експериментальним шляхом. Статус індивіда у групі та його ставлення до групових норм і правил тісно корелюють між собою. Члени соціальних груп з вищими й нижчими рангами найменш схильні до конформної поведінки, “середнячки” дуже рідко висловлюють свою позицію, довго вичікують і врешті-решт підтримують переважаючу точку зору. У результаті обидві сторони матимуть певні винагороди. “Нонконформісти” з найвищим статусом “збережуть обличчя” й підвищать свій авторитет у групі, а опозиціонери з числа групових аутсайдерів нічого не втратять, але принаймні поважатимуть себе. На противагу їм, “середнячки” створять собі репутацію дисциплінованих членів групи і в майбутньому зможуть поліпшити своє становище у внутрішньогруповій ієрархії.

З досвіду повсякденного життя їм добре відомо, що, перебуваючи у складі певної групи, люди звичайно отримують від цього деякі винагороди. Перша з них — можливість спілкування за інтересами, розширення кола знайомств, зустрічей з цікавими людьми тощо. Наприклад, вболівальники футбольної команди обмінюються фотокартками та автографами улюблених гравців і тренерів, супроводжують своїх кумирів, щиро переживають усі перемоги й поразки рідного клубу.

Друга винагорода — це прийняття групою індивіда як її повноправного члена. Перш за все цінується “фірмова марка” певної групи. Саме цією обставиною пояснюється великий конкурс на вступних іспитах до столичних вузів або жорстка боротьба за депутатські мандати на парламентських виборах.

Отже, робить висновок Хоманс, мала група — це динамічне утворення, яке постає у процесі постійної взаємодії його членів і виробляє власну систему цінностей та соціальних рангів.

Щоб виявити взаємозв'язок між елементарними актами обміну й більш складними зразками соціальної організації, Хоманс, подібно до Парсонса, пропонує ескізний опис процесу інституціоналізації. У певну історичну добу деякі люди мали більший, аніж інші, “капітал” — гроші,

майно, владні повноваження чи харизматичні якості лідерів. Володіючи матеріальним або символічним багатством, вони вкладають його у спроби спонукати інших до певної діяльності за допомогою винагород чи загрози покарання. Так утворюються соціальні інститути — органи, котрі контролюють суспільне життя людини. Особливу функцію при цьому виконують юридична і фінансова системи (так звані “узагальнені підсилювачі”), що допомагають зберігати цілісність суспільного організму і краще задовольняти базові потреби членів суспільства.

Процес інституціоналізації пов’язаний з постійним ускладненням форм соціального обміну. Спочатку єдиним мотивом, який стимулював до виконання офіційно закріплених норм і правил, була орієнтація на винагороду. З часом структури, що регулюють обмінні відносини, неймовірно ускладнилися, спеціалізувалися та диференціювалися; відповідно, змінилася й мотивація людської діяльності. Однак соціальні інститути обов’язково повинні виконувати свою найголовнішу функцію: підтримувати первісні потреби людей і надавати їм хоча б невеличкі винагороди (наприклад, за часів “сталінської індустріалізації” у 30-ті роки найкращим працівникам урочисто вручали по жменьці льодяників). Коли ж соціальні інститути перестають виправдовувати свої призначення, то починається пошук нових способів організації обмінного процесу.

Отже, соціальна організація розглядається соціологом як своєрідна надбудова, в основі якої лежать елементарні процеси обміну. Критики звинувачують Джорджа Хоманса в ігноруванні суспільного характеру соціальної поведінки. За межами соціологічного пізнання опиняються культурні, історичні, політичні, моральні фактори, що зумовлюють повсякденну діяльність людей. Соціальне життя набагато ширше обмінних зв’язків і тому не варто беззастережно порівнювати його з ринком. Адже в суспільстві діють не лише утилітарні інтереси, а й культурні традиції, а будь-які особисті розрахунки дуже часто наштовхуються на могутню протидію колективних сил.

На думку багатьох соціологів, слабкість теоретичного підходу Хоманса полягає в перебільшенні раціональних аспектів у діяльності соціальних суб’єктів. Він майже повністю обійшов увагою вплив ідеалів, ціннісних орієнтацій та інших індивідуальних характеристик особистості на її соціальну активність. Не слід також відкидати й новітні досягнення соціальної психології у вивченні суспільної свідомості та сфери надіндивідуальних норм і символів.

**Феноменологічна
соціологія
та етнометодологія**

Етнометодологія як напрямок сучасної соціологічної думки ґрунтується на досягненнях феноменологічної філософії ХХ століття. Фундатором феноменологічної філософії був Едмунд Гуссерль (1859-1938), котрий мав за мету створити таку філософію, яка б зверталася до

глибинних підстав нашого досвіду. Вважаючи, що наукове знання, надто відірване від повсякденності, яка є джерелом нашого пізнання, Гуссерль вбачав у феноменології можливості відбудування цього зв'язку. Цей аргумент використали соціологи через півстоліття, спрямовуючи його проти традиційної соціальної теорії, насамперед проти структурного функціоналізму, звинувативши його в надмірній відірваності від соціального досвіду й соціального життя.

Одним із головних понять феноменології є поняття “життєвого світу” (Lebenswelt). Воно було запропоновано Е.Гуссерлем у роботі “Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія”*. “Життєвий світ” — це світ повсякденного досвіду, ще не обтяженого науковими узагальненнями. Як такий “життєвий світ” безпосередньо не усвідомлюється нами, зберігаючи статус анонімності й не доходячи ще до наукової точності математико-фізичної ідеалізації. “Життєвий світ” (це для нас важливо підкреслити) розглядався дослідником як інтерсуб’єктивний світ, а інтерсуб’єктивність, у свою чергу, вказує на внутрішньо притаманну свідомості соціальність**.

Другою рисою феноменологічного підходу у філософії стало уведення поняття “феноменологічної редукції”, зміст якої полягає в імпліцитному припущенні, що світ навколо нас є продуктом нашої свідомості. Звичайно, зовнішній світ існує об’єктивно, але для нас він починає мати значення тільки через його усвідомлення. Світ, який ми сприймаємо, стає світом всередині нас. Завданням кожного соціолога, є не стільки опис реального буття, скільки дослідження шляхів і засобів, якими ми структуруємо цей світ в нашій свідомості. Феноменологічна редукція є інструментом, що дозволить нам зробити цю структурування.

Феноменологічна соціологія та етнометодологія використовують ці філософські побудови й узагальнення, роблячи їх вихідним пунктом аналізу соціального. Незважаючи на це, вони вписуються в коло проблем, що дозволяє роздивлятися їх як види теорій особистості і теорії соціальної дії. До того ж у соціологічній формі феноменологія загубила чимало цікавих моментів, ставши теорією пізнання, свідомих проявів, тоді як сам Е.Гуссерль концентрував свою увагу на широкому царині проблем: емоціях, уяві, галюцинаціях тощо.

Подальший розвиток феноменологічна соціологія знаходить у працях Альфреда Щюца (1899-1959). Він був учнем Е.Гуссерля, після приходу фашистів до влади в Німеччині емігрував в США, де зробив кар’єру банкіра й викладача. Випробувавши сильний вплив ідей американського прагматизму та символічного інтеракціонізму, він спробував об’єднати їх у феноменологічному тлумаченні поглядів свого учителя в роботі “Феноменологія соціального світу”.

* Гуссерль Э. Кризис европейских наук и философия // Культурология XX век.— М., 1985.

** Филипсон М. Феноменологическая философия и социология // Новые направления в социологической теории.— М., 1978.— С.213-215.

А.Щюц вважав, що, використовуючи засіб феноменологічної редукції, ми приходимо до “струму досвіду”, котрий є головним шляхом прояву “феномена” — об’єкта нашого усвідомлення — крізь чуттєве сприйняття. Наше сприйняття об’єкта, засноване на п’яти органах відчуття, спромагається тільки сказати нам, що він є, визначити його колір, звук, форму тощо. Проте цей об’єкт ніщо для нас, він лише існує поряд з нами. “Позначаючи” об’єкт, називаючи його, наділяючи його значенням, ми входимо з ним у певні стосунки, оскільки він починає бути висловом якихось наших ознак, стає значимим об’єктом, включаючись у світ, який створює наша свідомість. Цей перехід від чуттєвого досвіду (незначимих об’єктів) до логічного впорядкування й визначення (значимим об’єктом), що утворюється спочатку у свідомості окремого індивіда, а після цього — у взаємодії між індивідами, і є стрижнем феноменологічної соціології.

Характерною ознакою феноменологічного підходу до аналізу соціального є той факт, що, на відміну від інших соціологічних підходів, де соціальне розглядається як відношення до зовнішніх об’єктів, феноменологія розуміє соціальну дію як вплив свідомості на чуттєвий досвід з метою отримання знання. Але таке перенесення діяльності всередину (у свідомість індивіда) ускладнює побудову теорії суспільства, проте дозволяє вдосконалити теорію особистості й індивідуальної поведінки. Це споріднює феноменологічну соціологію з символічним інтеракціонізмом, але відрізняється від нього тим, що робить акцент не стільки на соціальній поведінці, скільки на духовній взаємодії людей.

Перехід від особистості до суспільства А.Щюц описує таким чином: на певній стадії розвитку індивідуальний “запас знань” повинен бути “поділений” з іншими людьми. Сполучення різних світів здійснюється на основі “само собою зрозумілих понять”, створюючи загальний “життєвий світ”. Ми створюємо і змінюємо його в нашій соціальній взаємодії та передаємо його від генерації до генерації в результаті процесу соціалізації.

З поняттям “життєвого світу” А.Щюц тісно пов’язує розуміння цілей і завдань соціальної науки. Соціологи мають справу з цариною, створеною шляхом типологізації поза “окремих струмів досвіду”. При цьому вони підходять до неї з власним “проектом розуміння”, котрий полягає в необхідності утворення її раціонального опису. Внаслідок цього вони працюють з “типифікацією другого порядку”, “типологізацією нашої сумісної типологізації”, призначеної впорядкувати соціальний світ для прогнозування поведінки людей чи для визначення їх поведінки як “ненормальної”, якщо вони відхиляються від понять “здорового глузду”.

Спроба побудови феноменологічної теорії суспільства була представлена також у роботі Пітера Бергера (1929 р.н.) та Томаса Лукмана (1927 р.н.). “Само собою зрозумілі” значення продовжують розглядатися як основа соціальної організації, але автори більшу увагу звертають на погляди, що виробляються спільно й будуються мовби “понад індивідом”.

Реальну основу цих значень вони бачать у релігійних віруваннях, які поділяються кожним членом суспільства. Відтак суспільство є соціальним оточенням індивіда, котре він сам створює, вносячи до нього певні цінності і значення, яких згодом і дотримується. Ці значення об'єктивуються в соціальних інститутах, дозволяючи адаптувати нових членів суспільства.

П.Бергер і Т.Лукман* детально описують процес генези цінностей, їх походження з взаємодії індивідів, але результат схожий з висновками структурного функціоналіста Т.Парсонса.

Слід зазначити, що вплив феноменологічної соціології А.Шюца на розвиток західної соціології був досить обмежений. Але у 70-ті роки ХХ століття феноменологічна методологія була покладена в основу емпіричних досліджень, де трансформувалася у власну етнометодологічну концепцію, фундатором якої був Гарольд Гарфінкель (1917 р.н.), котрий виклав свої погляди в “Дослідженнях з етнометодології”. Змістові риси теоретичного підходу Гарфінкеля видно вже з назви “етнометодологія” — вивчення засобів, якими люди створюють соціальний порядок, що зближає її з феноменологічною соціологією А.Шюца. Проте, якщо для останнього порядок це результат сумісного загального знання, то для Г.Гарфінкеля воно є джерелом внутрішньої нестабільності, і це дозволяє щоразу створювати дещо нове. Кожна тривала соціальна взаємодія є утворенням цього “дещо”, тому завдання дослідника полягає у з'ясуванні засобів, якими це “дещо” досягається.

Г.Гарфінкель доходить висновку, що “підтримка уявлення соціального порядку не є діяльністю, що припиняється”. Така діяльність важка для фіксації і пояснення (як важко постійно звертати увагу на процес подиху чи ходіння, міркуючи, якою ногою тепер треба робити крок). Ми робимо це автоматично, не роздумуючи. Етнометодологія стверджує, що, описуючи ситуацію, влаштовуючи зв'язки між сенсами, прояснюючи їх зміст, ми одночасно і створюємо цю ситуацію, оскільки будь-який опис прагне до більшої раціональності і впорядкованості, ніж це об'єктивно існує.

Для етнометодології сенси (цінності, норми, вірування тощо) не є незмінними елементами, “атомами” ситуаційного оточення індивіда. Вони теж мають внутрішню структуру, змінюються, адаптуються, вмирають. Термін “рефлексивність” означає сукупність зусиль, що докладаються нами для корегування “індексності” і встановлення соціальної стабільності.

Процес тлумачення ґрунтується на певному наборі “само собою зрозумілих правил”, на відміну від “само собою зрозумілих” субстанційних знань у феноменологічній соціології. Але, незважаючи на

* Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995.

широкий розмах етнометодологічних емпіричних досліджень, ці теоретичні положення мало що дають при інтерпретації конкретного матеріалу.

Етнометодологія нагадала про те, що правила спілкування утворюють складну структуру. Структурні стереотипи впливають на людей незалежно від того, якого значення їм надають. Наприклад, підлеглий і начальник можуть відмовитися від правил, що регулюють їх взаємодію, але існує межа: це той момент, коли підлеглий прагне помінятися місцями зі своїм начальником.

Завжди багато що вважається як таке, що само собою зрозуміле, особливо, коли ми спілкуємося з людьми, котрих дуже добре знаємо. Особливо глибоко відчуваємо важливість узвичаєних значень, що є основою нашої взаємодії, коли ці значення змінюються. Гарфінкель дав своїм студентам таке завдання: поводитися вдома так, наче вони квартиранти (запитати дозволу скористатися ванною, брати воду для пиття, говорити по телефону). Деякі студенти одразу відмовилися, заявивши, що це призведе до конфлікту в сім'ї. Ті ж, хто погодився, були вражені результатами. Зміна поведінки викликала здивування, потрясіння, тривогу, занепокоєння, а подекуди й гнів членів їх сімей. Дехто в сім'ї вважав студентів дріб'язковими, неуважними, егоїстичними, непорядними, нечемними. Таким чином, коли ми порушуємо правила, прийняті на віру, результати можуть бути непередбачені.

Етнометодологія, викриваючи глибинні аспекти соціальної взаємодії, все ж таки, на відміну від символічного інтеракціонізму, визнавала існування суспільства у формі перманентного утворення "уявлення соціального порядку". Але ця позиція не дає нам можливостей для розгляду чисельних суспільних проблем (пауперизм, злочинність, проституція, безробіття). Увага етнометодології зосереджена на іншій стороні соціального, де її теорія й методика сприяли досягненню певних успіхів в опрацюванні проблем повсякденного спілкування та спільної взаємодії людей.

Література

1. Американская социологическая мысль.— М.: Изд-во МГУ, 1994.
2. Горський В.С. Історія української філософії.— К.: Наукова думка, 1996.
3. Громов И.А., Мацкевич А.Ю., Семенов В.А. Западная теоретическая социология.— СПб., 1996.
4. История социологии в Западной Европе и США.— М.: Изд-я группа Норма-ИНФРА-М, 1999.
5. Капитонов Э.А. Социология XX века. История и технологии.— Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.
6. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ ст.— К.:Либідь, 1996.
7. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології.— К.: Наукова думка, 1995.
8. Сорокин П. Человек. Цивилизація. Общество.— М.: Политиздат, 1992.
9. Соціологічна думка України: Навчальний посібник.— К., 1996.
10. Флимер П., Филипсон М. Новые направления социологической теории.— М., 1978.

11. Человек и общество: Хрестоматия / Под ред. С.А. Макеева.— К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999.— С.218-229.
12. Черниш Н. З історії розвитку соціології в Україні.— Львів, 1995.
13. Щюц А. Возвращающийся домой // Социс.— 1995.— №2.
14. Щюц А. Структура повседневного мышления // Социс.— 1988.— №2.

Контрольні запитання

1. У чому специфіка розвитку соціології в Російській імперії та СРСР?
2. Назвіть види соціальної мобільності за Пітиримом Сорокіним.
3. Особливості розвитку соціологічної думки в Україні.
4. Дайте характеристику творчості В.Липинського, Б.Кістяківського, М.Грушевського.
5. Назвіть особливості становлення соціології Сполучених Штатів Америки.
6. У чому полягає сутність структурного функціоналізму Толкотта Парсонса?
7. Окресліть основні постулати символічного інтеракціонізму.
8. Хто був прибічником теорій раціонального вибору?
9. Що таке феноменологічна редукція?
10. Що означає термін “етнометодологія”?

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйте розширену доповідь на одну з тем:
 - ✓ Становлення соціології в Російській імперії;
 - ✓ Розуміння П.Сорокіним соціального простору;
 - ✓ Учення про соціальну мобільність П.Сорокіна;
 - ✓ Конфліктологічна парадигма в соціології ХХ століття;
 - ✓ Критика структурного функціоналізму;
 - ✓ Категоріальний апарат символічного інтеракціонізму;
 - ✓ Теорії обміну в соціології США;
 - ✓ Сутність феноменологічної редукції.
2. Зробіть огляд соціологічних досягнень видатних діячів української соціології кінця ХІХ — початку ХХ століття:
В.Липинського, Б.Кістяківського, М.Грушевського.
3. Порівняйте специфіку інституціоналізації соціології в Радянському Союзі та Сполучених Штатах Америки.

Тема 4

СТРУКТУРА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

План

1. Етапи й види соціологічних досліджень
2. Програма соціологічного дослідження та її структурні складові
3. Робочий план соціологічного дослідження

Етапи й види соціологічних досліджень

У сучасних умовах соціологічними дослідженнями охоплено практично всі сторони і сфери життя суспільства. Проведення соціологічних досліджень визначається соціально значимою метою. Соціологічна

наука за півтора століття свого існування напрацювала великий арсенал методів конкретних соціологічних досліджень, які значно різняться за видами та формами. Але незалежно від останніх, всі соціологічні дослідження проходять наступні етапи:

1. Підготовка дослідження (до цього етапу відноситься теоретичне обґрунтування ідеї дослідження, її втілення у програму та інструментарій дослідження).

2. Збір первинної соціологічної інформації (при цьому під первинною інформацією в соціології слід розуміти отримані під час соціологічного дослідження у різній формі неузгаальнені данні (відповіді на питання анкети, інтерв'ю, записи спостереження, результати аналізу документів), які підлягають обробці та узагальненню.

3. Підготовка первинної інформації до обробки та її комп'ютерна обробка.

4. Аналіз відпрацьованої інформації, підготовка звіту за підсумками дослідження, формулювання висновків.

Розмаїття соціологічних досліджень обумовлює проблему їх багатокритеріальної класифікації, оскільки за одним критерієм охопити всі види досліджень просто неможливо. Найбільш поширеними в соціологічній літературі є такі критерії:

- глибина аналізу;
- метод збору інформації;
- зміна об'єкта, що підлягає вивченню та інші.

За глибиною аналізу соціологічні дослідження поділяються на:

а) *розвідкові* дослідження (в тому числі *зондажні*, якщо здійснюється перше, поверхове торкання нової соціальної проблеми, або *пілотажні*, якщо це дослідження має за мету перевірку дієздатності інструментарію та програми дослідження);

б) *описові* дослідження — спрямовані на отримання даних, які дають цілісне уявлення про функціонування об'єкта дослідження;

в) *аналітичні* — найбільш глибокі, оскільки спрямовані на

відкриття причин соціального явища, що підлягає дослідженню.

Залежно від застосування *методу збору інформації* соціологічні дослідження поділяються на:

- а) *опитування* (в тому числі письмові (*анкетування*) та усні (*інтерв'ю*) опитування);
- б) *спостереження*;
- в) *аналіз документів*;
- г) *соціальний експеримент*;
- д) *соціометрія малих груп*;
- е) *метод експертних оцінок*.

В залежності від *зміни об'єкта*, що вивчається, соціологічні дослідження поділяються на:

- а) *точкові* — в разі одноразового звернення до соціального вимірювання;
- б) *повторні*, або *лонгетюдні*, — у разі неодноразового звернення, періодичного дослідження соціального процесу. При цьому, якщо в повторному дослідженні беруть участь ті самі люди, що й першого разу, таке дослідження має назву *панельного*.

**Програма
соціологічного
дослідження та
її структурні складові**

Починати соціологічне дослідження треба з розробки програми, а не анкети, як це зазвичай роблять малодосвідчені в соціології студенти. Якщо дослідник з самого початку не визначиться з загальними поняттями, він завжди буде натикатися на них при розгляді більш дрібних проблем. Щоб цього не сталося, існує програма соціологічного дослідження.

Програма соціологічного дослідження — це *стратегічний документ, який містить проблему, мету, об'єкт, предмет, гіпотезу, завдання та методи соціологічного дослідження*.

Саме програма слугує тим документом, котрий формалізує творчий замисел дослідника, узагальнює авторські і вже існуючі типові прийоми аналізу соціальних процесів, а через процедуру логічного аналізу основних понять забезпечує зв'язок теорії з практикою.

За своєю структурою програма складається з методологічної і процедурної частини.

Методологічна частина	Процедурна частина
1. Проблемна ситуація	1. Метод збору інформації
2. Мета	2. Проект виборки
3. Об'єкт	3. Інструментарій
3. Предмет	4. Логічна схема комп'ютерної обробки інформації
4. Логічний аналіз основних понять	
5. Гіпотези	
6. Завдання	

Розглянемо поступово основні елементи структури програми соціологічного дослідження.

1. Проблемна ситуація

Створення програми соціологічного дослідження слід розпочинати з формулювання проблемної ситуації. Зазвичай в основі проблемної ситуації лежить протиріччя. Безпосереднім приводом до здійснення соціологічних досліджень є реально існуючі суперечності в розвитку соціальної системи між її елементами й окремими компонентами. Саме такі суперечності і складають суть проблеми. Слід відрізнити проблеми соціальні та проблеми наукові.

Соціальні проблеми — це соціальні, життєві суперечності, що вимагають організації цілеспрямованих дій для їх усунення.

Наукові проблеми — це перебіг суперечності від незнання до знання. Наукові проблеми відображають суперечності між знанням потреб суспільства і його організацією в певних практичних і теоретичних діях, з одного боку, і незнанням шляхів та засобів реалізації дій — з другого. Постановка наукової проблеми означає вихід за межі вивченого у сфері того, що має бути вивчене (це означає, що не завжди і не будь-яка соціальна проблема може бути вирішена в межах наявних знань). Тому вирішення деяких проблем і вимагає теоретичних та практичних дій, функціонально спрямованих на одержання нового знання у формі певних теоретичних рекомендацій, а у прикладних дослідженнях використовуються старі знання, яких нерідко буває недостатньо. Саме тому, як правило, соціологічні дослідження є комплексними, що вимагають ґрунтовної й аргументованої програми.

Інколи трапляється так, що в ході одного дослідження доводиться шукати відповіді на ряд сумісних проблем. Проте таке можливе лише тоді, коли сама програма дослідження спрямована на багатоманітний соціологічний аналіз. У принципі вдаватися до вивчення кількох програм у межах одного дослідження недоцільно, оскільки:

– ускладнюється інструментарій дослідження, який стає надто громіздким і логічно нечітким, що може знизити якість зібраної соціологічної інформації;

– втрачається оперативність дослідження, що має неабияке значення для організації, а це веде до старіння соціологічних даних, втрати їх актуальності, а іноді й практичного сенсу;

– дуже важко водночас вивчати декілька проблем на одному і тому ж об'єкті дослідження.

Вирішення, реалізація тієї чи іншої проблеми соціальної або наукової — завжди спрямоване на досягнення тієї або іншої конкретної мети, конкретного завдання, визначення ефективності.

2. Мета

Мета конкретного соціологічного дослідження — *загальна його спрямованість, проект дії, що визначають характер і системну*

впорядкованість різних актів дій та операцій. Мета соціологічного дослідження визначає переважачу орієнтацію (теоретичну або прикладну), від якої залежить уся логіка його реалізації.

Теоретичне дослідження спрямовується на одержання нових знань про структуру, функції, закономірності розвитку, а також на розробку, складання нових методик дослідження і на обґрунтування його процедур.

Конкретне соціологічне дослідження спрямовується на вирішення, реалізацію практичних завдань соціальної проблеми, побудову, складання передбачень про можливий розвиток процесу, розробку всебічно, докладно аргументованих програм удосконалення об'єкту. Програма має чітко і зрозуміло відповісти на питання про те, на вирішення, реалізацію якої проблеми й на одержання якого результату орієнтується соціологічне дослідження, тобто яка мета цього дослідження.

3. Об'єкт і предмет

Після формулювання проблеми та визначення мети дослідження, доцільно буде визначитися з об'єктом та предметом дослідження. **Об'єкт соціологічного дослідження** — це явище або процес. *Об'єктом соціологічного дослідження виступає сфера соціальної дійсності, реалії життя, діяльність людей і самі люди. Необхідно, щоб об'єкт мав проблему, тобто об'єкт виступає носієм суперечностей.*

Об'єкт соціологічного дослідження має характеризуватися:

- чіткими, визначеними явищами за такими параметрами, як професійна або галузева належність, просторова обмеженість (регіон, місто, село), функціональна спрямованість (виробнича, політична тощо),
- визначеною часовою обмеженістю;
- можливостями його кількісних вимірів.

Вибір об'єкта соціологічного дослідження має велике значення для його успішного здійснення. Вірне визначення предмета соціологічного дослідження багато в чому визначає результативність останнього.

Предметом соціологічного дослідження є той бік об'єкта, що безпосередньо належить вивчити. *Звичайне питання проблеми пов'язане з передбаченнями можливостей виявити закономірність або основну тенденцію суперечності. Необхідно підкреслити, що, по-перше, одному й тому ж об'єктові соціологічного дослідження може відповідати кілька різних предметів, тобто предмет дослідження окреслює межі пізнання об'єкта.*

По-друге, об'єкт і предмет соціологічного дослідження можуть збігатися, коли соціолог ставить завдання пізнати всю сукупність емпіричних закономірностей функціонування й розвитку конкретного соціального об'єкта.

По-третє, предмет соціологічного дослідження має складну структуру. Варто пам'ятати, що правильний вибір предмета конкретного соціологічного дослідження визначається чіткою постановкою проблеми, форму-

ванням мети й завдань дослідження та системним аналізом об'єкту.

4. Логічний аналіз основних понять

Логічний аналіз основних понять — найбільш важкий та кропіткий, але водночас найнеобхідніший елемент програми соціологічного дослідження.

Для опису визначеного на попередньому етапі предмета слід відібрати певні ключові слова, основні поняття дослідження.

Логічний аналіз основних понять складається з:

- інтерпретації (визначення поняття);
- операціоналізації (структурної або факторної);
- квантифікації (пошуку індикаторів).

Інтерпретація понять соціологічного дослідження — це процедура тлумачення явищ, подій тощо, уточнення змісту понять, які складають концептуальну схему дослідження. На основі інтерпретації понять підтримується науковий рівень досліджень, єдність суттєвого змісту елементів та процедур дослідження, досягається повніше інструментальне використання понять як теоретичних норм аналізу процесів. На практиці інтерпретація понять здійснюється через їх дефініцію за допомогою словників, підручників, аналізу етимології, генези поняття. Якщо в літературі немає відповідного посилання на сенс поняття, котре використовується, дослідник повинен самотійно проінтерпретувати поняття.

Операціоналізація поняття означає його уточнення, розшифровку шляхом мисленнєвого поділу на складові. Структурна операціоналізація є виокремленням усіх без винятку складових, факторна — лише найважливіших з них, “фактів, що стають факторами”. У майбутній анкеті (якщо в ролі методу збору інформації буде обрано анкетування) операціоналізація забезпечить повноту й логічну чіткість варіантів відповідей на запитання. Соціальне вимірювання різних сторін та якостей соціальних феноменів пов'язане з пошуком та використанням тих факторів, що можуть слугувати їх кількісною характеристикою. Цю функцію виконує етап пошуку індикаторів, або квантифікація.

Квантифікація забезпечує переведення якісних характеристик соціальних процесів у кількісні та навпаки. Якщо інтерпретація дозволяє встановити, за якими напрямками аналізу слід збирати інформацію, а операціоналізація — про що саме слід збирати інформацію, то квантифікація допомагає встановити, як та в якій формі слід підходити до її збору.

За допомогою зазначених процедур забезпечується зв'язок теоретичного й емпіричного аналізу процесів, зв'язок теорії з реальністю, дійсністю явищ та подій, з методами впливу, пошуку, реєстрації й аналізу емпіричних ознак тощо.

5. Гіпотези

Під час дослідження соціолог намагається з'ясувати, пояснити старими знаннями і досвідом те, що ще повністю не пізнано. Але для

повного вирішення проблеми ще недостатньо таких заходів і кроків. Тоді на основі наявних знань робляться деякі припущення, що, на його думку, повністю охоплюють і пояснюють явища, тобто формують гіпотезу. **Гіпотеза** в соціологічному дослідженні — це *наукове передбачення структури соціальних об'єктів, характеру й суті зв'язків між соціальними явищами*. Основна функція гіпотези полягає в одержанні нових наукових висловлювань, що вдосконалюють або збагачують наявні знання.

Наукова гіпотеза відрізняється тим, що вона *становить*: 1) *науковий висновок з доведених положень (наприклад, законів статистики або практично одержаних даних спостережень та ін.);* 2) *висловлювання, одержане шляхом наукових висновків з метою пояснення відповідного явища*. Гіпотеза також ґрунтується на емпіричних даних і підтверджується практикою або відповідною теорією. Вона може бути сформульована тільки в результаті попереднього аналізу об'єкта.

У сучасній соціологічній теорії сформульовані основні нормативи процедур висунення, обґрунтування й перевірки соціологічних досліджень та гіпотез. По-перше, відповідно до висхідних, початкових методологічних принципів філософії й соціології, формулюються наукові положення, істинність яких підтверджується науково встановленими фактами. У разі висунення гіпотези, що спростовує, уточнює сформульовані теоретичні положення, необхідна експериментальна перевірка гіпотези і встановлення її логічних зв'язків з спростованими положеннями. По-друге, обов'язковість теоретичної інтерпретації понять, котрі становлять гіпотезу: остання перевіряється всіма засобами і методами досліджень з метою встановлення істинності. Формулювання гіпотез має передбачати спосіб та метод їх перевірки, внутрішню несуперечливість і логічну обґрунтованість. По-третє, емпірична обґрунтованість, обов'язковість емпіричної й операційної інтерпретації гіпотез. На етапі висунення гіпотез дослідник здійснює збір вихідних даних, теоретичної та емпіричної інформації про об'єкт, предмет дослідження, способи реалізації проблеми, завдань на основі принципів теоретичних положень, інтуїтивних передбачень. По-четверте, уточнення змісту передбачуваних засобів теоретичної й емпіричної інтерпретації понять, що становлять передбачення, уточнення логічної форми передбачень, співвідношення обсягу та змісту понять, що становлять передбачення.

На етапі обґрунтування гіпотез здійснюється:

– класифікація висунутих передбачень, встановлення логічного зв'язку між окремими передбаченнями, виділення найзагальніших передбачень, що характеризують існування та значимі аспекти проблеми, способи реалізації основних завдань дослідження;

– виділення основної гіпотези. Уточнення теоретичного змісту основної гіпотези засобами теоретичної інтерпретації; уточнення зв'язків основної гіпотези з іншими висунутими передбаченнями;

– виведення з основної гіпотези наслідків, що відображають аспекти основної гіпотези й піддаються емпіричній інтерпретації. Теоретичне обґрунтування гіпотез-наслідків. Висунення альтернативних передбачень щодо гіпотез-наслідків;

– встановлення критеріїв та показників емпіричної й теоретичної гіпотез. Етап перевірки гіпотез включає отримання фактичних даних, розрахунок показників, що характеризують відображені в гіпотезі зв'язки, їх тлумачення, експериментальну перевірку гіпотез; прийняття або відхилення емпіричних гіпотез відповідно до встановлених критеріїв, аналіз побічних даних, фактів тощо.

6. Завдання дослідження

Найважливішою методологічною частиною програми є мета і завдання дослідження. **Завдання соціологічного дослідження** — сукупність конкретних настанов, мети, спрямованих на аналіз і реалізацію проблеми.

Завдання дослідження бувають основними та неосновними (додатковими). Основні завдання відповідають меті дослідження, а неосновні — висуваються для підготовки майбутнього дослідження, вирішення методичних питань перевірки робочих гіпотез, не пов'язаних з проблемою.

Логіка соціологічного дослідження обумовлена змістом проблеми. Тому в дослідженні, яке орієнтується на вирішення теоретичних наукових проблем, основними виступають теоретичні завдання, а практичні завдання — неосновними; у прикладному ж дослідженні, навпаки, практичні завдання — основні, а теоретичні — неосновні.

Основні завдання дослідження визначають пошук відповіді на його центральне основне питання: які шляхи й засоби вирішення проблеми?

Може виникнути ситуація, коли висунення додаткових гіпотез вимагає з'ясування ще якихось питань. Відповідно до цього ставляться спеціальні додаткові завдання. У цілому ж виокремлення завдань повинно відповідати послідовності операцій, що будуть здійснюватися в ході соціологічного дослідження.

7. Елементи процедурної частини програми

До процедурної частини програми входить характеристика методу збору соціологічної інформації, обґрунтування вибіркової сукупності (останнє — в разі, якщо здійснюється вибіркоче дослідження). Зупинимося детальніше на вибіркового методі дослідження.

Якщо об'єктом соціологічного дослідження є невелика соціальна спільнота (наприклад, студентська група, виробнича бригада, шкільний клас), то соціолог у змозі звернутися до кожного з представників цієї спільноти безпосередньо. Але якщо об'єктом дослідження є населення міста, області чи країни, то завдання збору інформації значно ускладнюється. У такому разі соціологи застосовують **вибірковий метод**, тобто такий метод

організації соціологічного дослідження, який *дозволяє робити висновки щодо характеру розподілу ознак соціальної спільноти в цілому на основі розгляду деякої її частини*. При цьому вся спільнота, на яку розповсюджуються висновки дослідження, має назву генеральної сукупності, а та її частина, котра безпосередньо задіяна у дослідженні — відбірковій сукупності.

Інакше кажучи, вибірковий метод застосовується для того, щоб, вивчивши характеристики мінімуму об'єктів, на їх основі провести оцінку параметрів генеральної сукупності. Він значно скорочує витрати часу, праці, засобів на вирішення тієї чи іншої проблеми, підвищує якість і надійність процедур збирання та обробки даних, дозволяє вивчати об'єкти, цілковите дослідження яких неможливо через великий обсяг витрат.

Вибірковий метод передбачає різноманітні способи формування вибіркової сукупності, що забезпечує можливість поширення висновків, одержаних при її розгляді, на сукупності, що вивчаються. Цей метод не може бути застосований до тих об'єктів, елементи яких не мають якісної однорідності ознак, визначних з точки зору мети дослідження.

Необхідно пояснити сутність основних вимог до вибіркового методу. Кожний елемент генеральної сукупності повинен мати певну, принципово задану вірогідність потрапити у вибірку. Вибірковий метод передбачає наявність необхідної системи показників генеральної сукупності, які відбивають її якісні та кількісні характеристики. Слід підкреслити, що основу відбору складає перелік елементів генеральної сукупності, якщо він задовольняє вимоги повноти, точності, адекватності, відсутності дублювань одиниць аналізу. Він називається "основою вибірки". На практиці в ролі останньої можуть виступати алфавітні списки співробітників установи, домові книги, картотеки відділу кадрів тощо.

Найбільш повно задовольняються вимоги вибору соціальні карти організацій, регіонів. Соціальна карта являє собою широкий розподіл показників для певних організацій або регіонів. Вона включає соціально-демографічні, соціально-економічні та інші соціальні показники.

Необхідно виділити *етапи й основні процедури* вибіркового методу:

1. *Підготовчий етап*. На цьому етапі створюється система показників генеральної сукупності, яка виражає її якісні та кількісні характеристики; виділяються суттєві ознаки генеральної сукупності; оцінюються їх повнота, точність, адекватність, а також можлива дисперсія (розсіяння) відповідних показників; виокремлюються одиниці відбору; визначається схема, тип та обсяг відбору; складається план відбору елементів вибіркової сукупності; готується інструментарій для проведення відбору й експертиза проекту програми відбірки. Закінчується етап затвердженням проекту відбірки.

2. *Оперативний (польовий) етап* включає в себе організацію доступу до даних, необхідних для проведення відбору; підготовку технічних засобів для відбору; інструктаж виконавців для проведення відбору; вилучення одиниць відбору з генеральної сукупності за

заданою схемою відбору та згідно з інструкціями.

Існує значна кількість методів організації вибіркової сукупності. Всі вони поділяються на дві великих підгрупи:

- **випадкові** або “імовірнісні” (тут діють положення теорії ймовірностей);
- **цілеспрямовані** (теорія ймовірностей не діє).

При застосуванні способів формування вибіркової сукупності **методами випадкової підгрупи** велике значення має створення умов для рівної вірогідності усіх елементів генеральної сукупності потрапити до вибіркової сукупності. Такі умови з’являються лише тоді, коли елементи генеральної сукупності мають у ній рівномірний просторовий розподіл. До числа методів цієї підгрупи належать:

1. *Метод власне випадкового вибору*, який поділяється на випадково-повторний та випадково-безповторний (приклад — тягнути з шапки папірці з іменами кандидатів).

2. *Метод механічного вибору* (вибирати для опитування кожного п’ятого, десятого, двадцятого за списком).

3. *Метод серійного відбору* (якщо генеральна сукупність однорідна за складом, її можна розподілити на серії та одним із зазначених вище методів здійснити відбір кандидатів).

4. *Метод гніздової вибірки* (на підставі опитування однієї студентської групи-“гнізда” зробити висновки про весь курс).

Методи цілеспрямованого відбору:

1. *Метод стихійної вибірки* (приклад — поштове опитування читачів газети).

2. *Метод “снігової грудки”* (знаходиться один респондент, який повідомляє про адресу своїх двох товаришів, кожен із них — ще про двох і так далі).

3. *Метод основного масиву* (на підставі опитування присутніх на лекції студентів робиться висновок про всю групу, включаючи відсутніх. Метод діє за наявності 60-70% членів генеральної сукупності).

4. *Метод квотної вибірки* (якщо є контрольні дані про ознаки елементів генеральної сукупності, з цих даних формуються квоти, за якими й обираються респонденти).

Незалежно від названих вище підгруп методи формування вибіркової сукупності поділяються на одноступеневі та багатоступеневі.

Серед соціологів не існує єдиної думки про те, який повинен бути мінімальний обсяг вибіркової сукупності. З одного боку, чим більше кількість респондентів, тим більшою є надійність результатів дослідження. З іншого боку, існують природні обмеження можливостей дослідників, включаючи просторові, часові, фінансові, організаційні тощо. Досвід показує, що коли в соціолога немає початкових показників про склад генеральної сукупності, слід опитувати 100-250 респондентів. Якщо генеральна сукупність складає менше 5 тисяч осіб, слід опитувати не менше 500 респондентів. У разі, коли генеральна сукупність нараховує більше 5000 осіб, досліджується 10% від загальної кількості, але не більше 2000-2500

респондентів. Такий обсяг вибіркової сукупності гарантує достовірні — репрезентативні — результати.

Репрезентативність — властивість вибіркової сукупності, яка дозволяє представляти параметри генеральної сукупності, що мають значення з точки зору завдань дослідження. Репрезентативність відбору означає, що з деякою наперед заданою або вирахованою погрішністю можна ототожнити встановлений на вибірковій сукупності розподіл ознак, які вивчаються, з їх дійсним розподілом в генеральній сукупності. Оцінка репрезентативності виводиться на основі аналізу й розрахунку помилок: процедурних (допущених під час реєстрації ознак) і випадкових, які залежать від ступеня мінливості ознак, яка вивчається.

Крім зазначених вище елементів програми, в додатках до програми наводяться інструментарій дослідження, тобто те, за допомогою чого безпосередньо здійснюється збір даних (анкета, бланк інтерв'ю, лист спостереження тощо) та логічна схема комп'ютерної обробки соціологічної інформації. Дуже важливо до кінця продумати всі операції соціологічного дослідження саме на етапі створення програми, у протилежному ж випадку соціолог може зіткнутися з такими поширеними помилками, як втрата предмета дослідження або підміна понять.

Підбиваючи підсумки розгляду питання про структуру програми соціологічного дослідження, слід виокремити загальні умови щодо створення програм:

- 1) необхідність чіткої, конкретної, аргументованої програми;
- 2) якість і точність, деталізація програми;
- 3) логічна послідовність всіх елементів, ланок програми;
- 4) гнучкість програми, що підкреслює пов'язаність всіх її ланок та елементів у динаміці процесу дослідження, зобов'язує систематично оглядати всі розділи і, виявивши окремі помилки, негайно їх усувати.

Підготовка програми соціологічного дослідження — справа не проста і вимагає значних витрат часу й зусиль. Практика показує, що розробка, формулювання програми забирає більше часу, ніж сам процес її реалізації. Старанно продумана програма соціологічного дослідження є неодмінною умовою її успішної реалізації та засвідчує високий рівень науковості.

Робочий план соціологічного дослідження

Іншим важливим документом соціологічного дослідження (поряд із програмою) є робочий план дослідження. На відміну від програми, він зосереджує увагу дослідника не на теоретичних, а на процесуальних аспектах соціологічної праці, віддзеркалюючи процедурні заходи дослідження.

У повній відповідності до етапів соціологічного дослідження робочий план повинен включати в себе такі блоки заходів:

Блок 1. Порядок обговорення та затвердження програми та інструментарію дослідження; формування і підготовка груп збору інформації; проведення пілотажного дослідження; внесення коректив у програму та інструментарій; тиражування інструментарію; складання кошторису дослідження.

Блок 2. Проведення польового дослідження — масовий збір інформації (в робочому плані слід особливо обговорити місце, час зібрання кореспондентів та їх роботи, а також попередні шляхи інформування респондентів про мету і практичне значення планованого дослідження).

Блок 3. Підготовка первинної інформації до комп'ютерної обробки, “відбраковка” анкет і кодування відкритих питань. Розробка програмного забезпечення, створення баз даних та програм обробки.

Блок 4. Аналіз результатів обробки інформації, доведення або спростування гіпотез, напрацювання рекомендацій, підготовка аналітичної записки, попереднього й підсумкового звіту. Робочий план містить порядок обговорення та затвердження звіту.

Найбільш поширеною формою подання робочого плану є таблиці, що складаються з граф “Заходи”, “Термін виконання”, “Виконавці”, “Примітки” тощо.

Таким чином, робочий план спрямований на чітке планування робіт і розподіл праці при проведенні соціологічного дослідження між соціологами. Він є підставою для складання кошторису робіт і загальної оцінки обсягу необхідних робіт за програмою дослідження.

Література

1. Боровицька О. Соціальна програма дискурсу і соціологічне дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.— 1998.— №3.
2. Гречихин В.Г. Лекции по методике и технике социологических исследований: Учебное пособие.— М., 1988.
3. Здравомыслов А.Г. Методология и процедура социологических исследований.— М., 1969.
4. Иванов В.Н. Социология сегодня: опыт и проблемы социологических исследований.— М., 1989.
5. Казаринова Н.В., Филатова О.Г., Хренов А.Е. Социология: Учебник для вузов.— М., 2000.
6. Как провести социологическое исследование / Под ред. Горшкова М.К., Шереги Ф.Э.— М.: Политиздат, 1990.
7. Лукашевич М.П., Туленков Н.В. Социология.— К., 1998.
8. Максименко В.С., Паниотто В.И. Зачем социологу математика.— К., 1988.
9. Нозль Э. Массовые опросы. Введение в методику демоскопии.— М., 1978.
10. Оссовский В.Л. Проблема идентификации общественного мнения // Социс.— 1999.— №10.
11. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження: Курс лекцій.— К.: Наукова думка, 1996.
12. Попова І.М. Соціологія: пропедевтичний курс.— К: Тандем, 1996.
13. Рабочая книга социолога / Отв. ред. Г.В.Осипов. - 3-е изд. - М.: Едиториал УРСС, 2003.
14. Российская социологическая энциклопедия / Под ред. Г.В. Осипова.— М.,

1998.

15. Социология: Учеб. пособие / Елсуков А.Н., Бабосов Е.М., Данилов А.Н.— Мн.: ТетраСистемс, 1998.
16. Соціологія: Конспект лекцій для студентів гуманітарних вузів / Авт. кол.: В.І. Астахова та ін. / Укр. юрид. акад.— К.: НМК ВО, 1992.
17. Ядов В.А. Социологическое исследование: методика, программа, методы.— М., 1987.

Контрольні запитання:

1. Назвіть основні етапи соціологічного дослідження.
2. Які існують види соціологічних досліджень?
3. Що входить до методологічної частини програми соціологічного дослідження? Які елементи складають процедурну частину програми?
4. Як правильно сформулювати проблемну ситуацію дослідження?
5. Що таке мета соціологічного дослідження?
6. Що є об'єктом, а що — предметом соціологічного дослідження?
7. Назвіть етапи логічного аналізу основних понять дослідження.
8. Які існують види наукових гіпотез?
9. У чому сутність вибіркового методу?
10. Схарактеризуйте види й методи вибіркового дослідження?
11. Що таке репрезентативність?
12. Які елементи складають робочий план соціологічного дослідження?

Завдання для самостійної роботи

1. Сформууйте мікрогрупи з 3-7 курсантів (студентів), оберіть тему для проведення конкретного соціологічного дослідження. Розробіть програму соціологічного дослідження з обов'язковим зазначенням усіх складових елементів методологічної та процедурної частин програми.
2. Проведіть логічний аналіз основних понять обраного дослідження, включаючи інтерпретацію, операціоналізацію та квантифікацію.
3. Напишіть зразковий Робочий план конкретного соціологічного дослідження з вказівкою розподілу видів робіт між членами групи.

Тема 5

МЕТОДИКА ТА ТЕХНІКА ЗБОРУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

План

1. Метод опитування.
2. Метод спостереження.
3. Метод аналізу документів.
4. Метод експертних оцінок.
5. Метод соціометрії.

У попередній темі ми розглядали моменти, які є загальними для всіх соціологічних досліджень. Далі ми побачимо, що існують специфічні риси та характеристики в кожного з окремих методів збору соціологічної інформації.

Метод опитування

Більшість соціологічних досліджень базується на *методі опитування* (або так званих “поллінгах”). На побутовому рівні соціологічні дослідження взагалі ототожнюються з опитуваннями, останні ж начебто стали “візитною карткою” соціології. Слід зазначити, що опитування не є винаходом соціологів: цей метод застосовують журналісти й педагоги, психологи та працівники служб соціального забезпечення для збору необхідної інформації, лікарі для діагностики хвороби, правоохоронці для встановлення картини злочину.

Але саме в соціології опитування набули найбільшого поширення. Головна особливість опитування є те, що джерелом первинної інформації є сам респондент, тобто людина, котра безпосередньо є учасником соціальних процесів.

Цей факт обумовлює як недоліки, так і переваги методу опитування.

До числа безперечних переваг опитування слід віднести певну зручність та оперативність цього методу. Проведення опитування із залученням достатньої кількості кваліфікованих дослідників і респондентів дозволяє в максимально короткий термін охопити велику сукупність людей та отримати інформацію для прийняття необхідних управлінських рішень. Сучасні можливості стандартизації питань дозволяють одержати уніфікований опис багатьох індивідуальних думок з окремих висловлювань людей. Не слід нехтувати й такою перевагою опитування, як широта та універсальність цього методу. Майже немає такої сфери соціальної дійсності, до якої не можна було б поставити запитання. Навіть якщо респондент не є компетентним у цій галузі, він відчуває певні симпатії чи антипатії, фіксація яких також буде корисною для соціолога.

З іншого боку, інформація, надана респондентом у ході опитування, начебто “переломлюється” в його свідомості. Створюється “суб’єктивний образ об’єктивного світу”, що може значно відрізнятись від дійсного стану речей. Такий недолік методу опитування здавна відомий соціологам, які усвідомлюють різницю між статистикою та соціологією. Наприклад, якщо запитати у жінки, скільки вона б хотіла мати дітей, ми виявимо суб’єктивні настанови (соціологічний підхід), але вони можуть не збігатися з реальною кількістю дітей (статистика).

До того ж в основі методу опитування лежить сукупність питань, що пропонується респондентові, відповіді якого і створюють необхідну інформацію. У будь-якому разі опитування — один із найскладніших різновидів соціально-психологічного спілкування. Зв’язок між головними його учасниками — дослідником і респондентом — забезпечується за допомогою різних проміжних ланок, що впливають на якість отриманих даних.

Існують два основних різновиди опитувань:

- письмове (анкетування)
- усне (інтерв’ю).

Інколи виокремлюють інші види (телефонне, поштове, пресове), але при більш детальному розгляді всі вони можуть бути підведені під один з основних видів (телефонне інтерв’ю, поштове анкетування тощо). Вибір того чи іншого виду опитування залежить від обраної теми, від змісту дослідження, від якості роботи дослідника, від ситуації опитування, психологічного стану респондентів і т.ін. Кожного разу дослідникові доводиться заново обирати методи збору інформації, враховуючи зазначені вище фактори.

Письмове опитування (анкетування) — один із найпоширеніших і найважливіших методів з’ясування суті тих чи інших явищ, подій, суспільної думки тощо. Залежно від організації розповсюдження інструментарію анкетування може бути груповим та індивідуальним.

Групове анкетування доцільно застосовувати за наявності можливості компактної локалізації респондентів (за місцем роботи, навчання). При цьому інструментарій роздається та збирається дослідником після його заповнення. Вважається, що при груповому опитуванні на одного соціолога повинно припадати не більш як 15-20 респондентів, яких він контролює й пояснює вимоги анкетування; при збільшенні кількості респондентів втрачається контроль, а відтак і якість дослідження.

Індивідуальне анкетування ґрунтується на домовленості дослідника з респондентом, котрий отримує інструментарій та інформацію про час і місце його проведення. Респондент самостійно заповнює анкету, після чого передає її соціологу. Але, як свідчить практика, при цьому методі не гарантується стовідсоткового повернення листів опитування.

Інструментарієм анкетування є **анкета** — опитувальний лист, що його опитуваний за певними правилами самостійно заповнює, відпові-

даючи на поставлені питання. Анкетні питання широко використовуються для одержання інформації про фактичне становище сфери, що вивчається, її оцінку, інтереси, думки людини, діяльності респондентів тощо.

За своєю структурою соціологічна анкета складається з таких елементів:

1) *вступна частина*, яка містить тему дослідження, звернення до респондента, назву соціологічної установи, котра проводить дослідження, інструкція щодо заповнення анкети;

2) *питання анкети*, які розміщуються від найпростіших до більш складних. Як правило, анкета починається з так званих контактних питань, мета яких — природним чином “увести” респондента до проблематики дослідження. Основні питання анкети згруповані за тематичними блоками. Найбільш складні питання ставляться наприкінці анкети;

3) *“паспортичка”* — частина анкети, котра містить питання щодо особистості респондента. На відміну від психологічних методик, у соціологічних опитуваннях з “паспортички” не починається, а закінчується побудова анкети. Важливо, щоб питання “паспортички” мали узагальнений та анонімний вигляд;

4) *подяка респондентові за відповіді*. Якщо дослідженням передбачається зворотній зв'язок з респондентом, саме тут доцільно вказати, яким чином це буде здійснено.

Формулювання запитань в анкеті здійснюється з огляду на потреби реалізації програм дослідження. Формулювання програмних запитань, що виражають наукову мету дослідження, і їх перетворення в індикатори — основна проблема всієї техніки опитування. Питання в анкеті формулюються максимально чітко, однозначно доступно. Серія анкетних питань забезпечує інформацію для реалізації дослідження. У залежності від змісту питання використовують різні методи, способи для підвищення достовірності інформації.

Питання соціологічної анкети мають складну класифікацію і поділяються

1. Залежно від *змісту*:

- а) питання про факти свідомості;
- б) питання про факти поведінки;
- в) питання стосовно особистості респондента;

2. Залежно від *форми*:

- а) відкриті та закриті питання;
- б) прямі та опосередковані;
- в) закриті запитання (альтернативні та неальтернативні);

3. Залежно від *функцій*:

- а) основні (відповідають програмі дослідження);
- б) неосновні (контрольні питання, питання-пастки, питання-фільтри, контактні питання й питання для перенесення уваги тощо).

Контрольні питання виконують функцію визначення ступеня

щирості відповідей респондентів. Питання цього виду повторюються в анкеті через 3-4 питання в дещо зміненому формулюванні.

З цією ж метою використовуються й *питання-пастки*, відповідь на які заздалегідь відомі. У “Робочій книзі соціолога” наводиться приклад дослідження азербайджанських соціологів, котрі вивчали популярність фантастичної літератури: вони з’ясовували думку респондентів про повість “Довгі сутінки Марса” неіснуючого письменника М.Яковлєва.

Питання-фільтри ставляться з метою відсіву некомпетентних осіб при опитуванні з визначеної проблеми, або з метою виокремлення частки респондентів з усього масиву за певними ознаками.

Питання для перенесення уваги, так звані “питання-містки” використовуються для більш природного переходу від одного блоку питань до іншого.

При складанні соціологічної анкети слід постійно пам’ятати про відповідність блоків питань вимогам програми. Після підбору запитань та їх упорядкування слід обов’язково провести пілотажне дослідження, після чого внести корективи. Не слід нехтувати оформленням анкети, оскільки саме з її зовнішнього вигляду респондент має уявлення про соціолога та організацію, яку він представляє. Лише після врахування цих моментів можна подавати анкети на тиражування.

Іншим важливим видом опитування є *інтерв’ю*. *Інтерв’ю* — це проведена за певним планом бесіда, що передбачає прямий контакт інтерв’юєра з респондентом, причому запис відповідей на запитання ведеться першим на папері або на плівці. На відміну від анкетування, в інтерв’ю відсутня опосередкована ланка, тобто анкета. Дослідник має можливість більш детально розпитати респондента в разі, якщо він дає нечітку відповідь.

Разом із тим для організації та проведення інтерв’ю потребується більше часу й коштів, підготовка інтерв’юєрів також повинна бути ретельнішою за підготовку соціологів, котрі розповсюджують анкети. На відміну від анкетування, яке може бути груповим, інтерв’ю є виключно індивідуальним.

Існують формалізовані (стандартизовані), сфокусовані та вільні різновиди інтерв’ю. Вони різняться один від одного ступенем формалізації бесіди.

Формалізоване інтерв’ю нагадує індивідуальне анкетування, оскільки всі відповіді респондента фіксуються у спеціальному бланку інтерв’ю. Серед запитань переважають закриті, для вибору варіантів відповідей респондентові пропонуються картки з переліком останніх. Для дослідника складається детальна інструкція, що говорити в тому чи іншому випадку.

Сфокусовані інтерв’ю відрізняються тим, що респонденти свідомо готуються до відповідей на питання з теми дослідження. Вони спрямовують свою увагу на запропоновану проблему: читають ту чи іншу статтю, книгу, газету, беруть участь у конференції, семінарі, обговоренні

законодавчого акту тощо.

Вільне інтерв'ю передбачає відсутність жорсткої деталізації поведінки соціолога й респондента під час бесіди. Соціологом розробляється план інтерв'ю, який визначає послідовність і формулювання питань у відкритому вигляді. Головне завдання, що встає перед соціологом — правильно зафіксувати відповіді респондента. Форми реєстрації відповідей обумовлені програмою дослідження (стенограма, аудіо-, відеозапис, кодування відповідей тощо). Формулюючи запитання та можливі відповіді, слід дотримуватися того, щоб:

- 1) запитання й відповіді формулювати по можливості коротко, без перекручення змісту;
- 2) уникати багатозначних тлумачень;
- 3) не об'єднувати в одному питанні різні обставини;
- 4) віддавати перевагу простим формам викладення.

Вільне інтерв'ю дозволяє виявити думку людини найбільш повно та глибоко, але разом із тим воно є найскладнішим, що обумовлює непоширеність цього різновиду.

Робота інтерв'юєра передбачає здійснення ним таких операцій:

- віднаходження контакту з респондентом;
- правильна постановка питань;
- правильна фіксація відповідей.

Під час проведення інтерв'ю дослідникові важливо враховувати манеру слухати респондента. Як правило, співрозмовник палає бажанням висловити власне ставлення до чогось або висловити свою думку, точку зору на ті чи інші соціальні, суспільні явища, події тощо. Саме тому багато інтерв'юєрів на початку бесіди вдаються до нерелекторного слухання. Потім можна використати нейтральні репліки, щоб допомогти співрозмовникові в самовираженні. Нерелекторне слухання також є корисним для розуміння точки зору, позиції того, хто говорить, або з'ясування того, що ховається за його пропозицією або скаргою.

Таким чином, анкетне опитування та інтерв'ю забезпечують отримання основного масиву соціологічної інформації. Але не можна не помітити певної частки суб'єктивності останньої, оскільки так чи інакше в ній фіксується думка людей, яка вже за своєю природою не може не бути суб'єктивною. Завдання дослідника — знизити цю частку до мінімуму, на базі суб'єктивних думок зафіксувати прояви об'єктивно існуючої соціальної реальності.

Метод спостереження

Іншим важливий методом емпіричного дослідження соціального є спостереження. Люди вдавалися до спостереження як до одного з найдоступніших джерел соціальної інформації, яка безпосередньо сприймалась і прямо

реєстрували всі факти соціального життя.

Спостереження — це метод збору первинної соціологічної інформації, що базується на візуальному та слуховому сприйнятті відомостей про об'єкт і його значимість з точки зору мети дослідження.

Характерними рисами методу спостереження є:

- систематичність;
- планомірність;
- цілеспрямованість.

Існують і інші особливості цього методу, серед яких слід назвати зв'язок спостерігача з об'єктом спостереження. Ніяка інша наука, крім соціології, не дає дослідникові можливості займатися вивченням сукупності, до якої він сам належить та від якої безпосередньо залежить. Соціолог спостерігає суспільство, соціальні процеси, виступаючи водночас часткою цього суспільства. Нерозривний зв'язок спостерігача з об'єктом спостереження накладає відбиток і на його адекватне сприйняття соціальної дійсності, і на розуміння соціальних процесів, ситуацій, дій окремих індивідів.

Це зумовлює іншу особливість спостереження, яка полягає в тому, що дослідник не може бути позбавлений чисто людської риси — емоційності сприйняття. Коли явища неживої природи можуть не викликати емоцій у спостерігача, то соціальні явища, їх сприйняття й інтерпретація завжди емоційно забарвлені. Ця особливість спостереження за будь-яких досліджень має враховуватись як одне з джерел можливого перекручення цих спостережень.

Ще одна особлива риса спостереження пов'язана з унікальністю та неповторністю соціальних процесів. Повторне спостереження, навіть повсякденного соціального факту, є надзвичайно складнішим, оскільки соціальні процеси піддаються впливу величезної кількості різних факторів і рідко бувають ідентичними. Тому лише багаторазове спостереження якогось соціального явища може дати достовірну інформацію, достатню для формулювання висновків про певні соціальні закономірності.

За видами соціологічне спостереження буває:

- стандартизованим і нестандартизованим;
- включеним і невключеним;
- прихованим і відкритим;
- лабораторним і польовим;
- систематичним, епізодичним і випадковим.

Стандартизованим спостереженням називають такий спосіб пізнання, при якому дослідник заздалегідь вирішує, які елементи ситуації, що вивчається, мають найбільше значення, зосереджує увагу саме на них. Стандартизоване спостереження може бути основним і додатковим методом збору інформації (в останньому випадку воно використовується для перевірки результатів опитувань та інших методів). При стандартизованому спостереженні слід застосовувати відповідний інструментарій

(бланки спостереження), в якому фіксувати частоту здійснення соціальних фактів.

Нестандартизованим спостереженням є спосіб пізнання, при якому елементи соціального процесу, що належить вивчати, не визначаються попередньо. Частіше такий підхід використовується на початковому етапі дослідження з метою з'ясування проблемної ситуації.

Включене спостереження — такий різновид споглядання, в якому дослідник перебуває в безпосередньому контакті з тими, хто піддається спостереженню. Дослідник приймає участь у їх діяльності. При цьому включене спостереження буває прихованим (інкогніто) і відкритим (спільноті відомі мета і завдання дослідження).

При *невключеному* спостереженні дослідник перебуває за межами соціального об'єкта, він не включається у хід подій і не ставить запитань. Це дослідження застосовується для опису соціальних обставин, в умовах яких відбувається та подія, що цікавить соціолога.

Якщо спостереження відбувається у природних, звичних для дійових осіб умовах, воно називається *польовим*. Якщо ж для спостереження спеціально створюються штучні умови, воно є *лабораторним*. Сам факт проведення лабораторного спостереження, нові обставини впливають на досліджуваних, певним чином викривлюють інформацію, знижують її значимість.

Систематичним називають спостереження, яке дозволяє виявити закономірності взаємодії процесів та явищ, що відбуваються в цій соціальній спільноті. Воно проводиться згідно з регламентованим графіком, з регулярною фіксацією ознак, обумовленими у програмі дослідження.

Епізодичним є спостереження, в якому факти реєструються, але регламент останньої програмою спостереження строго не фіксується, хоч дослідник розраховує отримати ці факти в будь-який момент дослідження.

Випадковим вважається таке спостереження, при якому одиниці спостереження попередньо не визначаються, а фіксуються цікаві, на думку дослідника, соціальні факти.

Для фіксації результатів спостереження використовують щоденник, куди вноситься опис соціальних явищ, реакція членів групи, яка споглядається, примітки спостерігача і т.ін. Щоденник заповнюється безпосередньо після здійснення спостереження. Для обробки результатів спостереження можуть бути використані шифрові кодування з наступною комп'ютерною обробкою інформації.

Метод аналізу документів

Людське життя, діяльність великих і малих груп та організацій, функціонування різноманітних соціальних інститутів постійно фіксуються в численних документах. За їх допомогою соціальна інформація транслюється, розповсюджується, використовується та зберігається.

Документ у соціології — це спеціально створений людиною предмет, який призначається для передачі або збереження інформації.

Існують декілька видів документів, виокремлених за такими критеріями:

1) за способом фіксації інформації — рукописні і друковані документи, відео- та аудіозаписи, малюнки й фотографії, мікрофільми, мікрофіши, лазерні диски, комп'ютерні “тверді” диски та дискети тощо;

2) за ступенем персоніфікації — особові й безособові. Особовими документами є картки індивідуального обліку (бібліотечні формуляри, анкети і бланки тощо), характеристики, видані особі, листи, щоденники, заяви, мемуарні записки та ін. Безособові документи — статистичні, історичні архіви, преса, протоколи зібрань тощо;

3) за статусом — офіційні й неофіційні документи. Офіційні: урядові документи, матеріали, постанови, декрети, заяви, протоколи офіційних засідань, дані державної та відомчої статистики, архіви і поточні документи різних установ і організацій, ділова кореспонденція, протоколи судових органів, прокуратури тощо. Неофіційні документи — багато особистих матеріалів, а також документи, залишені окремими особами (статистичні повідомлення, виконані іншими особами на основі спостережень).

4) за метою призначення — матеріали, що їх відбирають самі дослідники. Такі документи називають *цільовими* (соціолог відбирає матеріали, складені з іншою метою, тобто наявні документи). Звичайно, в соціологічному дослідженні саме такі документи і називаються власною документальною інформацією;

5) за джерелами інформації — на первинні і вторинні. Первинні документи відображають явища, події, що спостерігалися й фіксувалися безпосередньо дослідниками або містили відомості урядових та відомчих установ. Вторинні — це документи, котрі містять інформацію, опрацьовану, узагальнену або описану на основі первинних джерел.

б) документи за *прямим змістом*, наприклад, літературні дані, історичні і наукові архіви, архіви соціологічних досліджень тощо. Окрему групу документів складають численні матеріали засобів масової інформації.

Для аналізу документів можуть бути задіяні як неформалізовані (якісні), так і формалізовані (якісно-кількісні методи). Неформалізований аналіз полягає в інтерпретації змісту документів за допомогою логічних процедур. Цей аналіз є невідривний від особистості дослідника. Рівень знання та здібностей соціолога, його психологічні властивості та світоглядні настанови в тому чи іншому вигляді віддзеркалюються на характері інтерпретації документів і висновків. Таким чином, якісний аналіз несе в собі потенційну загрозу суб'єктивного зсуву акцентів. Щоб уникнути цього, соціологу слід дотримуватися таких вимог:

По-перше, необхідно відрізнити опис подій та їх оцінки. Але саме

конкретна ситуація дає ключ до розмежування смислу оцінок і думок. Подальший аналіз розкриває, якими намірами керувався автор документу, що допомагає з'ясувати, виявити навмисні чи ненавмисні перекручення.

По-друге, дуже важливо знати, який метод одержання первинних даних використано автором документа. Відомо, що відомості “з перших рук” надійніше, аніж інформація з невідомого джерела, а записи під свіжим враженням відрізняються від запису тих же подій і явищ згодом, через певний період.

По-третє, якщо документ має узагальнені статистичні дані, варто насамперед виявити основи класифікації.

По-четверте, надзвичайно важливо з'ясувати загальну обстановку, в якій складався документ: чи схильна до об'єктивності (незалежно від мети, наміру або диктувалась зміщенням інформації в якійсь бік тощо).

По-п'яте, особливу обережність слід проявляти досліднику при вивченні особистих документів (автобіографії, щоденнику, мемуарів, листів тощо). Особистим документам зазвичай можна вірити, якщо вони не торкаються інтересів автора документа або не завдають йому певної шкоди.

У цілому ж з метою подолання суб'єктивізму при аналізі документів розроблені якісно-кількісні методи, зокрема *метод контент-аналізу*. Важливою передумовою поширення цього методу стала масовізація інформаційних технологій та пов'язана з цим необхідність аналізу великих обсягів інформації. Так, відомо, що в умовах попередження терористичної діяльності в США підслуховуючі устрої автоматично вмикаються, якщо в телефонних розмовах з'являються слова “бомба”, “президент”, “Аллах” і таке інше.

Контент-аналіз доцільно застосовувати, якщо:

- 1) об'єкт репрезентований великим масивом однорідних документів;
- 2) елементи змісту, що цікавлять дослідника, зустрічаються в тексті з достатньою частотою.

Для проведення контент-аналізу необхідно обрати смислову одиницю, тобто ідею, яка відповідає основному поняттю програми соціологічного дослідження. На підставі смислової одиниці формалізується одиниця рахунку, тобто поняття або судження, котре відображає смислову одиницю. У соціологічній практиці існує стійкий набір смислових одиниць для контент-аналізу. До нього належать:

Окремі слова. Американські соціологи Г.Ласуел та Н.Лейтес наприкінці 40-х років здійснили аналіз політичної інформації, опублікованої в газетах США. У ролі смислових одиниць вони обрали назви політичних інститутів, назви країн, політичних подій (“війна”, “революція”), назви ідеологій (“лібералізм”, “комунізм”) тощо.

Персона. Використовується для вивчення професійної орієнтації, інтерпретацій особливостей того чи іншого національного характеру в засобах масової інформації, коли необхідно визначити, які властивості приписуються особистості в документах, що цікавлять соціолога.

Судження, логічний ланцюг з центральною ідеєю. Прикладом подібних смислових одиниць є опис шлюбу між конкретними людьми, історії їх взаємостосунків, екологічна проблемна ситуація — частина тексту, яка містить інформацію про той чи інший аспект відношень людини з середовищем, а також оцінку цих відношень.

Після обрання смислових одиниць та одиниць рахунку слід їх структурувати. Ця процедура передбачає поділ більш загального поняття на підкатегорії у відповідності до обраного критерію. Важливо, щоб при розробці системи підкатегорій соціолог дотримувався правил формальної логіки щодо операції поділу понять:

а) один і той же поділ понять повинен проводитися за однією підставою;

б) обсяг понять-членів поділу, повинен дорівнювати обсягові поняття, що поділяється;

в) поняття-члени поділу повинні взаємовиключати один одного.

Інструментарій контент-аналізу складають таблиця контент-аналізу, інструкція кодувальника, кодувальна картка.

Аналіз документів поряд з виконанням функції самостійного дослідження широко застосовується в ході підготовчого етапу для збору попередньої інформації про характер об'єкта і предмета аналізу, а також при зіставленні результатів досліджень, проведених у різний час.

Метод експертних оцінок

Зазначені вище форми збору первинної соціологічної інформації застосовуються переважно для великих соціальних масивів.

Разом з тим, в практиці досить часто виникають ситуації, коли для оцінки певного соціального явища важко або взагалі неможливо виокремити носій проблеми та, відповідно, використати його як джерело інформації. Інколи буває й так, що результати соціологічного опитування викликають сумніви.

В обох випадках доцільно запобігти до допомоги кваліфікованих фахівців у певній галузі знань — експертів, які мають глибокі знання про предмет і об'єкт дослідження. У першому випадку компетентна думка експертів може слугувати самостійним джерелом інформації, у другому — допоміжним методом соціологічних досліджень. Опитування компетентних осіб називають експертними, а їх результати — *експертними оцінками*.

У найбільш узагальненому вигляді можна виокремити три основних функції методу експертних оцінок у соціологічному дослідженні:

- прогнозування тенденцій розвитку соціальних явищ та процесів;
- оцінка ступеню достовірності результатів масових опитувань,
- побудова ієрархії членів всередині колективу або соціальної групи.

Перша проблема, котра стоїть перед соціологом при застосуванні методу експертних оцінок, — пошук дійсно кваліфікованих спеціалістів. У наш час ринкових перетворень, коли кожний намагається рекламувати

особистий внесок у загальну справу, нерідко буває важко визначити істинний стан справ. Головним критерієм відбору експертів є компетентність, для оцінки якої використовують два методи: самооцінку знань експертів та колективну оцінку їх авторитетності.

М.К. Горшков і Ф.Е. Шерега наводять методика створення групи експертів за трьома показниками:

- 1) рівень теоретичного знання проблеми;
- 2) практичний досвід;
- 3) здатність до прогнозування.

Кожний з показників має числовий вираз від 0 до 1, при цьому “1” — високий ступень, “0,5” — середній, “0” — низький ступень*. Зрозуміло, що до групи експертів відбираються ті кандидати, котрі отримали найбільшу кількість балів, але не нижчу за 0,5.

Після формування групи експертів з ними проводиться інтерв'ю або вони висловлюють власну думку в будь-який інший спосіб. Наведемо приклад експертної оцінки достовірності соціологічних досліджень ставлення населення до міліції. У ролі експерта виступає людина, в компетентності якого немає ніяких сумнівів: кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри загальної соціології Національного університету внутрішніх справ (м.Харків), І.П. Рущенко автор 50 наукових праць, протягом останніх років брав участь у розробці низки міжнародних проектів під егідою Європейської комісії, Інституту відкритого суспільства, Британської ради в Україні, Департаменту юстиції США з проблем розповсюдження нелегальних наркотиків, латентної злочинності, співпраці населення і міліції тощо.

У монографії “Соціологія злочинності” він дає оцінку досліджень, що проводилися Центром громадських зв'язків (ЦГЗ) МВС України з залученням ЦГЗ в областях, Криму, містах Києві та Севастополі. Дані, отримані ЦГЗ, оприлюднювалися у щорічних брошурах “Криміногенна ситуація в Україні” (1998, 1997 рр.) та у Звітах перед українським народом про оперативно-службову діяльність органів внутрішніх справ України (2000, 1999 рр.). Щорічно ЦГЗ організує опитування від 5.500 до 6.500 респондентів в областях України за кількома показниками. Наскрізними індикаторами є задоволення станом правопорядку, оцінка роботи міліції й декілька інших. 1997 р. були оприлюднені такі дані: роботу міліції оцінили як “добру” 9,7%, “задовільно” — 38,6%, “незадовільно” — 37,4%, “не зуміли відповісти” — 14,2%. У наступному році автори звіту підкреслили, що, порівняно з попередніми 1995 та 1996 роками, частка незадоволених роботою міліції зменшилася, водночас не сталося зростання позитивної оцінки.

“Це дуже цікавий коментар, — зазначає І.П. Рущенко, — бо він є ілюстрацією головної тенденції “галузевої соціології” — підкреслювати

* Как провести социологическое исследование / Под ред. М.К. Горшкова, Ф.Э. Шереги.— М.: Политиздат, 1990.— С.135.

або створювати “позитив”... Справа в тому, що організатори опитування змінили шкалу, зробили її фактично дихотомічною, отже не толерантною до респондентів, що взагалі не схвалюється соціологами. Нові дані мають такий вигляд: роботу міліції оцінили “задовільно” — 34,5%, “незадовільно” — 34,6%, “не змогли відповісти” — 29,8%. Відразу поглянемо на останню цифру. Чому раптово показник тих, хто уникає прямої відповіді, підскочив удвічі порівняно з попереднім роком? Мабуть, це є реакцією респондентів на небажання соціологів враховувати проміжні позиції, відтінки громадської думки. Громадська думка не будується за принципом вердикту суду присяжних: “винний — не винний”. Втрата майже третини респондентів позначилася не тільки на негативній, але й на позитивній оцінці роботи міліції. Сумарна позитивна оцінка попереднього року складала 48,3%, а тепер лише 34,5%”^{*}.

“Наш власний досвід вивчення громадської думки, — продовжує експерт, — переконує, що масова свідомість має велику інерцію й потрібні надзвичайні події, аби відбулася радикальна переоцінка. Мова йде швидше про маніпулювання числами за рахунок різних методик, шкал, або ми стикаємося з банальною неточністю виміру. ЦГЗ використовує “радянський” спосіб відбору респондентів, коли опитування здійснюються у формі анкетування у трудових колективах, у навчальних закладах, де допомагають місцеві активісти. Такий спосіб був економічним і виправдовував себе, коли абсолютна більшість населення працювала на державних підприємствах або навчалась у державних закладах, люди отримували приблизно однакову платню і т.ін. Сьогодні “радянський” метод автоматично виключає більшість населення з числа можливих респондентів, сюди ніколи не потраплять пенсіонери, безробітні, ті, хто займається дрібною комерцією, працює на малих та приватних підприємствах тощо. Організатори опитування частіше віддають перевагу тим підприємствам, котрі “на плаву”, бо там люди лояльніше ставляться до подібних акцій, і їх можна застати на робочих місцях”^{**}.

Висновок, який робить І.П. Рущенко стосовно наведених досліджень, свідчить про недосконалість застосованих методів організації та грубих помилок при проведенні соціологічних опитувань громадської думки. Таким чином, результати експертних оцінок посилюють наукові підстави діяльності соціологів, дозволяють виправити помилки та не допускати їх у подальшій роботі.

* Рущенко І.П. Соціологія злочинності: Монографія.— Харків: Від-во Націон. ун-ту внутр. справ, 2001.— С.310.

** Там же.— С.311.

Метод соціометрії

Соціальна психологія принесла в загальну соціологію чимало цікавих так званих “тестових методик” збору соціальної інформації. Серед них важливе місце посідає метод соціометрії, який був детально розроблений та апробований американськими соціологами Ралфом Лінтоном і Джекобом Морено.

Метод соціометрії застосовується в різних галузях мікросоціології, дозволяючи виявити неформального лідера групи, підвищити продуктивність праці, управляти розвитком конфлікту, сприяє процесу формування та прийняття колективних рішень. Головна обмеженість соціометрії полягає в тому, що цей метод може бути застосований лише в малих групах. У соціології *мала група* визначається як *утворення, в якому люди зібрані разом, поєднані загальною ознакою, різновидом спільної діяльності або перебувають в ідентичних умовах і визнають свою приналежність до цього соціального утворення*. Емпірично малою групою вважають соціальну спільноту, чисельність якої не перевищує 10 осіб.

Існує майже півсотні критеріїв для класифікації малих груп. Останні різняться за терміном функціонування (довгострокові та короткострокові), за тісністю контактів, за специфікою цілей, що поєднують її членів, за соціально-демографічним станом (однотаттєві й різнотаттєві групи, молодь або люди похилого віку), за статусом (формальні або неформальні).

При розгляді малих груп слід виділити такі поняття, як роль і статус. *Соціальна роль залежить від функцій, які виконує індивід і які водночас покладаються на нього групою*. **Статус** — це місце індивіда у групі, в системі життєдіяльності групи, в розвитку групових процесів. Статус обумовлюється провідною функцією члена групи, його зобов'язаннями перед нею. Більш детально взаємовідношення зазначених понять буде розглянуте далі.

У процедурному плані соціометрія являє собою співвідношення тестової методики та спеціальної математичної обробки первинної інформації. Сутність останньої полягає в обчислюванні різноманітних персональних та групових індексів.

Після розробки відповідної програми дослідження соціологи, котрі використовують метод соціометрії, повинні створити відповідний соціометричний критерій. Останній являє собою одне з питань анкети, яке ставиться всім членам малої групи з метою виявлення взаємостосунків між ними. Соціометричний критерій повинен відповідати таким вимогам:

- 1) на підставі певного завдання він має спрямовувати індивіда на здійснення вибору іншого члена групи;
- 2) не допускати ніяких обмежень для вибору в малій групі;
- 3) бути зрозумілим та важливим для всіх членів групи;
- 4) містити конкретику, яка є близькою й цікавою коли не всім, то більшості членів групи;
- 5) включати в себе пропозиції по вибору членів групи таким чином, щоб у реакціях індивідів виявлявся їх емоційно-психологічний стан;

б) переконувати респондента в практичній спрямованості соціометричного дослідження;

7) водночас соціометричний критерій повинен бути індикатором соціальних взаємин у групі.

Соціометричні критерії поділяються на два основних види: комунікативні та гностичні.

Комунікативні (соціометричні тести) соціометричні критерії використовуються для опису, вимірювання реальних або умовних взаємин у групі, для виявлення того, як кожний індивід бачить своє найближче оточення.

Гностичні (тести соціальної перцепції) соціометричні критерії спрямовані на віддзеркалення уявлень людини про її типову соціальну роль, її значення.

Крім того, соціометричні критерії можуть бути офіційними (формальними) і неофіційними (неформальними), а також позитивними та негативними. Наприклад, критерій “Кого з членів вашої студентської групи Ви б обрали старостою?” передбачає позитивні вибори, в той час як критерій “Кого з членів вашої студентської групи Ви б не хотіли мати старостою?” має негативний характер.

Інколи соціометричний критерій може бути сформульований у подвійній (дихотомічній) формі, а інколи — у вигляді побудови рангової ієрархії обраних членів групи (Вкажіть, будь ласка, до кого з членів своєї групи Ви б звернулися по допомогу в разі... в першу чергу?)

Зрозуміло, що лише один соціометричний критерій не в змозі забезпечити охоплення всього розмаїття соціально-психологічних взаємин. Тому доцільно запропонувати декілька критеріїв, але їхня чисельність не повинна перевищувати 7-8 питань. При цьому чим менше організовані стосунки у групі, тим менше має бути критеріїв. У свою чергу, організованість групи залежить від часу її існування, наявності чи відсутності соціальних конфліктів, тривалості спільної діяльності членів групи.

Відповідаючи на питання-критерій, індивід може обрати будь-кого з членів групи, крім самого себе. Інколи буває доцільним дозволити одному респондентові обирати декількох індивідів, але ж, звичайно, не всіх, інакше процедура вибору втратить сенс. З соціологічної практики відомі найбільш оптимальні показники соціометричних обмежень. Якщо мала група, котра підлягає соціометрії, складається з 7 членів і менше, доцільно дозволити вибір лише однієї людини, якщо 8-11, то двох, якщо 12-16 — трьох, 17-21 — чотирьох, більше 22 — п'яти.

Інструментарієм соціометрії є, по-перше, соціометрична картка (перелік соціометричних критеріїв) а, по-друге, список групи, члени якої для зручності кодуються відповідним номером. Після здійснення виборів кожним з респондентів, результати оформлюються в соціометричну матрицю, яка має вигляд таблиці, де фіксуються позитивні та негативні вибори респондентів:

Соціоматриця

Хто обирає		Кого обирають					Кількість відданих виборів		
		1	2	3	4	5	+	-	Всього
1. Курусь		*	-	+	+	-	2	2	4
2. Ланець		0	*	0	+	0	1	0	1
3. Ліхолат		+	-	*	+	0	2	1	3
4. Шаріна		0	0	+	*	0	1	0	1
5. Сидоренко		0	-	0	+	*	1	1	2
Кількість отриманих виборів	+	1	0	2	4	0	7		
	-	0	3	0	0	1		4	
Всього		1	3	2	4	1			11

Кількісні ознаки міжособистісних стосунків, що відповідають соціометричним критеріям, мають назву соціометричних індексів (коефіцієнтів). Найбільш поширеними є:

1) індекс позитивного статусу, який знаходиться за формулою:

$$C_{i+} = \frac{\text{кількість позитивних виборів } i\text{-члена групи}}{N-1}$$

де N — чисельність групи.

2) індекс негативного статусу, який знаходиться за формулою:

$$C_{i-} = \frac{\text{кількість негативних виборів } i\text{-члена групи}}{N-1}$$

де N — чисельність групи.

3) індекс емоційної експансивності, який віддзеркалює активність участі індивіда у виборах та його небайдужість; індекс знаходиться за формулою:

$$E_i = \frac{\text{кількість виборів, відданих } i\text{-члену групи}}{N-1}$$

де N — чисельність групи.

Існують також індекси позитивної та негативної експансивності, індекс обсягу взаємодії, індекс соціометричної когерентності, індекс взаємності, індекс референтності тощо. Детальніше про ці та інші соціометричні індекси можна прочитати у спеціальних роботах українських соціологів*.

Для того, щоб більш наочно уявити собі соціально-психологічні взаємини в малій групі, на підставі соціоматриці можна побудувати так звані соціограми — графічні зображення виборів респондентів за певним критерієм.

Соціометрія малих груп дозволяє виявити специфіку різноманітних процесів, що відбувається у зазначених спільнотах — перш за все конфлікти, лідерство, формування групової думки,

* Лоос В.Г. Промислова психологія.— К., 1974.; Паніотто В.І. Структура міжособистісних відносин.— К., 1975.

прийняття групового рішення, груповий тиск на індивіда, комунікаційні потоки тощо.

Вплив різноманітних засобів комунікацій на діяльність групи було вивчено А.Бавеласом, котрий розглядав соціограми малої групи з п'ятьох членів при різноманітних засобах комунікації, що він назвав: “коло”, “змія”, “штурвал”, “ігрек”, “павутиння”. Він дійшов висновку, що соціограми відображають залежність ефективності дії групи від її комунікаційної побудови. Наприклад, при виконанні нескладних завдань в обмежений час найбільше ефективним засобом комунікації є “штурвал”, оскільки цей засіб виключає спілкування членів групи між собою. Вони можуть контактувати тільки з лідером у центрі “штурвала”, котрий одержує інформацію від усіх, переробляє й видає управлінські вказівки. Для виконання творчих робіт, де має дотримуватися відносна рівність при прийнятті рішень, оптимальним засобом є “коло”. Жоден із членів групи не перевантажений інформацією, кожен перебуває в рівному становищі та може отримати інформацію від будь-якого члена групи; крім того, тут можливий і зворотній зв'язок. “Коло” дозволяє групі швидше орієнтуватися на нові завдання, ніж це робить група з іншими засобами комунікації.

Кожна схема комунікації, віддзеркалена в соціограмах, призводить до різних результатів групової діяльності. Ефективна комунікація швидше призводить до індивідуальної задоволеності діяльністю малої групи, дозволяє її членам найбільше повно висловити себе. Централізація комунікації фокусує увагу членів групи на специфічних предметах і призводить до концентрації зусиль. Наприклад, у результаті вивчення можливостей лекційного методу й методу дискусій у студентських групах було встановлено, що для заучування найкраще використовувати читання лекцій для великих груп (за аналогією до засобу комунікації типу “штурвал”), а для стимулювання самостійного мислення більше підходить дискусійний метод, аналогічний засобові комунікації типу “коло”.

Таким чином, використання різноманітних засобів комунікації залежно від ситуації та цілей групи дозволяє ефективніше вирішувати практичні проблеми.

Література

1. Аванесов В.С. Тесты в социологическом исследовании.— М., 1982.
2. Иванов В.Ф. Контент-анализ: Методология і методика дослідження ЗМК: Навч. посібник / ІСДО Київ. ун-т ім. Т.Шевченка.— К., 1994.
3. Казаринова Н.В., Филатова О.Г., Хренов А.Е. Социология: Учебник для вузов.— М., 2000.
4. Как провести социологическое исследование / Под ред. Горшкова М.К., Шереги Ф.Э.— М.: Политиздат, 1990.
5. Крижановский О.В.. Социологический статус метода экспертных оценок / АН Украины, Ин-т социологии.— К.: Наук. думка., 1992.
6. Методика изучения общественного мнения.— М., 1992.
7. Методы сбора информации в социологических исследованиях.— М., 1990.

8. Мостовая И.В. Зачет по социологии в кармане: Для студентов вузов.— М.: АСТ, Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.
9. Мягков А.Ю. Обеспечение анонимности в социологическом опросе (аналитический обзор зарубежных исследователей) // Социс.— 1999.— №5.
10. Ноэль Э. Массовые опросы. Введение в методику демоскопии.— М., 1978.
11. Рабочая книга социолога / Отв. ред. Г.В.Осипов. - 3-е изд. - М.: Едиториал УРСС, 2003.
12. Российская социологическая энциклопедия / Под ред. Г.В. Осипова.— М., 1998.
13. Семенова В.В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию.— М.: Добросвет, 1998.
14. Социология: Учебное пособие / Елсуков А.Н., Бабосов Е.М., Данилов А.Н.— Мн.: Тетра Системс, 1998.
15. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.— К.: Укр. центр духовн. культури, 1998.
16. Экспертные оценки в социологических исследованиях.— К., 1990.
17. Паніна Н. Вимірювання в соціології та принципи застосування тестів у масових опитуваннях // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.— 1998.— №1-2.
18. Ядов В.А. Социологическое исследование: методика, программа, методы.— М., 1987.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні методи збору соціологічної інформації.
Які з них застосовуються найчастіше?
2. У чому полягають переваги та недоліки опитування?
3. Які існують різновиди опитувань?
4. З яких елементів складається структура соціологічної анкети?
5. Наведіть класифікацію питань соціологічної анкети.
6. У чому специфіка методу спостереження?
7. Які існують види документів?
8. Що таке контент-аналіз?
9. Як підібрати експертну групу для здійснення експертної оцінки дослідження?
10. Які існують соціометричні індекси?

Завдання для самостійної роботи

1. Складіть інструментарій соціологічного дослідження на обрану тему, користуючись розробленою програмою (див. Тему 4). Проведіть пілотажне дослідження та внесіть корективи у програму та інструментарій дослідження.
2. Здійсніть польовий збір соціологічної інформації з обраної теми за допомогою розробленого інструментарію (приблизна чисельність вибіркової сукупності — 100 респондентів).
3. Підсумуйте результати проведеного вами дослідження, використовуючи комп'ютерні соціологічні програми. Напишіть звіт, зазначивши в ньому основні висновки, верифікацію гіпотез, виконання теоретичних і практичних завдань дослідження.

Тема 6

СУСПІЛЬСТВО ЯК СИСТЕМА

План

1. Поняття соціальної системи.
2. Соціальна морфологія.
3. Соціальна структура сучасного суспільства.

Поняття соціальної системи

Переходячи до тем наступного блоку навчального курсу, зазначимо, що існують два варіанти архітекtonіки (побудови) соціологічної теорії: 1) від одиничного до загального, тобто від особистості до суспільства, або 2) від загального до одиничного – від суспільства до особистості. Враховуючи специфіку юридичної підготовки, доцільним буде обрати останній варіант стратегії викладення матеріалу. Отже, розгляд основних понять загальної соціологічної теорії почнемо з поняття суспільства.

Навіть поверховий погляд на суспільство дає можливість констатувати, що воно є певною сукупністю людей. Цей факт свідчить, по-перше, що не може бути прикладом суспільства людина, яка живе самотньо, чи якась кількість людей, ізольованих один від одного; по-друге, це свідчить про істотну різницю між тваринами і людьми, оскільки взаємодії між тваринами, по суті, є їх ставленням до природи, в той час як специфіка людського суспільства проявляється в ставленні людей один до одного.

Таким чином, головним для розуміння суспільства є уявлення про організовану, свідому діяльність людських спільнот, метою якої є створення умов, необхідних для життя та розвитку людей. У зв'язку з цим суспільство можна розглядати як сукупність усіх засобів і форм взаємодії та об'єднання людей. Суспільство — це система спілкування і взаємостосунків індивідів, а не лише механічне їх поєднання. Не випадково Георг Зіммель писав, що поняття суспільства має сенс, лише в тому разі, якщо воно так чи інакше протиставляється звичайній згуртованості індивідів, а Карл Маркс доводив, що властивість системи не є простою сумою властивостей включених до неї елементів.

Отже, під *суспільством* розуміється сукупність відносин між людьми, яка складається в процесі їх спільної діяльності та історично розвивається.

Деталізуючи цю дефініцію, сучасні соціологи (після Е.Дюркгейма і Т.Парсонса) апелюють до системного підходу як провідної методології соціального пізнання. З одного боку, перенесення з кібернетики категорії „система” та її соціальне забарвлення сприяли появі низки евристично значимих досліджень. Але з іншого боку, слід пам'ятати, що в реальності немає жорстко обмежених соціальних систем, ці утворення

мають умовний, інколи штучний характер. Ентоні Гідденс попереджав, що слід бути вкрай акуратними, використовуючи поняття „соціальна система” і пов’язане з ним уявлення про „суспільство”. Ці терміни здаються досить невинними і, можливо, повинні бути обов’язково застосовані за умов дотримання відповідних запобіжних заходів. „Суспільство” має два полярих... значення, яким ми довіряємо і на які будемо посилалися – позначення обмеженої системи і соціального об’єднання в цілому. Акцент на регіоналізацію нагадує нам про те, що ступінь „системності” соціальних систем досить мінливий, а „суспільства” рідко мають чітко виражені кордони – в усякому разі ті, що не належать до числа сучасних національних держав*.

Суспільство дійсно відрізняється від суміжних понять „держав”, чи „країна”, репрезентуючи „соціальне” так би мовити „у чистому вигляді” (див. тему 1). Якщо країна — поняття географічне, яке позначає частину планети, обмежену природними кордонами, то держава – поняття політичне; сутність держави полягає в політичній організації цієї країни. Розуміння того, що суспільство відрізняється від держави, прийшло в соціальну науку після Г.В.Ф.Гегеля, який рішуче розмежував громадянське суспільство як сферу приватних інтересів людей та державу, яка була сукупністю установ та організацій, що управляють суспільством.

На відміну від правової держави, громадяни якої мають рівні права, суспільство не є однорідним, одноманітним утворенням, а становить досить складне поєднання індивідів за різноманітними віковими, статевими, етнічними, професійними, конфесійними ознаками. Складовими суспільства як „системи соціального” є люди як представники різноманітних соціальних груп і спільнот, соціальних інституцій і організацій, як носії соціальних зв’язків і відносини, норм і цінностей тощо. Кожна людина перебуває у більш або менш близьких взаємовідносинах з іншими, посідає специфічне місце і відіграє своєрідну роль у суспільстві. Таким чином, на практиці інколи буває важливо відрізнити систему, побудовану на основі одних соціальних ознак, від соціальної системи, сконструйованої на підставі інших ознак. Але це не означає, що принципово неможливо уявити суспільство як соціальну систему.

У загальному вигляді під *системою* розуміють множини елементів, яка у взаємодії проявляє свою спільність і цілісність. При цьому цілісність є властивістю одноякісної системи як єдності, яку виявляють елементи в реальній взаємодії.

Самі *елементи* — це кінцеві одиниці, що не можуть бути подрібнені при обраному способі поділу. Як елементи можуть виступати соціальні групи, організації та установи, а інколи й окремі особистості.

* Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. – М: Академический проект, 2003. – С.23.

Елементи складають морфологію системи.

Найсуттєвіші взаємини між елементами складають стійкий зв'язок, що називається соціальною структурою. Можна сказати, що **структура** – це впорядкованість відносин, що пов'язує елементи системи та забезпечує їх рівновагу. Неважко помітити, що структурний зріз аналізу характеризує соціальну систему краще, ніж морфологічний аспект.

Американський соціолог польського походження Петро Штомпка у передмові до своєї книги «Соціологія соціальних змін» називає компоненти, що входять до складу соціальних систем. У дещо зміненому вигляді, крім морфологічних елементів та структурних відносин, до них належать:

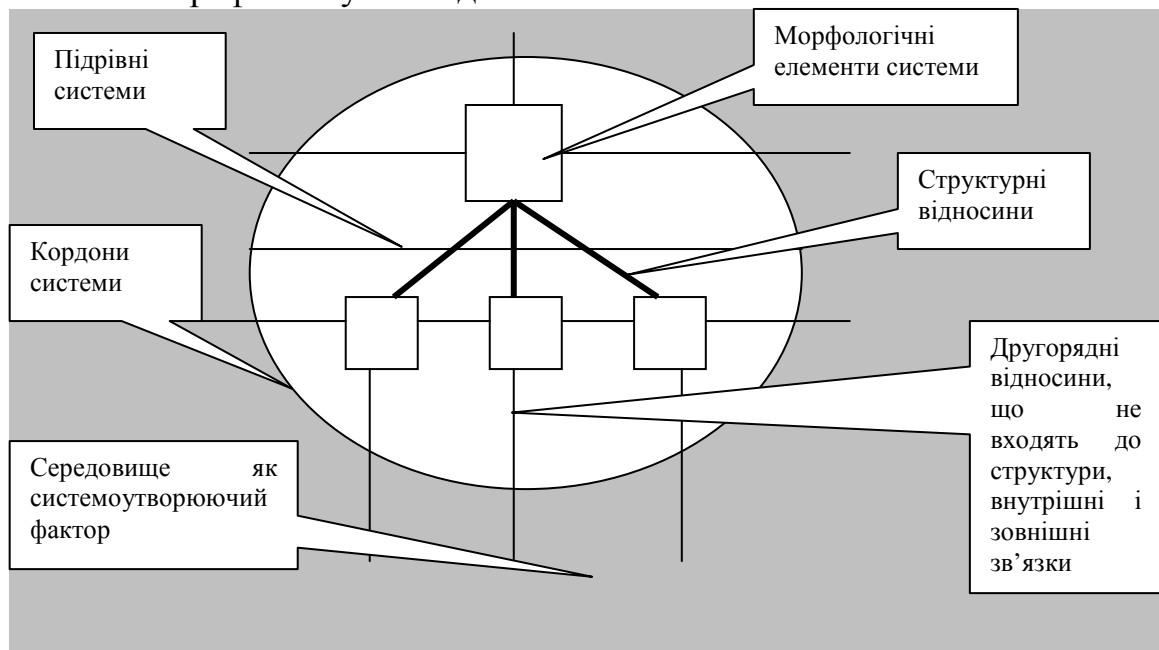
- ієрархічні підрівні системи (на малюнку показано межу, що розділяє ці підрівні) – функціональні підсистеми елементів, що детермінуються специфікою структури;

- другорядні (внутрішні і зовнішні) зв'язки елементів – випадкові і нестійкі соціальні відносини, що не входять до структури;

- соціальні кордони – визначаються відкритістю або закритістю системи і способом рекрутування нових членів;

- зовнішнє по відношенню до системи соціальне середовище, яке за певних умов може відіграти системоутворюючу роль.

Ми спробували проілюструвати названі компоненти соціальної системи в графічному вигляді:

Крім морфологічного і структурного аспектів, які будуть розглянуті детальніше в наступних питаннях теми, існує ще один аспект – *функціональний*, сутність якого полягає у визначенні соціального призначення (функції) того чи іншого елемента системи. Залежно від функції елемента визначається його місце в соціальній структурі суспільства.

Аналізуючи процеси, що відбуваються у складі соціальних систем, необхідно враховувати весь комплекс названих компонентів. Лише за цих

умов соціальна система набуває таких характеристик, як рівновага чи нестійкість, консенсус чи непогодження, гармонія чи розлад, кооперація чи конфлікт, злагода чи конфлікт, розквіт чи криза. Розглядаючи динамічний аспект соціальних систем, слід зазначити, що існують три режими змін соціальної системи:

- *соціальний гомеостаз* – підтримання рівноваги соціальної системи з оточуючим середовищем;

- *соціальний гомеорез* – зовнішня експансія системи, зростання її потенціалу за рахунок засвоєння, підкорення оточуючого середовища;

- *соціальний гомеоклаз* – рецесія соціальної системи, звернення функцій та втрата підсистем і окремих елементів.

У дещо спрощеному вигляді можна сказати, що гомеостаз – це гармонія, гомеорез – прогрес, а гомеоклаз – регрес соціальних систем.

У цілому ж можна виокремити соціальні *макросистеми* (людство як глобальний соціум, континентальні та міжконтинентальні соціальні системи), *мезасистеми* (національні держави, союзи країн), *мікросистеми* (локальні асоціації, установи, родини та ін.). Соціальний феномен специфічно проявляється на кожному з рівнів, але у будь-якому випадку ця специфіка обумовлена насамперед особливостями морфологічних елементів відповідних систем та структурних зв'язків між ними.

Соціальна морфологія

Як уже зазначалося, *соціальна морфологія вивчає елементарний склад соціальних систем*. Основу соціальної морфології складають різного роду соціальні угруповання, які реально існують і є емпірично зафіксованими сукупностями індивідів, що характеризуються цілісністю як самостійні суб'єкти соціальних дій та поведінки, мають певний кількісний склад, відносно міцні зв'язки, виконують певну функцію.

Звичайно, подібних елементів можна виокремити безліч. Для їх упорядкування і класифікації необхідно визначитися з критерієм, за яким у соціології найчастіше обирається тип соціальних зв'язків. Соціальні зв'язки між людьми як елементами певних соціальних систем формуються з урахуванням соціальних функцій, які між собою формують „точки перетинання” – соціальні статуси, що вказують на становище індивідів, обумовлене відповідними зв'язками і відносинами. Якщо ми маємо на увазі „зв'язки-взаємодії”, то слід говорити про соціальні спільноти; за ознакою „зв'язок-відносини” виокремлюють соціальні групи; за інституціональними зв'язками — соціальні інститути; за зв'язками контролю — системи соціального контролю; за організаційними зв'язками — соціальні організації.

Соціальні спільноти (місто, селище, трудовий колектив, сім'я) початково виникають на основі культурно-історичної унікальності, родинних зв'язків, особливостей господарства, стадій життєвого циклу, територіально-регіональних ознак, а також ситуативно. На процес становлення соціальних спільнот, особливо на ранніх етапах людської

історії, впливають етнічні спільноти, які внаслідок їх подвійного соціоприродного походження передують появі власне соціальних цілісностей. І хоч деякі дослідники включають етноси (рід, плем'я, народність та ін.) до складу соціального, на наш погляд, було б доцільніше розглядати етногенез як поступове заміщення природних ознак на соціальні аж до появи феномену нації, яка є цілком соціальним утворенням.

Соціальні спільноти — це сукупності людей, які характеризуються спільними умовами їх життєдіяльності (економічними, соціально-статусними, рівнем професійної підготовки, освіти, потребами та інтересами). Соціальні спільноти різноманітні за своєю чисельністю, походженням, терміном існування, механізмами рекрутування, ступенем соціального контролю та іншими ознаками.

За певних умов соціальні спільноти перетворюються на соціальні групи. Для такої трансформації необхідно, по-перше, щоб члени соціальної спільноти певним чином взаємодіяли між собою, а по-друге, щоб їх очікування від поведінки інших членів спільноти взаємно поділялись. *Соціальні групи* як елементи соціальної системи є об'єднаннями людей за будь-якою ознакою (спільним простором, діяльністю, економічними, демографічними, психологічними та іншими характеристиками), які взаємодіють у певний спосіб на основі взаємовизнаних очікувань.

Якщо зазначені вище умови виникнення соціальних груп реалізовано не повністю, а частково, йдеться про *квазігрупи*, тобто безструктурні зібрання людей, які лише потенційно можуть перетворитися на соціальну групу. Зазвичай квазігрупи передують формуванню соціальних груп. Класичними прикладами квазігруп є аудиторія, соціальні кола, натовп, у яких не усвідомлюється кінцева мета дії, проте є схожість емоційного стану, а також єдиний привід, що зосереджує увагу людей, які складають квазігрупу.

Аудиторія – це соціальна спільнота людей, яка об'єднана взаємодією з комунікатором, тобто володарем та розповсюджувачем соціально значущої інформації. Аудиторія є складним, неоднорідним утворенням, що пов'язано з тим, що люди по-різному сприймають і усвідомлюють інформацію завдяки різноманітним особистісним якостям та соціокультурним цінностям.

Натовп — це тимчасове зібрання людей, що об'єднані в замкненому фізичному просторі спільністю інтересів. Поведінка індивідів у натовпі характеризується анонімністю, спонтанністю, навіюванням, невразливістю (отже — безвідповідальністю), тобто специфічним емоційним та соціально-психологічним станом, на який свого часу вказували французькі соціологи Г.Лебон і Г.Тард. У соціології виокремлюються такі види натовпу: стихійний натовп — пов'язаний із зацікавленістю до якихось незвичайних подій (наприклад, автомобільна аварія); „обумовлений натовп” (вболівальники під час футбольного матчу); експресивний натовп

(рок-фестиваль, релігійні збори); „діючий натовп” (збіговиська молоді, суд Лінча, агресивні повстанці, панікуючий натовп тощо). Майбутнім фахівцям ОВС буде корисним детальніше вивчити за допомогою соціально-психологічної літератури особливості поведінки особи у натовпі та опанувати найпростіші прийоми керування натовпом.

Соціальні кола — різновид квазігруп, підставою для появи яких є контакти з відносно слабким соціальним зв'язком, обумовленим потребою в отриманні інформації. Я.Щепанський виокремлює контактні, професійні, товариські (дружні), статусні соціальні кола. Усі вони можуть мати лідерів, але останні мають неформальний статус. Соціальні кола є найбільш розвинутим видом квазігруп і частіше за інших перетворюються на соціальні групи.

Соціальні групи, таким чином, відрізняються від квазігруп ступенем організованості, усталеності, внутрішньою структурованістю. У соціальні групи людей згуртовують спільні інтереси, цінності й норми поведінки, що є реальними причинами їх дій. Соціальні групи розрізняються неоднаковим становищем і роллю в суспільному житті. Характеристика соціальних груп здійснюється завдяки поняттям „первинна” та „вторинна група”, „референтна група” та „група членства”, „інгрупа” та „аутгрупа” тощо.

Соціальна група, безпосереднім діячем якої є особистість, отримала назву малої соціальної групи. З нею ми вже знайомилися під час розгляду методу соціометрії. Зазначимо лише, що її особливістю є те, що в ній найчастіше відсутня орієнтація на групові цілі діяльності; постійно діючим фактором соціального контролю є групова думка; розвинутий конформізм щодо групових норм. Як малу соціальну групу слід розглядати й сім'ю.

Іншим різновидом соціальних груп є *соціальні організації*. С.С.Фролов описує різноманітні підходи до визначення організацій, вказуючи на такі необхідні ознаки, як елементи, мета, учасники, технології, зовнішнє оточення. На його думку, організація є соціальною групою, орієнтованою на досягнення взаємопов'язаних специфічних цілей і на формування високоформалізованих структур.

У радянському суспільствознавстві було прийнято виокремлювати як самостійний різновид соціальних груп *колективи*, які тлумачилися як ступінь розвитку соціальних організацій, на якому поряд з функціональним вирішенням певних виробничих, громадських, політичних та інших завдань виникає усвідомлення спільних інтересів та цілей, почуття солідарності, самореалізації. Залежно від видів діяльності виділялися виробничі, наукові, спортивні, навчальні та інші колективи. Але в західній соціології та соціальній психології поняття колективу не застосовується, воно ототожнюється з поняттям соціальної організації. У межах вивчення організації соціологами були описані такі соціальні феномени, як лідерство (формальне і неформальне), механізми соціального управління, внутрішньофірмова ідеологія, бюрократизм та ін.

Як соціальні групи розглядаються також такі великі соціальні

утворення, як касты, верстви, класи і нації.

Каста — це замкнута спільнота людей, пов'язаних походженням чи правовим статусом, належність до якої успадковується. Інакше кажучи, кастою вважається соціальна група, членом якої людина стає від народження, перейти до іншої касты вона не має права. На думку М.Вебера, каста є формою ранжирування за критерієм престижу. Зокрема, в Індії, де кастова система репрезентована в її класичному вигляді, початково сформувалися чотири „варни”, які закріплювали соціальний статус особи: брахмани (священики), кшатрії (військова еліта), вайші (купці, ремісники, вільні селяни) та шудри (соціальні маргінали). Проте з VII ст. до н.е. на „соціальному дні” перебували не шудри, а ачхуті – так звані „недоторкувані”. Пізніше у спадок почали передавати фах, і каста закріплювала представників однієї професії, що стала спадковою. Кожна каста живе згідно з приписами і заборонами, які регулюють поведінку саме в цій касті. Сьогодні в Індії існує понад 10 тисяч каст, а „недоторкувані” складають 8% населення країни (60 млн. осіб).

Верствою називають соціальну групу, члени якої мають успадковані привілеї, права та обов'язки, закріплені звичаями та законами, і згідно з ними посідають певне становище в ієрархічній структурі суспільства. Верстви передують класам. На думку М.Вебера, верства є спільнотою людей, заснованою на підставі уявлення про честь, з відповідним специфічним стилем життя, до якого входить набір звичок, цінностей, вірувань тощо. Класичним зразком були верстви в Європі на межі XIV—XV ст., коли суспільство поділялося на вищі верстви (дворян, священнослужителів) і нижчі (ремісників, купців, селян).

Класами називають великі групи людей, що розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а отже — за способом отримання тієї частки суспільного багатства, на яку вони розраховують. За В.І.Леніним, класи – це такі групи людей, з яких одна може собі привласнювати працю іншої, завдяки різниці їх місця у визначеному укладі суспільного господарства. На відміну від «верстви», поняття «клас» не просто віддзеркалює соціальні «перегородки», привілеї та умовності, а включає показники економічного становища людей. Один клас від іншого (вищий від середнього чи від робітничого) відрізняється такими характеристиками, як багатство, солідарність, влада тощо.

Нації — це соціальні групи, обмежені політичними кордонами сучасних держав. На Заході під нацією розуміється сукупність громадян однієї держави. Але при цьому не можна не враховувати етнічні складові процесу націогенезу, тобто той факт, що нації склалися з представників різноманітних етносів.

Закінчуючи стислий огляд морфології соціальних систем,

зазначимо, що всі названі морфологічні елементи можуть бути розглянуті і як соціальні спільноти, і як соціальні групи, і як елементи соціального контролю, і як соціальні інститути, і як складові соціальної структури суспільства.

Соціальна структура сучасного суспільства

Під структурою соціальної системи розуміють соціальні відносини, що поєднують морфологічні елементи, утримують систему від розпаду, впорядковують і надають їй певної конфігурації, пов'язують усі складові.

Соціальні відносини ґрунтуються на зв'язках між людьми, серед яких можна виокремити:

- безпосередній соціальний зв'язок виникає між людьми, які перебувають у певний час у певному місці, тобто сприймають один одного безпосередньо органами почуттів. Найчастіше це співробітництво (спільна праця);

- опосередкований зв'язок – зв'язок між людьми, що розділені географічним простором чи часом. Селянин, що вирощує льон, співпрацює з робітником, який виробляє з нього пряжу, хоч вони ніколи не бачили один одного;

- зв'язок-вплив - особливий тип опосередкованих зв'язків між людьми, які жили в різні часи. Кожне покоління людей у своїй поведінці пов'язане з поведінкою попередніх поколінь: воно спирається на їх культуру, накопичені ними організаційні методи і навички трудової діяльності, використовує сукупність їх ідей, вірувань, духовних течій.

Форми прояву основних типів соціальних зв'язків надзвичайно різноманітні. Це і дружба між конкретними людьми, і відносини виховання між учителем та школярем, і трудовий договір між робітником та підприємцем тощо. Соціологія вивчає стосунки між індивідами та груповими елементами соціальної системи, які виконують певні соціально значущі функції, отже — беруть неоднакову участь в економічному, політичному та державному житті суспільства, різняться способом життя, рівнем і джерелами доходів, структурою особистого споживання. *Соціальні відносини* як різновид зв'язків між людьми постійно взаємодіють з іншими відносинами — економічними, політичними, духовними. Для їх виявлення, як зазначалося в темі 1, необхідно звернутися до сутності соціального. Віддзеркалюючи становище окремих суб'єктів у суспільстві, соціальні відносини диференціюються за ознаками рівності-нерівності, справедливості-несправедливості, панування-підлеглості тощо.

Подібно до того, як соціальне ґрунтується на економічному, соціальні відносини базуються на виробничих відносинах. Стійкі форми людських об'єднань та відносин між ними утворюються на підставі об'єктивних процесів суспільного поділу праці. *Суспільний поділ праці*

віддзеркалює розмежування в суспільстві різних соціальних функцій, ролей що виконуються певними індивідами, групами людей, спільнотами в різних сферах суспільства – промисловості, сільському господарстві, духовному виробництві, охороні закону та правопорядку тощо. Поділ праці виникає, коли певні функції закріплюються за відповідними групами спеціально для цього підготовлених людей. Цей процес отримав назву спеціалізації. Щоб задовольнити різноманітні потреби, особи між собою кооперуються, унаслідок чого формуються функціональні зв'язки.

Історії суспільства відомі декілька великих суспільних поділів праці. Першим з них стала поява виробничого господарства з колишнього привласнення продуктів природи: на місце полювання та збиральництва приходять скотарництво та землеробство. Це створило матеріальну передумову для виникнення приватної власності й поділу суспільства на класи.

Другим великим суспільним поділом праці стало виокремлення ремесла, яке раніше було підсобним промислом землероба. Це привело до значного розшарування суспільства і появи в ньому таких соціальних спільнот, як знать і прості землероби, ремісники тощо. Потреба в обміні продуктами праці зумовила формування ще однієї соціальної спільноти - купців.

За третього великого поділу праці відбувся розподіл людської діяльності на фізичну й розумову, а населення — на сільське і міське.

Отже, з розвитком продуктивних сил і суспільного виробництва поглиблювався поділ праці, який спричинив ускладнення соціальної структури, появу нових її елементів, заміну одних елементів іншими, що відповідали вимогам економічного та соціального розвитку.

У процесі формування соціальних структур відбувається поступове оформлення норм, які стають загальнообов'язковими для виконання. Цей процес отримав назву інституціоналізації, а кінцевий продукт його – назву соціальних інститутів.

Інституціоналізація — це процес виникнення стабільних зразків соціальної взаємодії, який ґрунтується на формалізованих нормах, правилах, законах, звичаях, ритуалах; приведення їх у систему, здатну прогнозувати соціальну поведінку в певних соціальних ролях — батьків, службовців, священників тощо. У процесі інституціоналізації випадкові, стихійні, експериментальні вчинки людей замінюються на усталені, усвідомлені, передбачувані.

Існує декілька підходів до визначення сутності соціальних інститутів, але більшість сучасних соціологів тлумачить їх саме як сукупність норм і цінностей, в яких втілено значущість певних зразків поведінки.

Соціальний інститут — це організаційна система соціальних зв'язків і норм, яка об'єднує значущі суспільні цінності і процедури, що задовольняють основні потреби суспільства. Під суспільними цінностями розуміються стандартизовані зразки поведінки в групових процесах. Будь-який соціальний інститут виникає і функціонує, задовольняючи певну потребу. Наприклад, в

інституті сім'ї сукупністю суспільних цінностей є кохання, сімейне життя, турбота про дітей, повага до батьків; суспільними процедурами є виховання дітей, допомога старшим, ведення домашнього господарства; виконуються ролі чоловіка, дружини, дітей, сина, брата тощо. Якщо потреба стає незначною або взагалі зникає, то існування інституту втрачає сенс.

Інституційна діяльність є формою людської діяльності, яка ґрунтується на чітко розробленій системі правил і норм, а також розвинутому соціальному контролю її виконання. За невиконання інституціональних норм суспільство передбачає застосування різного роду соціальних санкцій. Останні здійснюються людьми, об'єднаними в групи, асоціації, де є поділ на статуси і ролі згідно з потребами групи чи суспільства.

Таким чином, інститути формалізують структуру соціальної системи, вони є запорукою порядку й організованості в суспільстві. Більше того, деякі соціальні інститути (інститут сім'ї, інститут держави, інститут освіти, інститут бізнесу, інститут науки та інші) забезпечують виконання основних потреб, без яких суспільство не може нормально існувати.

Кожен соціальний інститут має спільні з іншими інститутами ознаки: настанови і зразки поведінки, культурні символи й утилітарні риси, кодекс усний і письмовий, ідеологію. Разом з тим, крім спільних ознак, соціальні інститути мають і специфічні, що залежать від потреб, які вони задовольняють. Деякі інститути не мають повного набору ознак. Це свідчить про те, що вони недосконалі, не розвинулися або занепали. Якщо ж таких інститутів більшість, то це означає, що суспільство, в якому вони функціонують, перебуває в глибокій кризі чи на початковій стадії розвитку.

Чим більше інституціоналізована система соціальних зв'язків, тим більшими можливостями володіє суспільство. Загальна кількість, різноманітність соціальних інститутів — це критерій його розвиненості, зрілості. Наприклад, ще століття тому такий соціальний інститут, як профспілки, тільки формувався навіть у найрозвиненіших країнах. Через це стосунки власників засобів виробництва з найманими працівниками майже не регулювалися. Тому було багато зловживань з обох боків. Тепер такий соціальний інститут існує майже в кожній країні. І попри те, що в різних країнах він функціонує з різною ефективністю, у цій сфері суспільного життя стало більше організованості.

Соціальні інститути значною мірою виникають з інших соціальних інститутів, які склалися раніше. Так, уже в стародавньому суспільстві виник такий соціальний інститут, як суд. Пізніше від нього відокремились нові інститути — адвокатура і прокуратура, воєнний трибунал. Ще через деякий час з'явилися інститути арбітражного (господарського) та конституційного судів, суду присяжних тощо.

Можна вважати, що основною функцією кожного інституту є задоволення суспільних потреб. Проте для здійснення цієї функції інститут має виконувати низку явних функцій, що забезпечують спільну діяльність людей, які намагаються задовольнити власні потреби, — регулятивну, інтегративну, транслуючу та комунікативну функції.

Зовнішнім проявом потреби, її суспільним усвідомленням є інтерес, який з необхідністю формується у представників різних соціальних інститутів. Спільні інтереси групи, спільноти формуються на основі індивідуальних інтересів її членів, але не є їх сумою. Водночас особисті соціальні інтереси майже ніколи не виступають у «чистому» вигляді. Вони, як правило, завуальовані, поєднуються з ідеологічними поглядами, морально-етичними міркуваннями загального характеру. Вирішальну роль у реалізації інтересів відіграє ідеологія. Спільні інтереси є рушійною силою соціально-історичного процесу.

Таким чином, на інституціональному рівні соціальна структура суспільства максимально повно описує соціальний порядок та устрій соціуму з урахуванням взаємовідносин між морфологічними елементами, які перетворюються на функціональні органи з конкретними потребами, цінностями та інтересами. З'ясування особливостей структури соціальної системи дає уявлення про сутність суспільства в його конкретно-історичній формі. Через це початковим пунктом пізнання будь-якого конкретного суспільства (країни) є пізнання його соціальної структури.

Так, наприклад, марксистська традиція вважає центральними взаємовідносинами класів. Всю історію людства, як зазначалося раніше, К.Маркс, розглядав через призму боротьби класів. Невипадково, аналізуючи соціальну структуру капіталістичних країн, насамперед вказували на наявність експлуатуючих класів (буржуазія) та тих, кого експлуатують (пролетаріат). Радянське суспільство вважалося позакласовим, його соціальна структура включала два неантагоністичних класи (робітничий клас і колгоспне селянство), а також соціальний прошарок (трудова інтелігенція), межі між якими повинні були поступово зникати. Недоліком подібної структуризації були практичні труднощі з визначенням соціальної приналежності, зокрема військовослужбовців, працівників органів ОВС, студентів, духовних осіб та ін.

Інакше кажучи, виключно класова структура може задовольнити історика чи політика, але соціологу потрібний більш детальний інструментарій аналізу. Тому поряд з класовою слід враховувати соціально-демографічну (сім'я, молодь), соціально-професійну (колективи виробничі, навчальні, військові), соціально-територіальну (міста, села, райони), соціально-етнічну (нації, етноси) структури.

Наприклад, П.Сорокін запропонував доповнити класову теорію концепцією стратифікації. На його думку, соціальна стратифікація — це диференціація сукупності людей (населення) в ієрархічному ранзі. Вона знаходить вираження в існуванні вищих і нижчих верств (до речі, страти означає „верстви”), її основа і сутність — у нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності й обов'язків, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади та впливу серед членів суспільства. П.Сорокін вважав стратифікацію невід'ємною рисою будь-якого суспільства, навіть примітивного.

Конкретними формами соціальної стратифікації є економічна, політична і професійна, вони тісно переплітаються, але не збігаються повністю: не завжди найбагатші знаходяться на вершині політичної влади, а найкращі професіонали не завжди найбагатші. Саме тому П.Сорокін не застосовував термін „соціальний клас” у широкому значенні, а говорив про економічні, політичні та професійні страти та класи.

Характеризуючи соціальну структуру західного суспільства, найчастіше використовують таку модель економічної стратифікації:

- вищий вищий клас (найбагатші люди з відомих сімей і багаті аристократи);

- нижчий вищий клас (представники великого бізнесу, банкіри, видатні спортсмени, менеджери вищої кваліфікації, звичайні багаті люди);

- вищий середній клас (деякі бізнесмени, професори, лікарі та юристи, що мають свою практику, інші відомі фахівці);

- нижчий середній клас (дрібні бізнесмени, менеджери, інженери, офісні працівники, висококваліфіковані робітники та ін.);

- вищий нижчий клас (малокваліфіковані робітники);

- нижчий нижчий клас (маргінали, безробітні, люмпени).

Як бачимо, поняття „клас” західні соціологи використовують в іншому, більш абстрактному значенні, ніж у марксистській науці. Класом вони називають великі сукупності людей з близькими життєвим рівнем, цінностями, інтересами, освітою, соціальним статусом. За цими ознаками виокремлюють, як правило, три великі частини. Вищий клас у розвинених країнах Заходу становить приблизно 10-15% всього населення, середній клас – 60-80%, нижчий клас – 15-20%. Враховуючи значну чисельність другої з цих груп населення та її стабілізуючий вплив на суспільство, західну цивілізацію іноді ще називають суспільством середнього класу.

Аналізуючи соціальну структуру сучасного українського суспільства, слід зазначити, що вона має чітко виражений перехідний тип. Якщо за радянських часів різниця між рівнем доходів між представниками вищих і нижчих верств населення не відрізнялася значною амплітудою, то сьогодні спостерігається величезна поляризація доходів. Використовуючи методи західних учених, деякі вітчизняні дослідники вважають, що в нашому суспільстві сьогодні до вищого класу можна віднести 1-3% загальної чисельності населення, середнього — лише 5-7%, нижчого – 90% і навіть більше. Українські соціологи констатують, що „середина провалилася”. Ця тенденція є небезпечною, оскільки саме середні класи гарантують стійкість соціальної структури, забезпечують стабільність розвитку соціальної системи.

П.П.Павліченко та Д.А.Литвиненко в навчальному посібнику „Соціологія” (Київ: Лібра, 2002) наводять такі цифри: населення України становить 49,7 млн. чоловік. Усього зайнято 22,3 млн., з них в економіці — 19,4 млн. Якщо внутрішній розподіл за галузями господарства виразити у відсотках, то з’ясується, що у сфері виробництва в Україні зайнято 70% від усіх зайнятих економічною діяльністю, у сфері

обслуговування – 30%. Це співвідношення зворотне до того, що існує в США.

Докорінні зміни проходять у структурі зайнятого населення за формами власності. Якщо десять років тому більше 90% його працювало на державних підприємствах, то тепер тут працює лише 36%; на колективних підприємствах — 39% і на приватних — 25%. Як і раніше робітничий клас складає основну частку зайнятих — більше 60%. Що стосується колгоспного селянства, кількість якого у 1991 році складала 3,5 млн. осіб, то зараз воно перетворюється на власників землі. Поки що переважна більшість з них створює колективні господарства різних форм, але вже формується клас фермерів. Число фермерських господарств наближається до 40 тисяч.

В Україні склалася несприятлива структура населення за демографічними ознаками. Сьогодні нараховується 14,5 млн. пенсіонерів, із них 10,5 млн. — за віком, тобто троє зайнятих утримують двох пенсіонерів. Велику групу складають також особи, які навчаються в різних навчальних закладах: учні середньої та студенти вищої школи налічують 9,2 млн. чоловік.

Виникає новий для пострадянської України клас підприємців, але останній не схожий на його західний аналог. Вітчизняний ринок і приватна власність мають такі риси: непродуктивний, торгово-лихварський характер економічного життя; ставка на спекулятивний надприбуток, максимізацію прибутку не за рахунок прискорення обороту капіталу, а за рахунок максимальної ціни. Це зумовлює неконкурентний тип поведінки і прагнення до торгової монополії через змову або позаекономічний примус щодо конкурента; залежність економіки від корумпованої влади, що породжує феномен „бюрократичної буржуазії”, добре відомий у країнах третього світу; відсутність ділової етики, а також ерозія культури і моралі взагалі.

Перехід економіки на ринкові відносини породив також прошарок безробітних. В умовах кризи їх кількість збільшується і нині перевищує три мільйони осіб.

Соціологи ще повинні будуть провести велику роботу, щоб проаналізувати реальну структуру українського суспільства. Адже саме специфіка структури суспільства визначає сутність і напрям соціальної політики держави.

Література

1. Волков Ю.Г., Добренков В.И., Нечипуренко В.И., Попов А.В. Социология: Учебник / Под ред. Ю.Г.Волкова. – 2-е изд. – М.: Гардарики, 2004.
2. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. – М: Академический проект, 2003.
3. Зборовский Г.Е. Общая социология: Учебник. – 3-е изд. – М.:

- Гардаріки, 2004.
4. Масіоніс Дж. Соціологія. – 9-е изд. – СПб.: Пітер, 2004.
 5. Мердок Дж.П. Соціальна структура. – М.: ОГИ, 2003.
 6. Мостова І.В. Зачет по соціології в кармані: Для студентів вузів.— М.: АСТ, Ростов-на-Дону: Фенікс, 1999.
 7. Павліченко П.П., Литвіненко Д.А. Соціологія: Навчальний посібник. – К.: Лібра, 2002.
 8. Примуш М.В. Загальна соціологія: Навчальний посібник. – К.: Професіонал, 2004.
 9. Сірій Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: Навчальний посібник. – К.: АТІКА, 2004.
 10. Соціологія. Основи загальної теорії: Учебник для вузів / Отв. ред. Г.В.Осипов. – М.: Норма, 2003.
 11. Соціологія: Учебник для вузів / А.И.Кравченко, В.Ф.Анурин. – СПб.: Пітер, 2004.
 12. Соціологія / За ред. С.О.Макєєва. — 2-е вид. — К.: Знання, 2003.
 13. Фролов С.С. Соціологія.— М.: Логос, 1999.
 14. Штомпка П. Соціологія соціальних змін. – М: Аспект-прес, 1996.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення суспільства.
2. Які існують зрізи аналізу системи?
3. З чого складається соціальна система?
4. Що таке соціальна спільнота?
5. Назвіть ознаки соціальної групи. Чим квазігрупа відрізняється від соціальної групи?
6. Які існують різновиди соціальних груп.
7. Назвіть типи соціальних зв'язків у суспільстві.
8. У чому полягає сутність процесу інституціоналізації?
9. Дайте дефініцію соціальних інститутів.
10. Чим відрізняються радянська та західна моделі соціальної структури?

Завдання для самостійної роботи

Підготуйте реферат на одну з тем:

- ✓ Категорія системи в кібернетиці та соціології.
- ✓ Поняття соціальної морфології.
- ✓ Соціальні спільноти та соціальні групи.
- ✓ Соціологія натовпу.
- ✓ Соціальні зв'язки та соціальні відносини.
- ✓ Соціальні інститути.
- ✓ Розмаїття підходів до визначення класів.
- ✓ Теорія стратифікації в історії соціології.

Спрогнозуйте подальший розвиток соціальної структури сучасного українського суспільства.

Тема 7

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

План

1. Основні категорії соціології особистості.
2. Агенти, фактори та етапи соціалізації.
3. Соціальні ролі й соціальний статус особистості.

Основні категорії соціології особистості

Поняття особистості в соціології є одним із базових, але разом із тим одним з найбільш дискусійних понять. Воно відіграє важливу роль у побудові соціального знання, допомагаючи розуміти, чому соціальний світ відрізняється від природного світу, чому він залишається людським лише на підставі зберігання багатства індивідуальних особливостей між людьми.

На соціологію особистості величезний вплив мають філософські концепції і психологічні теорії, але слід пам'ятати, що філософія оперує поняттям “людина”, яке містить біологічну, ментальну й культурну складові. Соціологія ж розглядає передусім соціальні якості, що формуються в людей у процесі суспільного життя. Психологія робить акцент на внутрішньому світі людини, на її індивідуальних особливостях, темпераменті, характері, особливостях поведінки, емоціях, почуттях, настановах, тобто на тому, чим одна людина відрізняється від іншої. Для соціолога ж особистість — це те, що робить людей схожими один на одного, соціолог відстежує в людях соціально типове.

Проблема людини описується в соціології за допомогою певних понять, а саме: індивід, особистість, індивідуальність. Стосовно значущості й послідовності вичленування цих понять у соціології особистості завжди велися дискусії. Одні науковці вважали, що особистість є найвищим рівнем розвитку людини, і тоді цей ланцюжок будувався таким чином: індивід — індивідуальність — особистість. Інші, навпаки, зважають на те, що індивідуальність є вищим проявом розвитку особистості. Відомий радянський філософ Е.В. Ільєнков навіть запропонував сумісний термін “особистість-індивідуальність”. Тоді ланцюжок набуває вигляду: індивід — особистість — індивідуальність.

Але в будь-якому разі поняття *індивід* зосереджує увагу на біологічних характеристиках людини, її приналежності до виду людини розумної. Тут найбільш значущими є фізичні дані, особливості психіки. Вся сукупність відносин цього рівня може обмежуватися двома крайнощами: крайньою аскезою — з одного боку та культом тілесності — з іншого.

Поняття *особистість* містить у собі сукупність соціальних ролей

людини, всіх суспільних відносин, найважливішими серед яких є ставлення до громадського обов'язку, а також до настанов суспільної моралі. Можна сказати, що особистість — це прояв “соціального” в людині, це “суспільство в людині”. На наш погляд, можна погодитися з В.А. Ядовим, котрий розглядає особистість як “цілісність соціальних властивостей людини, продукт суспільного розвитку і залучення індивіда в систему соціальних відношень за допомогою активної діяльності і спілкування”. Така дефініція не заперечує наявності у людини вроджених можливостей, темпераменту й нахилів, що значно впливають на процес формування особистісних рис.

Поняття *індивідуальність* визначає зміст неповторного духовного світу людини, її найвищі цінності та безумовні авторитети. Вважають, що індивідуальність — це заломлення “соціального” в людині. У цьому процесі “заломлення” велике значення мають вольові зусилля людини, її внутрішня іманентність, здібність протистояти некритичному сприйняттю соціального світу, “омасовлінню” та уніфікації людини.

Поняття *людина* є родовим поняттям по відношенню до “індивіда”, “особистості”, “індивідуальності”.

Таким чином, соціологи оперують зазначеними вище поняттями для опису соціальної суті і соціальних якостей людини. У сучасній соціології особистість як суб'єкт означає активне соціальне начало, певний соціально-історичний тип, здібності до діяльності. При цьому в соціологічній літературі можна зустріти терміни “нормативна особистість”, “модальна особистість”, “базова особистість”.

Нормативна особистість — це особистість, якості якої краще за все віддзеркалюють певну культуру, це ніби ідеал особистості певного соціуму.

Модальна особистість (від статистичного терміну “мода”, що позначає величину, яка найчастіше зустрічається в ряді або серії параметрів об'єкта) — це особистість, котра відхиляється від існуючого в суспільстві ідеалу, але ці відхилення є типовими. Як зазначає американська дослідниця К.Дьюбойс, чим нестабільнішим стає суспільство, тим більше з'являється людей, соціальний тип яких не збігається з нормативною особистістю.

Базова особистість також репрезентує своє суспільство й постає як найяскравіший представник цінностей цього суспільства, навіть якщо реальні представники цього соціального типу існують у меншості (наприклад, новатор, ударник у радянському суспільстві). Термін “базисний тип особистості” був уведений в соціологію та концептуально інтерпретований у роботах американських соціологів А.Кардінера та А.Інкельса.

Вважається, що особистість як соціально-типова характеристика людей пережила певну еволюцію в ході історичного прогресу. Первісна людина характеризувалася діяльністю адаптаційною, пристосовницькою, в той час як сучасна людина має значно більший “функціональний репертуар” і

відіграє активну перетворюючу роль у природі й суспільстві. Таким чином, особистість все більше проявлялася, формувалася та заповнювала людину, вириваючи її зі світу єства у світ творчості, осмислення й розуміння іншого. Як зазначає сербський соціолог Д.Ж. Маркович, “сутнісними особливостями людини, які тільки і роблять її людиною, є творчість, свобода і соціальність”^{*}.

Дійсно, важливими якостями особистості є її творча здібність (проявляється у здібності змінювати зовнішній світ, а також у внутрішній потребі творчості), соціальність (відображає включеність у соціальний колектив та суспільний характер людської природи), суб’єктивність (вираз своєї індивідуальності) і цілісність (у ній виражається когерентна організація з усіма психосоціальними характеристиками; вона також забезпечує відносну єдність поведінки в різноманітних ситуаціях).

У цьому сенсі особистість як соціальна якість людини ставала все більш концентрованою субстанцією її особливої соціальної природи. Не зупиняється цей процес трансформації особистості і в наш час, коли стався перехід від радянського до посткомуністичного суспільства. Відомий український соціолог Є.Головаха виокремлює, наприклад, такі типи базових особистостей, котрі домінують на різних етапах розвитку радянського суспільства:

1. *Особистість, розчинена в суспільстві*, не виокремлювалася з системи традиційних суспільних зв’язків і засвоїла колективістську ідеологію, в межах якої окрема людина — лише функціонально визначений елемент суспільної системи;

2. *Особистість, відчужена від суспільства*, відповідає періодові поступового занепаду тоталітарної ідеології й характеризується подвійною системою цінностей;

3. *Амбівалентна особистість* — перехідний тип особистості, що характеризується двоїстим, суперечливим ставленням до перспектив розвитку суспільства. Існують три типи амбівалентної особистості:

– *конформно-амбівалентний* тип, для якого є характерним некритичне прийняття будь-яких соціально-політичних альтернатив, а також підтримка політичних рішень лідерів організацій, котрі взаємовиключають одна одну;

– *нігілістично-амбівалентний* тип особистості схильний до заперечення будь-яких альтернатив суспільного розвитку, до негативізму у ставленні до будь-якої організованої політичної сили;

– *мозаїчно-амбівалентний* тип характеризується суперечливим поєднанням елементів демократичної свідомості, яка формується за тоталітарних умов, що поступово руйнуються. Основний конфлікт мозаїчної свідомості полягає в суперечності між демократичним ідеалом та реальними темпами й масштабами демократизації.

^{*} Маркович Данило Ж. Общая социология: Учебник для вузов.— М., 1998.— С.191.

Яким же може бути тип особистості, що схвалюється в нашому суспільстві? Мабуть, це особистість соціабельна, тобто така, яка легко йде на соціальні контакти, готова до співробітництва та має при цьому деякі агресивні риси (спроможна за себе постояти), практичну кмітливість. Багато цих рис розвиваються латентно, всередині нас, і ми відчуваємо незручність, якщо ці риси відсутні. Тому ми навчаємо своїх дітей говорити “спасибі” і “будь ласка” старшим, учимо їх не соромитися дорослого оточення, вміти постояти за себе. Проте у складних суспільствах дуже важко знайти єдиний, узагальнюючий тип особистості через наявність у них великого числа субкультур.

Таким чином, зміна соціального середовища обумовлює відповідну адаптацію особистості, підтверджуючи тезу про те, що макросоціологія визначає особистість через суспільство.

Агенти, фактори та етапи соціалізації

Людина не народжується відразу ж особистістю, немовля вступає у великий світ як біологічний організм і його основною турботою в цей момент є власний фізичний комфорт. Через якийсь час дитина стає істотою з комплексом настанов і цінностей, із симпатіями та антипатіями, цілями й намірами, шаблонами поведінки та відповідальністю, а також з індивідуальним баченням світу. Людина досягає цього стану за допомогою процесу, який ми називаємо соціалізацією. У ході цього процесу індивід перетворюється в людську особистість.

На думку І.В. Мостової, соціалізація — це засвоєння культури (норм, цінностей, ідей, правил поведінки і стереотипів розуміння) спільноти. Вона пов’язана не тільки з розвитком особистості, але є й своєрідним духовним кодуванням людини, формуючи у неї типові соціальні реакції та форми активності. Функціональне значення такого шаблонного формування здібностей, навичок і знань індивіда полягає в тому, щоб підготувати людей до тісного співіснування, забезпечити їм взаємодію та взаєморозуміння*.

Соціалізація — це процес, за допомогою якого індивідом засвоюються норми його групи таким чином, що через формування власного “Я” виявляється унікальність цього індивіда як особистості.

Соціалізація як соціальний процес розглядається в таких аспектах:

1) вона є процесом отримання досвіду та засвоєння настанов, що відповідають певним соціальним ролям. Соціалізація має дві мети — сприяти нашій інтеракції на підставі соціальних ролей та забезпечити збереження суспільства завдяки засвоєнню притаманних йому зразків поведінки новими членами суспільства.

2) враховуючи той факт, що люди майже не мають уроджених моделей поведінки, соціалізація забезпечує процес навчання. Соціокуль-

* Мостовая И.В. Зачет по социологии в кармане: Учебное пособие.— М: АСТ, Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.— С.119-120.

турні цінності регулюють вчинки і прагнення людей.

3) соціалізація суміщає розмаїття факторів природного та соціального оточення, створюючи неповторну та унікальну особистість.

Хоч соціалізація і спрямована на формування особистості, вона не припиняється з її створенням, а триває протягом усього життя людини. Тому соціалізація буває двох видів: первинна (становлення особистості в дитячому віці) та вторинна (адаптація дорослих до нових соціальних ролей). Первинна соціалізація відрізняється від вторинної тим, що вона:

- спрямована на корекцію базових ціннісних орієнтацій, у той час як вторинна соціалізація змінює лише зовнішню поведінку сталої особистості;

- діти лише засвоюють норми, дорослі можуть їх оцінювати;

- первинній соціалізації характерні полярність і крайність поглядів, дорослі усвідомлюють, що між чорним і білим існує “багато відтінків сірого кольору”;

- соціалізація дітей формує головним чином мотивацію їх поведінки, вторинна соціалізація допомагає людині оволодіти певними навичками, необхідними для діяльності в нових соціальних умовах.

Кожен етап соціалізації актуалізує певні соціальні інституції, які беруть участь у формуванні особистості й мають назву *агентів соціалізації*. Найчастіше серед агентів соціалізації називають родину, дитячий садок, школу, групи однолітків, трудові колективи. Говорячи про первинну соціалізацію, соціологи виокремлюють такі агенти:

1. Сім'я — найперший та найважливіший соціальний інститут, який безпосередньо оточує дитину в ранньому віці та впливає на подальший її розвиток. Роль сім'ї важко переоцінити, навіть у тваринному світі піклування дорослих про дітей забезпечує нормальне входження останніх до спільноти тварин. Американський дослідник Харлоу з Вісконсина провів експеримент з мавпами. Дві групи ізольованих від самок малюків штучно викормлювалися з сосок, при цьому в одній групі соска встановлювалася на дротяному каркасі, а в іншій цей каркас був обтягнутий м'яким хутром. У результаті ті мавпи, котрі годувалися у “м'якої мами”, майже безболісно включилися в життя стада, в той час як малюки “дротяної мами” вирости егоїстичними, замкненими, агресивними, спроможними навіть до вбивства собі подібних.

Сім'я забезпечує малюка всім необхідним для життя, задовольняючи всі його потреби. У разі незадоволення цих потреб виникає явище депривації. У соціології **депривацію** розглядають як *ускладнення процесу соціалізації в результаті ізольованості людини від суспільства в ранньому віці (ефект Мауглі)*. Як відомо, людські діти, котрі вирости в повній ізоляції від суспільства, не можуть в повному розумінні слова вважатися людьми.

Важливе значення має емоційне спілкування малюка з членами сім'ї, насамперед з матір'ю. Більше того, наслідки соціалізації поза

родиною призводять до відчуття неповноцінності, незадоволеності своїм життям і собою. Існує чимало прикладів, коли вихованці дитячих будинків скаржаться на свою долю. Негативні наслідки казенного оточення дитячих виховних установ для процесу соціалізації отримали назву *госпіталізму*.

2. Засоби масової інформації, котрі поступово, але впевнено випереджають вплив освітніх та виховних організацій, також є агентом соціалізації. Нейл Смелзер наводить такі цифри: діти віком від 2 до 11 років проводять біля телевізорів в середньому 27,6 годин на тиждень. Єдине, що займає більше часу в житті дитини — це сон. Пересічний випускник школи вже встиг витратити біля 15 тисяч годин на огляд телепередач, включаючи 350 тисяч рекламних оголошень та 18 тисяч вбивств.

3. Школа — офіційно створений суспільством соціальний інститут для отримання дитиною освіти та життєвих навичок. Розглядаючи цей агент, зупинимося лише на двох аспектах:

а) на перехідному етапі від домашнього виховання до шкільного, який завжди є кризою в житті дитини. Це пов'язано з тим, що в сім'ї існують більш сприятливі умови, вся увага зосереджена саме на дитині, в той час як шкільна система (за дуже рідкісним винятком) не має можливості враховувати індивідуальні особливості дитини;

б) соціалізація не може бути зведеною лише до освітньої її складової, тому в разі “стрибка через клас” талановитої дитини при повному засвоєнні обсягу інформації може з'явитися проблема соціальної незрілості дитини, непристосованості її до нових соціальних умов.

4. “Вулиця” — умовна назва неофіційного соціального середовища, що оточує дитину поза межами сім'ї або школи. Як правило, цей агент соціалізації найбільш жорстко включає дитину в існуючі соціальні відношення, тому нерідко виникають конфлікти між мотивами й настановами поведінки, сформованими у школі або в родині — з одного боку, та вимогами до особистості, які вимагає саме “вулиця” — з іншого. Крім того, саме тут переплітаються впливи на дитину як груп однолітків, так і старших “авторитетів”, обумовлюючи перші соціальні ролі — лідера, виконавця чужої волі, аутсайдера. Відомі також соціотипи “маминоного синка”, відчайдушного “хулігана” — вуличного ватажка тощо.

Різноманітні умови, що впливають на людину під час соціалізації, прийнято називати факторами (чинниками) соціалізації. С.Фролов виокремлює такі фактори:

- 1) біологічна спадкоємність;
- 2) фізичне оточення;
- 3) культура;
- 4) груповий досвід;

5) унікальний індивідуальний досвід*.

Соціалізація не є одномоментним процесом, він має декілька специфічних етапів. У соціології існують варіанти періодизації процесу соціалізації. Так, у радянській соціології виокремлювалися дотрудовий, трудовий і післятрудоий етапи.

Жан Піаже сформулював концепцію когнітивного розвитку як послідовних стадій соціалізацій особистості:

1) сенсомоторна стадія (до 2 років) — речі існують, поки дитина їх бачить і відчуває;

2) передопераціональна стадія (2-7 років) — дитина навчається розрізняти річ і символ речі;

3) конкретно-операціональна стадія (7-11 років) — мисленнєве оперування поняттями, розвиток уяви;

4) формально-операціональна стадія (після 12 років) — формування абстрактних понять (добро і зло, честь і гідність і т.ін.).

Дж. Г. Мід називає такі три стадії соціалізації особистості:

1) стадію імітації або несвідомого копіювання поведінки дорослих;

2) стадію гри — діти розуміють поведінку дорослих як виконання певних ролей, у процесі гри вони відтворюють ці ролі;

3) стадія групової гри, коли діти усвідомлюють очікування цілої групи від їх власної поведінки.

В узагальненому вигляді можна вважати, що існують такі стадії соціалізації, як перше дитинство, дитинство і юність, зрілість, старість. Принцип, згідно з яким розвиток особистості протягом усього життя йде висхідним чином, є беззаперечним. Але якості особистості, що були сформовані раніше, не є остаточними. На підставі психоаналітичної концепції соціалізації З.Фройда Ерік Еріксон виокремлює вісім стадій соціалізації та, відповідно, вісім психосоціальних криз, котрі супроводжують перехід від однієї стадії до іншої.

Першу стадію (немовля) людина переживає на першому році життя. Вона пов'язана з задоволенням основних фізіологічних потреб дитини. На цій стадії у немовляти виникає базова довіра до зовнішнього світу, в разі відсутності батьківської турботи ця довіра замінюється на недовіру до світу.

Друга стадія (раннє дитинство): у дитини формується почуття автономності й особистої самооцінки або, навпаки, в разі негативної соціалізації — сорому. Зростання самостійності дитини на цій стадії узадає такі почуття, як почуття відповідальності, порядку, дисципліни.

Третя стадія (вік гри) формує почуття ініціативи. Якщо ж бажання зробити щось самостійно блокується, то у дитини виникає почуття провини. Цей етап відповідає за утворення почуття справедливості, яку розуміють

* Фролов С.С. Социология.— М., 1996.— С.86-88.

як відповідність правилу.

Четверта стадія (шкільний вік) — формується почуття підприємливості та ефективності, здатності досягти поставленої мети. Саме в цьому віці закладається ставлення до праці. У разі негативного варіанту розвитку подій у дитини з'являється почуття неповноцінності.

П'ята фаза (юність) характеризується виникненням почуття власної неповторності, індивідуальності, в негативному варіанті виникає рольова та особистісна невизначеність.

Шоста фаза (молодість) характеризується появою потреби і здатності до інтимної психологічної близькості з іншою людиною. У разі незадоволення цих потреб з'являється почуття самотності.

Сьома фаза (дорослість) включає творчу діяльність та відчуття продуктивності. У негативному варіанті виникає почуття застою.

Восьма фаза (зрілий вік або старість) характеризується почуттям задоволеності від виконаного обов'язку. В іншому ж разі виникає відчай і розчарування. На підставі зазначеної періодизації створена **теорія життєвих сценаріїв**.

У соціології виокремлюються також чотири соціально-психологічних механізми соціалізації:

Імітація — свідоме прагнення дитини копіювати поведінку батьків, вчителів, котрі є для неї зразками.

Ідентифікація — процес засвоєння дітьми життєвої позиції батьків та інших дорослих.

Сором та провина — негативні механізми, що забороняють певну поведінку або обмежують її.

Соціальні ролі та соціальний статус особистості

Як зазначалося в попередніх темах з історії соціології, символічний інтеракціонізм зосередив свою увагу на дослідженні особливостей соціальної взаємодії між особистостями, яка ґрунтується на виконанні певних соціальних ролей. У первісному суспільстві людям не здавалося, що вони виконують якусь роль. Репертуар їх соціального “театру”, обумовлений функціональною структурою суспільства, був обмежений, за традицією ролі успадковувалися з покоління в покоління. Тому рольова маска (персона) зросталася з особистістю, що не завдавало будь-якого дискомфорту: людина залишалася сама собою. Сучасне постіндустріальне суспільство з його високим динамізмом вимагає від людини виконання багатьох ролей. Людина відчуває, що виконує здебільшого ролі, нав'язані їй ззовні соціальною структурою, системою очікувань та інституціональними нормами. Люди стають персонально відчуженими й соціально невротизованими, оскільки структура і культура суспільства заводять будь-які прояви людської близькості, щирості в межі умовностей, в межі чужих очікувань і призначених рольових масок. Не випадково, поняття персона означає водночас і

“маску”, і “особистість”.

Соціальна роль — це відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей, соціальна функція, модель поведінки, яку задає соціальна позиція особистості в системі суспільних або міжособистісних взаємин.

Засвоєння соціальних ролей є частиною процесу соціалізації особистості, безперечною умовою входження людини в суспільство.

Основні компоненти соціальної ролі складають ієрархічну систему, в якій можна виокремити три рівні:

1) *периферійні атрибути*, наявність чи відсутність яких не впливає ані на сприйняття ролі соціальним оточенням, ані на її ефективність (наприклад, суспільний стан поета чи лікаря);

2) *рольові атрибути*, що впливають як на сприйняття, так і на ефективність виконання ролі (слабке здоров'я у спортсмена);

3) *вирішальні атрибути*, котрі впливають на формування ідентичності особистості (самоусвідомлення себе як судді, адвоката тощо).

Останні атрибути настільки глибоко вживаються в єство людини, що її “Я”-концепція невід’ємна від виконання зазначеної ролі. В екзистенційній традиції сучасної філософії ця проблема знайшла відображення в дилемі “Бути чи мати?”

Рольова концепція особистості виникла в американській соціології у 30-ті роки минулого століття (Ч.Кулі, Дж.Мід) і набула поширення в різноманітних соціологічних течіях, насамперед у структурно-функціональному аналізі. Т.Парсонс та його послідовники розглядали особистість як функцію від тієї множини соціальних ролей, які притаманні будь-якому індивідові в тому чи іншому суспільстві. Парсонс систематизував соціальні ролі, вважаючи, що будь-яка роль може бути описана за допомогою п’яти основних характеристик:

1. Емоційність: деякі ролі потребують емоційної витриманості, інші, навпаки, — бурхливого вираження почуттів.

2. Спосіб отримання ролі: деякі ролі автоматично визнаються (зокрема, за віковими ознаками особистості), а деякі завойовуються.

3. Масштаб: вузька чи широка сфера застосування ролі при взаємодії людей.

4. Формалізація: деякі ролі передбачають взаємодію з іншими людьми згідно зі встановленими правилами, інші — вільне спілкування.

5. Мотивація: різні ролі обумовлені різними мотивами (наприклад, мотиви підприємця і мотиви священика різні).

Чарльз Хортон Кулі визначив три стадії в побудові дзеркального “Я”:

1) наше сприйняття того, як ми дивимося на інших;

2) наше сприйняття їх думки з приводу того, як ми дивимося;

3) наші почуття з приводу цієї думки.

Припустимо, що кожного разу, коли ви входите в кімнату і прямуєте до групи людей, котрі спілкуються між собою, члени цієї групи з чемними

вибаченнями швидко розходяться. Якщо такий результат повторюється декілька разів, то очевидно, що у вас виникає почуття: про вас у групі погана думка і з вами не хочуть спілкуватися. Або навпаки, постійно при вашій появі група прагне утворити навколо вас коло, її члени активно спілкуються з вами. У цьому випадку аналіз їх дій, безумовно, позитивно позначиться на вашій соціалізації.

Як відбиток у дзеркалі дає уява фізичного “Я”, так сприйняття реакції інших людей на мою поведінку або зовнішність дає уяву соціального “Я”. Я знаю, наприклад, що я талановитий в одному і безпорадний в іншому. Це знання приходить з аналізу реакцій оточуючих на мої дії. Маленька дитина, перші артистичні зусилля якої критикуються, незабаром буде думати, що артистичний талант у неї відсутній, у той час як дитина, чий артистичний талант постійно підтримується батьками, може повірити у свої можливості в цій галузі. Коли дитина підросте, вже інші особистості почнуть висловлювати свої думки, виявляти свої реакції, відмінні від думки батьків. У результаті сприйняття людиною своїх можливостей може змінитися.

Таким чином, соціальне дзеркало постійно діє, воно постійно перед нами і також постійно змінюється. Ці зміни особливо значні, коли в дитинстві при оцінці своїх можливостей людина орієнтована на думку тих, з ким вона постійно знаходиться в особистому контакті, а потім, підростаючи, вже орієнтується на думку особистостей, котрі добре розбираються у предметі його можливостей. Тому можна сказати, що при досягненні зрілості особистість приділяє найбільшу увагу створенню уяви соціального “Я” на підставі оцінок компетентних спеціалістів.

Розвиваючись, особистість стає не тільки прискіпливішою при виборі групи особистостей, які виконують роль соціального дзеркала, але і здійснює добір уявлень, що впливають на неї. Людина завжди приділяє більше уваги одним думкам і менше іншим, вона може навіть взагалі ігнорувати деякі думки й реакції з приводу своєї поведінки. При цьому існує можливість неправильного тлумачення думок, або перекрученого дзеркала. Ми, скажімо, часто підтримуємо приємні висловлювання про себе, що насправді є просто лестощами, або можемо віднести лайку начальника до невміння або нездатності керувати, у той час як це просто служить проявом його поганого настрою.

Визначивши можливість формування особистості, “Я”-уяви на підставі дзеркального “Я”, Ч.Кулі, проте, не враховував активності особистості. Відповідно до його вчення, особистість розвивається тільки завдяки думкам інших, обмежуючись виборчою роллю. Крім того, ним не визначено механізм сприйняття особистістю оцінок, зроблених іншими індивідами, не показано, як здійснюється соціалізація індивіда у групі.

Джордж Герберт Мід розробив теорію, в якій пояснюється сутність процесу сприйняття індивідом інших особистостей і розвинута концепція “узагальненого іншого”, що певною мірою доповнює й

розвиває теорію дзеркального “Я”. Відповідно до концепції Дж.Міда, “узагальнений інший” являє собою загальні цінності та стандарти поведінки певної групи, що формують у членів цієї групи індивідуальне “Я”-уяву. Індивід у процесі спілкування мовби стає на місце інших індивідів і бачить себе як іншу особистість. Він оцінює свої дії та зовнішність у відповідності до оцінок його “узагальненого іншого”.

Це усвідомлення “узагальненого іншого” розвивається через процеси “прийняття ролі” й “виконання ролі”.

Прийняття ролі — це спроба прийняти на себе поведінку особистості в іншій ситуації або в іншій ролі (концепція соціальної ролі розглядається в такій главі). У дитячих іграх їх учасники беруть на себе різні ролі (наприклад, під час гри в будинок).

Виконання ролі — це дії, пов’язані з дійсною рольовою поведінкою, у той час як прийняття ролі тільки претендує на гру. Через усвідомлення інших ролей, а також почуттів та цінностей інших у свідомості особистості формується “узагальнений інший”. Він є грубим порівнянням зі стандартами й цінностями суспільства. Повторюючи прийняту роль “узагальненого іншого”, індивід формує свою концепцію “Я”. Недостатня спроможність адаптуватися до іншої точки зору, брати на себе ролі інших індивідів може негативно позначитися на розвитку особистості.

Соціальна роль розпадається на *рольові очікування* (те, на що очікують від тієї чи іншої ролі згідно з правилами гри) та на *рольову поведінку* (те, що людина реально виконує в межах своєї ролі).

У цьому плані заслуговує на увагу соціально-психологічний експеримент, який був проведений Ф.Зімбардо серед студентів Стенфордського університету. У ході експерименту було обрано 24 психічно і фізично здорових студенти, котрі поділилися на дві групи — “в’язнів” і “тюремників”. Стенфордська поліція погодилася допомогти науковцям, і “заарештувала” “в’язнів”, доставивши їх у в’язницю, створену в одному з приміщень університету. “Тюремники” роздягли “в’язнів”, обшукали їх та розмістили по камерах. Характерним є те, що “тюремники” не отримували подібних інструкцій.

У перший день соціальні ролі не сприймалися серйозно, відношення між “тюремниками” і “в’язнями” були дружніми. Але вже на другий день “в’язні” спробували бунтувати, “тюремники” застосували силу, а лідери бунту були кинуті до карцеру. Ролі стали виконуватися серйозно. “В’язні” відчували себе пригніченими й самотніми. Деякі тюремники почали насолоджуватися владою і зловживати нею, їх поведіння з “в’язнями” стало грубим і жорстоким. На шостий день експеримент був припинений: всі його учасники були травмовані.

Узагальнюючи результати експерименту, Ф.Зімбардо дійшов висновку, що індивідуальна поведінка більше залежить від зовнішніх соціальних умов і сил, ніж від таких понять як “Я”, риси особистості, сила волі тощо. У цьому експерименті нормальних людей вдалося

швидко перетворити на агресивну масу, котра конфліктує за всіма законами традиційної тюрми. Функціональна доцільність та соціокультурні традиції, рольові стандарти й очікування обумовили типову і легко передбачувану поведінку сторін.

*Сукупність соціальних ролей, що їх виконує конкретна особистість в контексті соціальних відносин і зв'язків, називається **соціальним статусом***. Соціологи розрізняють приписані та досягнуті статуси.

Приписаний статус є незалежним від зусиль особистості, а нав'язаний суспільством. Він обумовлюється етнічним, расовим походженням, місцем народження, родиною (наприклад, палестинці в Ізраїлі, чорношкірі американці, селянин або член королівської сім'ї).

Досягнуті статуси визначається зусиллями самої людини (наприклад, письменник, науковець, директор, бізнесмен).

Виокремлюються також природні та професійно-посадові статуси. *Природний* статус особистості передбачає істотні й відносно стійкі характеристики людини: чоловік і жінка, дитина і людина похилого віку. *Професійно-посадовий* статус — це базовий статус особистості, для дорослої людини він є основою інтегрального статусу, в ньому фіксуються соціальний, економічний, виробничо-технічний стан (суддя, міліціонер, адвокат).

Таким чином, соціальний статус окреслює конкретне місце, котре займає індивід в певній соціальній системі. У процесі досягнення певного статусу й виконання відповідної соціальної ролі може виникнути рольова напруга, тобто труднощі при виконанні рольових зобов'язань та невідповідність внутрішніх настанов особистості вимогам ролі. Рольова напруга може підвищуватись у зв'язку з неадекватною рольовою підготовкою чи рольовим конфліктом або невдачами, які виникають під час виконання цієї ролі. Інколи рольова напруга може трансформуватися в рольовий конфлікт.

Література

1. Бех В.П. Человек и Вселенная.— Запоріжжя: Просвіта, 1999.
2. Ерисов П.М. Потребности человека.— М., 1990.
3. Казаринова Н.В., Филатова О.Г., Хренов А.Е. Социология: Учебник для вузов.— М., 2000.
4. Кон И.С. В поисках себя. Личность и ее самосознание.— М., 1984.
5. Кон И.С. Открытие "Я".— М., 1978.
6. Кон И.С. Социология личности.— М., 1987.
7. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях.— М., 1989.
8. Лукашевич М.П., Туленков Н.В. Социология.— К., 1998.
9. Мартынюк И.О. Жизненные цели личности: понятие, структура, механизм формирования.— К., 1990.
10. Москаленко А.Т., Сержантов В.Ф. Смысл жизни и личность.— Новосибирск. 1989.
11. Мостовая И.В. Зачет по социологии в кармане: Для студентов вузов.— М.: АСТ, Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.

12. Налимов В.В. Спонтанность сознания.— М.,1989.
13. Немировский В.Г. Социология личности. Теория исследования и опыт.— Красноярск, 1989.
14. Петровский А.В. Быть личностью.— М., 1990.
15. Пухликов В.А. Человек и общество.— М., 1990.
16. Смелзер Н. Социология.— М., 1994.
17. Тощенко Ж. Социология. Общий курс.— М.: Прометей-Юрайт, 1999.
18. Фролов С.С. Социология.— М.: Логос, 1999.

Контрольні запитання

11. Визначте основне коло понять соціології особистості.
12. Що таке індивідуальність?
13. Як співвідносяться поняття індивід — особистість — індивідуальність — людина?
14. Що таке модальна особистість?
15. Дайте дефініцію процесу соціалізації.
16. Що таке депривація?
17. Що таке госпіталізм?
18. Які ви знаєте агенти соціалізації?
19. Окресліть етапи соціалізації.
20. Що означають поняття “соціальна роль” та “соціальний статус”?
21. У чому сутність рольової концепції особистості Дж.Міда та Ч.Кулі?

Завдання для самостійної роботи

Підготуйте розширену доповідь на одну з тем:

- Багатоманіття підходів до особистості в західній соціології;
- Психоаналітична концепція особистості;
- Агенти соціалізації особистості;
- Фактори соціалізації особистості;
- Етапи соціалізації;
- Специфіка первинної та вторинної соціалізацій;
- Соціалізація — десоціалізація — ре соціалізація;
- Місце пенітенціарної системи в соціалізації особистості.

Проведіть рольову гру у групі “Хроніка підводного човна” (див. Опис гри у книзі Б.Козлова “Философские сказки или Практическая психология на каждый день”).

Тема 8

СОЦІОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

План

1. Сутність девіації. Основні теорії, які пояснюють девіацію.
2. Види девіації. Деліквентна поведінка.
3. Види соціального контролю.

Сутність девіації. Основні теорії, які пояснюють девіацію

Існуючі в суспільстві норми не є застиглою величиною, а являють собою певний діапазон, у межах якого варіативна поведінка вважається “нормальною”. Ці межі визначаються традиціями та звичаями, моральними настановами, юридичними законами. Інколи буває так, що юридичні норми ширші за норми моральні, а інколи, навпаки, моральне засудження не супроводжується порушенням закону. Тому відхилення від норми — поняття більш складне й багатопланове, ніж, наприклад, поняття правопорушення, котре обмежується відомими ознаками об’єкта, суб’єкта, об’єктивної й суб’єктивної сторін, які відносяться до одиничного випадку конкретного вчинку. При відхиленні від соціальної норми йдеться насамперед про різноманітні форми поведінки, що не вкладаються в чинні стандарти.

Слід зазначити, що соціальні відхилення не зводяться лише до одного вчинку. Як правило, вони є системою вчинків: діяльність, лінія поведінки людини, її спосіб життя. Зокрема, поведінка суб’єкта може відхилятися від соціальної норми:

1) за кількістю тих чи інших вчинків, які не відповідають стандартів, встановленому в суспільстві;

2) за динамікою, ступенем інтенсивності поведінки;

3) за неадекватною ситуацією, в якій було скоєно цей вчинок.

Для соціальних відхилень як суспільного явища характерні:

– однакова спрямованість відхилень, що зустрічається у подібних груп населення в більш або менш однакових умовах;

– близькість або єдність причин, в силу дії яких вони виникають і виражаються ззовні;

– певна повторюваність, стійкість означених явищ у часовому й територіальному аспектах.

Отже, **соціальне відхилення** можна визначити як порушення соціальних норм, яке характеризується певною масовістю, стійкістю й поширеністю за подібних соціальних умов.

Нормативні системи суспільства не є застиглими. З цих причин їх соціальна оцінка повинна бути історичною та конкретною. Те, що раніше розцінювалося як норма, в силу зміни соціальних відносин може

набувати характеру відхилення і навпаки. Оцінка будь-якого соціального явища як позитивного залежить, по-перше, від оцінки відповідної соціальної норми, по-друге, від позиції тієї соціальної спільноти, котра обидві ці оцінки (тобто норми і відхилення) продукує.

Соціальні відхилення можуть бути класифіковані на багатокритеріальній основі. Найпоширеніший критерій — залежність від порушення норми (право, мораль, релігійні норми тощо). При цьому негативні відхилення поділяються на злочини, інші правопорушення (адміністративні, цивільні, земельні), аморальні вчинки, релігійні відхилення.

Класифікація соціальних відхилень можлива і в залежності від їх внутрішньої структури. Якщо дотримуватися притаманної юриспруденції характеристики девіантної поведінки за участю чотирьох елементів (суб'єкт, об'єкт, об'єктивна і суб'єктивна сторони), то можна виділити такі соціальні відхилення:

а) за суб'єктом поведінки: девіантна поведінка індивідуумів — окремих громадян, посадових осіб; діяльність неформальних соціальних угруповань;

б) за об'єктом поведінка з відхиленням може бути віднесена:

– до різних сфер суспільного життя (економіки, соціальної сфери, політики, духовної культури);

– також може бути розглянута під кутом зору різноманітної соціальної спрямованості (проти інтересів особистості, соціальної групи або суспільства в цілому);

– через конкретні цінності й інтереси, що виступають як безпосередні об'єкти правопорушень або аморальних вчинків (життя, здоров'я, майно, суспільний порядок);

в) за об'єктивною стороною можна виокремити соціальні відхилення, здійснювані шляхом дії або бездіяльності:

– ті, що викликають конкретні згубні наслідки або створюють загрозу їх виникнення;

– ті, що скоюються одночасно або тривають досить довго;

– ті, що скоюються в тих чи інших умовах місця й часу;

г) за суб'єктивною стороною поведінка з відхиленням характеризується:

– різною мотивацією;

– різними цілями;

– різним ступенем передбачення;

– бажанням можливих наслідків.

Для оцінки соціальної ролі девіантної поведінки важливими є цільова спрямованість такої поведінки та її мотивація. При цьому, по-перше, встановлюється органічний взаємозв'язок з об'єктом зазіхання; по-друге, мотивація діяльності суб'єкта дозволяє зрозуміти її суб'єктивні й об'єктивні причини. Досить поширені соціально схвалювані та соціально не схвалювані відхилення.

При цьому слід зазначити, що соціальний контроль за відхиленнями не симетричний: якщо перший вид скоріше стимулюється суспільством, то другий вид відхилень засуджується ним. У сучасному суспільстві особи, котрі потрапляють під визначення національного героя, видатного артиста, талановитого спортсмена, політичного лідера, обранця народу — це культурно схвалювальні відхилення. Чинниками, які роблять їх саме такими, є: суперінтелектуальність, особливі схильності до певного виду діяльності, надмотивація, особистісні якості, щасливий випадок. Більшість чинників екстраординарних особистісних досягнень важко виділити й виміряти, але варто враховувати вплив основних із них, що сприяють соціально схвалювальним відхиленням.

Соціально не схвалювані відхилення характерні для злочинців, терористів, зрадників, вандалів. До списку носіїв “максимально несхвалюваної поведінки” автори підручника “Соціологія”^{*} зараховують також революціонерів, непатріотів, політичних емігрантів, атеїстів, циніків, жебраків, з чим важко погодитися без додаткових пояснень.

Таким чином, поведінка індивіда або групи, що не відповідає загальноприйнятим нормам, у результаті чого ці норми ними порушуються, в соціології називається *девіантною*. Але частіше під цим терміном розуміють тільки негативні відхилення. У широкому розумінні *девіант* — це *будь-яка людина, котра демонструє відхилення від норми*. При такому підході слід говорити про форми й розміри відхилень.

До форм девіантної поведінки слід віднести кримінальну злочинність, алкоголізм, наркоманію, проституцію, гомосексуалізм, азартні ігри, психічні розлади, самогубство тощо. У вузькому розумінні як девіацію розглядають такі відхилення, що не тягнуть за собою кримінального покарання, інакше кажучи не є протиправними. Сукупність протиправних вчинків у соціології має назву *деліквентна поведінка*.

Девіації бувають індивідуальними і груповими. Як зазначає С.С. Фролов, звичайний хлопчик зі стабільної сім'ї, котрий перебуває в оточенні порядних людей, може відкинути прийняті в його середовищі норми й виявляти ознаки злочинної поведінки (стати делінквентом). У цьому випадку ми маємо справу з індивідуальним відхиленням від норм у межах однієї субкультури. Така особистість звичайно розглядається як індивідуальний девіант.

Водночас у кожному суспільстві існують субкультури, що значно відхиляються від існуючих норм, норми яких засуджуються домінуючою мораллю суспільства. Можна розрізнити два ідеальних типи відхилень:

1) індивідуальні відхилення: окремий індивід відхиляє норми своєї субкультури;

^{*} Соціологія: Курс лекцій для студентів вузів.— М.: АСТ, Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.— С.347.

2) групове відхилення — конформна поведінка члена девіантної групи відносно її субкультури.

У реальному житті девіантні особистості чітко розділити на два зазначених типи не можна. Частіше всього ці два типи відхилень взаємопересікаються.

Розгорнуте соціологічне пояснення феномена девіації вперше надав Е.Дюркгейм. Як зазначалося вище, він увів поняття “аномія”, яка є основною причиною девіації й означає відсутність регуляції, “багатонормність”, що веде до “безформності”.

Аномія — це стан дезорганізації суспільства, коли цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні, або стають нестійкими та суперечливими.

Відповідно до цього підходу, аномія зростає у зв'язку з непорядністю й конфліктами моральних норм у суспільстві. Люди починають обмежуватися нормами окремих груп, котрі не мають стабільної перспективи, відповідно до якої їм необхідно приймати рішення в повсякденному житті. У цьому розумінні аномія виступає як результат свободи вибору без стійкого сприйняття дійсності і за відсутності стабільних взаємозв'язків із сім'єю, державою й іншими основними інститутами суспільства. Очевидно, що стан аномії частіше усього призводить до девіантної поведінки.

Е.Дюркгейм вважав девіацію настільки ж природною, як і конформізм. Більше того, відхилення від норми виконує й позитивну функцію: воно підтверджує роль норм, цінностей, дає повне уявлення про їх різноманітність. Реакція суспільства на девіантну поведінку, за Дюркгеймом, уточнює межі соціальних норм, забезпечує соціальну єдність. Нарешті, девіація сприяє соціальним змінам, розкриваючи альтернативу сучасного стану речей, веде до вдосконалення соціальних норм.

У кінці XIX й на початку XX століття девіація пояснювалася з точки зору біології та психології. Італійський лікар Чезаре Ломброзо вважав, що існує прямий зв'язок між девіантною поведінкою й біологічними особливостями людини. Він стверджував, що “кримінальний тип” є результатом деградації до більш ранніх стадій людської еволюції. Цей тип можна визначити за такими ознаками, як нижня щелепа, що значно висувається, рідка борода, знижена чутливість до болю. У Ломброзо було чимало послідовників, тому його слушно вважають фундатором біологічного пояснення девіації.

У 40-х роках минулого століття В.Шелдон підкреслює важливість певної конституції людського тіла, певного фізичного типу, який визначає схильність до відхилення. Він називає три основних типи, що впливають на девіантну поведінку:

- ендоморфний тип (округлість форм, зайва вага);
- мезоморфний тип (атлетичність);
- екторморфний тип (субтильність, худорба).

В.Шелдон описав найтипівіші види поведінки, притаманні кожному

типу. Спираючись на дослідження 200 юнаків у центрі реабілітації, Шелдон доходить висновку, що найбільш схильні до девіації мезоморфи, хоча вони не завжди стають злочинцями.

Проте практика довела неспроможність теорій фізичних типів. Усім відомі численні випадки, коли індивіди з обличчям ангелів чинили тяжкі злочини, а індивід із грубими, “злочинними” рисами обличчя не міг навіть муху скривдити. Тому досить швидко на зміну біологічним теоріям приходять різноманітні психологічні, зокрема, психоаналітичні концепції девіації.

На думку З.Фрейда, в основі девіації лежить внутрішня амбівалентність особистості, глибинний конфлікт між несвідомими інстинктами — з одного боку, та усвідомленими культурними нормами — з іншого. Несвідоме — це наша психічна енергія (лібідо), в якій зосереджене все природне, первісне, що не знає меж, це — біологічна сутність людини, що не зазнала впливу культури. Людина спроможна захиститися від власного природного “беззаконного” стану шляхом формування власного “Я”, а також так званого супер-“Я”, обумовленого культурою суспільства. Людське “Я” і супер-“Я” постійно стримують сили, що знаходяться в несвідомому, обмежують наші інстинкти й низинні пристрасті. Проте, може виникнути стан, коли внутрішні конфлікти між “Я” і несвідомим, а також між супер-“Я” та несвідомим руйнують захист, і назовні проривається наш внутрішній зміст, що не знає культури. У цьому випадку може відбутися відхилення від культурних норм, вироблених соціальним оточенням індивіда.

Поряд із психологічними існують і власне соціологічні пояснення. Крім Е.Дюркгейма, девіацію особистості та аномію суспільства досліджує Роберт Мертон. Головною причиною девіації він вважає протиріччя між цілями суспільства та соціально схвалюваними засобами здійснення цілей. Ним була розроблена типологія поведінки особистостей за ставленням до цілей і засобів. Відповідно до цієї типології, відношення до цілей та засобів будь-якої особистості класифікується таким чином:

– *конформіст* приймає як культурні цілі, так і інституціональні засоби, що схвалюються в суспільстві, і є лояльним членом суспільства;

– *новатор* намагається досягти культурних цілей, які він приймає, неінституційними засобами, включаючи незаконні та кримінальні засоби;

– *ритуаліст* приймає інституціональні засоби, які абсолютизує, але цілі, до яких йде, ігнорує або забуває;

– *ізолюваний* (ескейпістський) тип відходить як від культурних, традиційних цілей, так і від інституціональних засобів, необхідних для їх досягнення (сюди можна віднести, наприклад, алкоголіків, наркоманів, тобто будь-яких людей поза групою);

– *заколотник* перебуває в нерішучості як щодо засобів, так і щодо культурних цілей; він відступає від існуючих цілей та засобів, бажаючи створити нову систему норм і цінностей та нові засоби для їхнього досягнення.

Разом із тим важливо пам'ятати, що люди ніколи не можуть бути цілком конформними до нормативної культури або бути абсолютними новаторами: в кожній особистості тією чи іншою мірою присутні всі перераховані типи, проте якийсь із типів звичайно виявляється більше й характеризує особистість.

Згідно з культурологічним поясненням, девіація виникає в результаті конфліктів між нормами культури. Девіація є наслідком того, що індивід ідентифікує себе з субкультурою, норми якої суперечать нормам домінуючої культури. Наприклад, у таких субкультурах, як вулична банда або група в'язнів, органи міліції асоціюється з карателями та корумпованими установами, а не з організацією, котра захищає суспільний порядок та інтереси громадян. Міллер стверджує, що існує яскраво виражений нижчий прошарок суспільства, для якого характерна групова злочинність. Ця субкультура актуалізує такі якості, як готовність до ризику, потяг до гострих відчуттів.

Говард Беккер у книзі “Аутсайтери” робить акцент на політичному аспекті девіації, вважаючи, що девіація зумовлена здатністю впливових груп суспільства (законодавці, судді, політики) нав'язувати іншим певні стандарти поведінки. “Соціальні групи створюють девіацію, оскільки вони слідуєть правилам, порушення яких вважається девіацією; крім того, вони нав'язують ці правила окремим людям, яким “наклеюються ярлики” аутсайдерів. З цієї точки зору девіація — це не якість вчинку, який здійснює людина, а швидше наслідок застосування іншими людьми правил і санкцій проти “порушника”. Таке пояснення отримало назву концепції стигматизації (наклеювання ярликів), оскільки Беккер пояснює девіантну поведінку здібністю впливових груп ставити тавро “девіантів” членам менш впливових груп.

Нарешті, існує конфліктологічний підхід до аналізу девіації, репрезентований групою соціологів, що називають себе “радикальними кримінологами”. Вони спростовують всі теорії злочинності, котрі трактують це явище як порушення загальноприйнятих законів. Згідно з думкою конфліктологів, створення законів і підпорядкування їм є часткою конфлікту, котрий відбувається в суспільстві між різними групами. Наприклад, коли виникає конфлікт між владою і деякими категоріями громадян, влада зазвичай обирає примусові засоби, зокрема, поліція більш рішуче застосовує закони проти бідняків, ніж проти вищих шарів суспільства.

Разом із тим “радикальні кримінологи” не цікавляться, чому саме порушуються закони, а займаються аналізом сутності самої законодавчої системи. Прибічники цієї теорії розглядають девіантів не як порушників загальноприйнятих правил, а швидше як заколотників, котрі виступають проти існуючих суспільних відносин.

Таким чином, в арсеналі соціологічної науки існує розмаїття концепцій стосовно сутності, природи, чинників, способів подолання девіації — від

біологічних до соціокультурних, кожна з яких розкриває той чи інший бік проблеми, абсолютизуючи окремі аспекти багатоманітної соціальної реальності. Логічно буде припустити, що лише за умов комплексного підходу може бути забезпечене цілісне розуміння феномену девіації.

**Види девіації.
Деліквентна поведінка**

Девіантна поведінка значно різниться за своїми проявами. Одні види девіації в цілому не суперечать соціокультурним нормам, прийнятим у певному суспільстві.

У такому разі відхилення, що чиняться індивідом, настільки незначні, що він соціально не кваліфікується як девіант і не усвідомлює себе таким. Наприклад, якщо людина переходить вулицю на червоний сигнал світлофора, хоч і порушує норму, але ми не вважаємо її девіантом. Такий вид девіації називається *первинним*.

Певним чином до первинної девіації можна віднести явище *аддикції* (аддикція — паталогічний нахил до будь-чого). Сутність аддиктивної поведінки полягає в намаганні змінити свій індивідуальний психічний стан за допомогою вживання деяких речовин або фіксації уваги на певних предметах чи видах діяльності. Процес вживання таких речовин, прихильність до предмету супроводжується розвитком інтенсивних емоцій і часто набуває таких розмірів, що починає управляти життям людини, лишаячи її волі до протидії аддикції. Така форма поведінки характерна для людей з низьким рівнем опору психологічним складнощам, людей, котрі важко адаптуються до швидкої зміни життєвих обставин і намагаються в подібних ситуаціях якнайшвидше досягнути психологічного комфорту. Аддикція для них є універсальним засобом втечі від реального життя.

З метою самозахисту люди з аддиктивним типом поведінки використовують механізм “мислення за бажанням”: реальністю вважається те, що відповідає їх бажанням. Наслідком цього є порушення інтерсуб’єктивних відносин, відчуження людини від суспільства. Видами аддикції є повний відхід у певну діяльність з відмовою від життєвих обов’язків особистості, аскетизм, релігійна екзальтація, азартні ігри (у тому числі й комп’ютерні), телеманія, тривале прослуховування ритмічної музики тощо. Певні види аддикції (вживання наркотиків, алкоголю, тютюну) виходять за межі первинної девіації та можуть привести до більш серйозних відхилень.

Механізмом такого переходу є, по-перше, переживання гострої зміни психічного стану людини у зв’язку з уживанням зазначених речовин, по-друге, усвідомлення того, що таким чином можна швидко й ефективно покращити свій емоційний стан, по-третє, з’являється залежність від аддиктивного стану. Складні життєві ситуації, стан психологічного дискомфорту провокують аддиктивну реакцію. Поступово така поведінка стає часткою нової особистості, витісняючи та порушуючи стару.

Аддиктивні відхилення залишаються первинними доти, доки їх дії вкладаються в межі соціально прийнятої ролі. Якщо такого не відбувається, девіація стає *вторинною*, за якої особистість ідентифікується як девіант.

Іноді в разі навіть одного проступку або помилкового чи без підставного обвинувачення індивіда до нього приклеюється ярлик девіанта. Цей процес “наклеювання ярлика” може стати зворотним пунктом на життєвому шляху особистості. Така особа може бути усунута від улюбленої роботи, може ігноруватися добропорядними людьми, а то й дістати назву “кримінальної” особистості. Після повторення проступку ізоляція ще більше посилюється, починають застосовуватися більш жорсткі міри соціального контролю, і особа може перейти у стан, що характеризується постійною девіацією. Таким чином, повторне відхилення може перевернути все життя людини.

Однією з поширених у суспільстві видів девіантної поведінки є *алкоголізм*. Межа між первинною та вторинною девіацією цього виду є досить умовною. Як відомо, вживання спиртних напоїв давно стало невід’ємним елементом соціальних ритуалів, офіційних церемоній, народних свят, ефективним засобом відходу від дійсності, вирішення особистих проблем. Але ця ситуація дорого коштує суспільству: за даними статистики, 90 відсотків випадків хуліганства, 90 відсотків зґвалтувань, 40 відсотків інших видів злочинів безпосередньо скоєні у стані алкогольного сп’яніння. Вбивства, пограбування, розбійні напади, нанесення тяжких тілесних пошкоджень у 70 відсотках випадків пов’язані з алкоголем.

Соціологами використовуються три групи показників оцінки гостроти алкогольної проблеми у конкретному суспільстві, пов’язаних, по-перше, з рівнем та структурою вживання алкогольних напоїв на душу населення, по-друге, з характеристикою масової поведінки внаслідок вживання алкоголю, по-третє, з масштабом втрат, нанесених пияцтвом економіці та соціальній сфері.

Серед соціальних технологій, спрямованих на подолання розглядуваного виду девіації, найчастіше використовуються два напрямки:

- штучне обмеження доступу до алкоголю, скорочення продажу спиртних напоїв та виробництва, підвищення цін, каральні міри до алкоголіків;
- формування у населення безалкогольних стереотипів поведінки, розповсюдження інформації про шкоду алкоголю, покращення соціальних і економічних умов життя, підвищення загальної культури побуту й духовності.

Досвід боротьби з алкоголізмом показує, що перший напрямок, хоч є більш радикальним і дає миттєвий результат, у довгостроковій перспективі не виправдовує себе, про що говорять історія “сухого закону” у Сполучених Штатах, Великій Британії, Росії, Фінляндії. Проблема подолання алкоголізму є найскладнішою, і містить в собі

економічний, соціальний, культурний, психологічний, демографічний, юридичний та медичний аспекти. Лише за умов комплексного підходу зростає вірогідність вирішення цієї проблеми.

Поряд з алкоголізмом останнім часом набув поширення такий вид девіації, як *наркоманія*. Це соціальне явище характеризується ступенем розповсюдження вживання наркотичних речовин або медичних препаратів без рекомендацій лікаря, що веде до появи стану залежності особистості від зазначених речовин (абстиненції). Конвенція про психотропні речовини 1977 року як наркотики розглядає речовини, що викликають залежність на підставі збудження або пригнічення центральної нервової системи, порушення моторних функцій, мислення, поведінки, сприйняття, появи галюцинацій чи зміни настрою. Всього нараховується біля 240 видів наркотичних речовин, у тому числі синтетичного походження.

Проблема наркоманії має свої демографічні характеристики: до 70% наркоманів — це молодь до 30 років, співвідношення чоловіків і жінок у західному суспільстві складає 2 до 1, в Україні — 10 до 1. Більше 60% наркоманів вперше вживає наркотики у віці до 19 років. Таким чином, наркоманія є переважно проблемою молоді.

Вирішення цієї проблеми, як і у випадку з алкоголізмом, повинно носити комплексний соціальний характер.

Найбільш яскравим і виразним проявом девіантної поведінки є *злочинність*. До злочинів можна віднести шахрайство, розкрадання, виготовлення фальшивих документів, хабарі, промисловий шпіонаж, вандалізм та інші види протиправних дій.

Соціологами було доведено, що будь-який соціальний лад передбачає визначену кількість і визначений порядок злочинів, що є наслідком з його організації. Ними було встановлено, що злочинність детермінується соціальним становищем, родом занять, освітою, зубожінням та іншими факторами. У 30-ті роки минулого століття представниками Чиказької школи в соціології були проведені дослідження, які виявили вплив територіального фактора на рівень злочинності: найзлочиннішими районами були райони з високим ступенем соціальної дезорганізації. До цього часу залишається дискусійною проблема співвідношення біологічного й соціального у формуванні злочинної поведінки.

У посткомуністичних суспільствах, до яких належить і Україна, спостерігається різкий зріст рівня злочинності, що зумовлено переходом до ринкових відносин, конкуренцією, безробіттям, інфляцією, фрустрацією, розчаруванням, презентизмом (намагання жити сьогоднішнім днем) тощо. Хоч відносна кількість зареєстрованих злочинів поки ще не перевищує західних показників, дуже високими є темпи росту. У зв'язку з цим слід враховувати той факт, що злочинність має "поріг насичення", за яким вона з кримінологічної стає проблемою політичною.

Зміщення злочинності в економічну сферу, інтелектуалізація

злочинів, недосконалість кримінального законодавства, зв'язок злочинців з місцями позбавлення волі, з правоохоронними органами, корупція державних службовців та інші негативні явища дозволяють констатувати факт наявності в нашому суспільстві організованої злочинності. Злочинні організації мають п'ять основних ознак:

1. Наявність матеріальної бази, що проявляється у створенні загальних грошових фондів для взаємодопомоги й підкупу посадових осіб.

2. Колегіальний орган керівництва, при якому управління організації здійснюється групою осіб, котрі мають рівне становище.

3. Статут у формі неформальних норм поведінки, традицій і законів, а також санкцій за їх порушення.

4. Функціональна ієрархічна система, розподіл організації на складові групи, міжрегіональні зв'язки, наявність керівного ядра, розподіл функціональних обов'язків між членами організації.

5. Інформаційна база — зібрання різного роду відомостей, розвідка та контррозвідка тощо.

Організована злочинність очолює собою всю кримінальну субкультуру суспільства.

Розглядаючи проблему попередження й боротьби з соціальними відхиленнями, В.С. Нерсисянц і В.Н. Кудрявцев* серед методів боротьби називають інформаційний, соціально-профілактичний, медично-біологічний підходи, вживання санкцій, і, нарешті, комплексний підхід, що поєднує всі названі заходи.

Одним із найважливіших соціально-профілактичних заходів запобігання девіантної поведінки є процес навчання моральним цінностям у сім'ї. Коли дитина соціалізується в умовах щасливої, міцної та здорової сім'ї, вона зазвичай розвивається як упевнена в собі й в оточенні, добре вихована особистість, котра сприймає норми навколишньої культури як справедливі й такі, що самі собою розуміються. Дитина орієнтована певним чином на своє майбутнє. Якщо сімейне життя є незадовільним, то діти часто розвиваються з прогалинами у вихованні, в засвоєнні норм поведінки. Численні дослідження молодіжної злочинності показали, що близько 85% молодих людей з девіантною поведінкою виховувались у невдалих сім'ях. Американськими дослідниками в галузі соціальної психології було виявлено п'ять основних чинників, які визначають сімейне життя як невдале: надзвичайно сувора батьківська дисципліна (грубість, невігластво, нерозуміння); недостатній материнський нагляд (байдужість, безтурботність); недостатня батьківська чи материнська турбота (холодність, ворожість); відсутність згуртованості в сім'ї (скандали, ворожість, взаємна ворожість). Всі ці чинники значно впливають на процес соціалізації дитини в сім'ї і в результаті — на виховання девіантної особистості.

Проте численні також випадки прояву девіантної поведінки у

* Социальные отклонения. Введение в общую теорию.— М.: Юрид. лит., 1984.

цілком благополучних сім'ях. Справа в тому, що сім'я — це далеко не єдиний (хоч і найважливіший) інститут у суспільстві, що бере участь у соціалізації особистості. Норми, сприйняті з дитинства, можуть бути переглянуті або відкинуті в ході взаємодії з навколишньою дійсністю, зокрема з соціальним оточенням.

У складному суспільстві, де немає єдиної й незмінної системи норм, багато норм і культурні цінності різних субкультур суперечать одне одному. Нерідко батьки зштовхуються з такою ситуацією, коли виховання дитини в сім'ї суперечить впливові інших соціальних груп і інститутів. Так, батьки змушені боротися з зайвим впливом комерційного духу, вуличних груп, масової культури, суперечливості політичного становища тощо. Неминуче відбуваються конфлікти норм і цінностей. Те що говорять у сім'ї дітям, здається неправдою, загострюється конфлікт субкультур батьків та дітей. У сучасному суспільстві існує велика кількість конфліктуючих нормативних зразків, що сприяють виникненню феномена девіантної поведінки. Наприклад, сутічка норм та цінностей, що регулюють поведінку, відповідно до яких ми жили довгі роки, і норм та цінностей у “перемурованому” суспільстві. Іноді буває просто важко обрати лінію нормальної поведінки.

Але, говорячи про види девіацій, особливо слід виокремити *деліквентну* поведінку, яка розглядається як абсолютні відхилення від загальної соціальної норми. Найчастіше соціальні складові девіантної поведінки супроводжуються у деліквентів психічними або генетичними порушеннями. Діагностика психічних дефектів лежить поза сферою соціології, але соціологів цікавить як суспільна думка з приводу цих дефектів, так і соціальна поширеність і види соціальних відхилень, що зустрічаються в цих неповноцінних людей. Психічні дефекти можуть бути вродженими й набутими внаслідок важкого захворювання або внутрішнього конфлікту (наприклад, постійного страху, рольової невідповідності й ін.). У такому разі характерне послаблене сприйняття існуючих норм, слабе навчання цим нормам і незначному захисту від внутрішніх несвідомих потягів.

Види соціального контролю

Процес упорядкування соціальної поведінки та протидії процесам девіації має назву *соціального контролю*. Основним завданням соціального контролю є відтворення кон-

формістського типу поведінки. Вперше поняття соціального контролю було введено Г.Тардом для позначення засобів примусу, які діють на злочинців. У подальшому зміст поняття “соціальний контроль розширився”. Т.Парсонс розглядав його як засіб підтримання соціальної стабільності, а не лише як засіб притидії девіантній поведінці. Е.Росс і Р.Парк визначали соціальний контроль як цілеспрямований вплив суспільства на поведінку індивіда, що переслідує мету підтримки соціального порядку і стабільності.

С.С.Фролов пропонує розглядати соціальний контроль через поняття соціального порядку, всередині якого люди взаємодіють один з одним.

Соціальний порядок — це система, що включає в себе індивідів, взаємозв'язок між ними, навички, звичаї, які діють непомітно, сприяють виконанню роботи, необхідної для успішного функціонування цієї системи.

Соціальна поведінка в межах соціального порядку впорядковується й регулюється за допомогою соціальних норм і цінностей.

При цьому, як уже зазначалося, як **соціальна норма** розглядаються очікування й вимоги, побажання та приписи, що визначають межі соціальної дії. Соціальні норми виконують декілька важливих функцій:

- сприяють соціальній інтеграції;
- слугують еталонами поведінки;
- сприяють контролю за відхиленнями;
- забезпечують стабільність соціальної системи.

За характером регулювання соціальної поведінки розрізняють норми-очікування та норми-правила. Перші окреслюють межі соціально-схвалювальної поведінки. Другі характеризуються більшим ступенем суворості, вони визначають межі припустимої поведінки.

У свою чергу, *цінності* — це “уявлення про бажаний тип соціальної системи” (Т.Парсонс), “переконання, що поділяються всіма членами суспільства стосовно цілей та засобів їх досягнення” (Н.Смелзер), “узагальнені уявлення людей про цілі й норми своєї поведінки” (М.Лапін).

Соціальний контроль відбувається, на думку С.С. Фролова, переважно трьома шляхами.

1. Через процес соціалізації. Люди в будь-якому суспільстві контролюються в основному за допомогою соціалізації таким чином, що виконують свої ролі несвідомо, природно, в силу звичаїв. Соціалізація, формуючи наші навички, бажання та звичаї, є одним з основних чинників соціального контролю і встановлення порядку в суспільстві. Вона полегшує процес прийняття рішень, підказуючи, як діяти в тій або іншій життєвої ситуації.

При цьому будь-яке рішення, котре розходиться з тим, що приймається і засвоюється в ході соціалізації, видається нам недоречним, незнайомим та небезпечним. Саме таким шляхом здійснюється значна частина внутрішнього контролю особистості за своєю поведінкою.

2. Через груповий тиск. Людина не може брати участь у громадському житті, ґрунтуючись тільки на внутрішньому контролі. На її поведінку накладає відбиток також входження у суспільне життя, що виражається в тому, що індивід є членом багатьох первинних груп (сім'я, студентська група, виробничий колектив тощо). Кожна з первинних груп має стійку систему звичаїв, інституціональних норм, специфічних як для цієї групи, так і для суспільства в цілому. Ефективність і своєчасність застосування соціального контролю далеко не завжди однакові у всіх первинних колективах.

Груповий тиск на індивіда, котрий порушує норми, залежить від багатьох чинників, і насамперед від статусу цього індивіда. До осіб, що мають високі й низькі статуси у групі, застосовуються цілком різні засоби групового тиску. Особистість з високим статусом у первинній групі або лідер групи має як один зі своїх основних обов'язків зміну старих і створення нових культурних зразків, нових засобів взаємодії. За це лідер одержує кредит довіри та може тією чи іншою мірою відступати від групових норм. Більше того, щоб не втратити свій статус лідера, він не повинен бути цілком ідентичним членам групи. Проте за умови відступу від групових норм у кожного лідера існує межа, через яку він не може перейти, за якою він починає відчувати дію групового тиску з боку інших членів групи, і сила його лідерського впливу закінчується.

3. Через примус. Багато примітивних або традиційних суспільств успішно контролюють поведінку індивідів через моральні норми, а отже, за допомогою неформального групового контролю первинної групи; формальні закони або покарання в таких суспільствах не обов'язкові. Але у великих, складних людських популяціях, де переплетено багато культурних комплексів, формальний контроль, закони й система покарань постійно розвиваються і стають обов'язковими. Коли окремих індивід не бажає слідувати цим регуляторам, група або суспільство вдається до примусу, щоб змусити його поводитися так само, як і всі.

Т.Парсонс виокремлює такі методи соціального контролю: 1) ізоляція, що застосовується з метою обмеження свободи особи, котра порушує соціальні норми; 2) уособлення, яке зводиться до обмеження соціальних контактів того індивіда, котрий порушив норми, з іншими людьми; 3) реабілітація порушника соціальних норм, що полягає в роботі психологів, психіатрів, соціальних робітників.

У сучасних суспільствах існують чітко розроблені правила або система контролю через примус, що є набором чинних санкцій, застосовуваних відповідно до різних типів відхилень від норм.

Соціальні *санкції* — це охоронники норм. Санкції — це не що інше, як реакція групи на поведінку соціального суб'єкта. Тому санкції можна поділити на негативні та позитивні.

Негативні санкції пов'язані з соціально-несхвалювальними порушеннями норм. Залежно від ступеня жорсткості норм вони можуть поділятися на покарання та догани. Формою покарань є обмеження доступу до соціально-цінних ресурсів, переслідування по суду та інші. До форм догани можна віднести вираз суспільного незадоволення, відмову від співробітництва тощо.

Застосування позитивних санкцій пов'язується не лише з виконанням норм, але й з виконанням соціально-значущих послуг, спрямованих на збереження цінностей та норм, існуючих у суспільстві. Формами позитивних санкцій можуть бути винагороди, привілеї, подяки і тощо.

Поряд із негативними й позитивними виділяються формальні та

неформальні санкції. Формальні санкції здійснюються офіційними інститутами: органами охорони правопорядку, судами, податковими службами, пенітенціарною системою. У більшості випадків вони мають примусовий характер.

Неформальні санкції застосовуються переважно первинними групами: груповий тиск примушує індивіда адаптуватися до чинних норм.

Якщо поєднати зазначені вище види санкцій, то можна отримати такі синтетичні види: неформальні позитивні, неформальні негативні, формальні позитивні, формальні негативні.

Неформальні позитивні санкції виражаються у визнанні зростання авторитету, слави, почесі, доброзичливому ставленні тієї групи, до якої входить індивід.

Неформальні негативні санкції зводяться до висловлення нерадоволення, саркастичним зауваженням, прояву ворожнечі, відмови від допомоги та співробітництва.

Проявом формальних позитивних санкцій є публічне схвалення з боку політичних інститутів, державні нагороди та премії, надання пільг, призначення на високі посади.

Формальні негативні санкції реалізують себе в покараннях, передбачених правовою системою суспільства, перш за все у штрафних, позбавленні волі, конфіскації майна.

Найбільш поширеною формою формальних негативних санкцій за скоєння злочину є позбавлення волі, для чого суспільство створює спеціальну пенітенціарну систему. В Україні позбавлення волі було й залишається основним видом кримінального покарання. Такий підхід призвів до великої складної проблеми — утримання великого числа засуджених до позбавлення волі, переповненості виправних колоній. Стає все більш складно підтримувати належний санітарний стан виправних колоній.

Позбавлення волі в новому Кримінальному кодексі України посідає останнє місце. Але чи приведе це до реального скорочення кількості засуджених — сказати важко. Згідно зі старим Кримінальним кодексом України, позбавлення волі займає перше місце. Це свідчить про пріоритети правової політики держави, спрямованої не в бік гуманізації. Покарання були розташовані у ст.23 старого КК України згідно зі ступенем їх тяжкості, що породжувало відповідну практику їх застосування. За статистикою, кількість тяжких злочинів в Україні не дуже значна. Так, у 1995 році їх частка складала 27,9%, а до позбавлення волі було засуджено 39,6% від загального числа засуджених.

Згідно з даними Міністерства юстиції України, судами у 2000 році було засуджено 230.903 чоловіки, що складає 1% працездатного населення України (в 1999 р. — 222.239 чоловік). До покарання у вигляді позбавлення волі засуджено 82.869 чоловік, що складає 35,89% від загального числа засуджених. Аналізуючи цю статистику, треба констатувати той факт, що в Україні позбавлення волі є головним видом

покарання. У 2000 році в порівнянні з 1999 роком на 13% зросла кількість засуджених підлітків, що складає 20016 чоловік. Із них засуджено до покарання у вигляді позбавлення волі 4.810 чоловік (зростання на 8%). Якщо при цьому врахувати що в Україні відсутні ювенальні, тобто спеціалізовані суди для підлітків, і їх судять як дорослих, то така велика кількість молоді, котра набувала тюремного досвіду, не може не викликати хвилювання.

Залишається великим і число засуджених жінок 31.912. Дуже мало застосовується взагалі по Україні така міра кримінального покарання, як штрафи. Такий вирок був винесений тільки 6.649 засудженим, що складає 2,88% (в 1997 р. — 9,04%). З того факту, що вироки з термінами позбавлення волі до 3-х років винесені стосовно до 48.689 осіб (58,75%), виходить, що, як і раніше, більше половини відправлених за колючий дріт правопорушників скоїли не тяжкі злочини. Проводячи далеко від сім'ї та близьких у несприятливих соціальних та психологічних умовах рік чи два, вони повертаються до суспільства. Набутий ними за цей час “багаж” знань та вражень (нерідко й захворювань) навряд чи підвищить можливість для їх працевлаштування і навіть просто нормального життя. Коли взяти до уваги, що надто активно знайомляться з життям “за поняттями” підлітки, неважко зробити висновки про те, наскільки ефективно здійснюється в нашій країні “боротьба зі злочинністю”, і які перспективи для безпеки громадян у недалекому майбутньому створюються сьогодні завдяки існуючій судовій практиці.

Разом із тим існують і нетрадиційні санкції — так звані “нові міри покарання”, які з'явилися наприкінці ХХ століття. Вони повинні вирішити низку соціальних проблем, насамперед:

– позбавитися економічного тягаря традиційної пенітенціарної системи;

– відмовитися від короткострокового тюремного ув'язнення й тим самим відгородити правопорушників від його негативних наслідків, зменшивши ризик рецидивів;

Визнаючи той факт, що традиційні заходи боротьби зі злочинністю мало ефективні, суспільство прагне розробити нові види санкцій, спрямовані на “виправлення” правопорушника, а не на поглиблення його відхилень.

Один із дослідників перспектив розвитку тюремної реформи М.Воронін намагається класифікувати альтернативні форми покарань, проводячи межу між традиційними альтернативами й так званими “новими альтернативами”, тобто прямими, призначеними для заміни тюремного ув'язнення, та альтернативами, які повинні замінити офіційну систему правосуддя, санкціями. Такі категорії частково збігаються.

“Відправним пунктом при характеристиці альтернатив першої групи є ступінь втручання з боку держави в життя правопорушника. Цю класифікацію можна розглядати як свого роду розподілення санкцій

відповідно до ступеня надійності: заходи, які можна вважати реальними і надійними альтернативами тюремному ув'язненню, — це ті, які накладають серйозні обмеження на правопорушників з точки зору організації їх життя. Перша група складається з санкцій, які зазвичай називають відстроченим або умовним тюремним ув'язненням та пробацією з певною мірою втручання в особисте життя. До наступної групи входять санкції, пов'язані зі значним обмежуванням або контролюванням відносно правопорушника, які, однак, є самостійними санкціями. Крім того, існують заходи, котрі не можуть розглядатися як альтернативи, але які можуть частково вирішити проблему перевантаженості в'язниць, а також деякі завдання, поставлені перед альтернативними заходами покарання (соціальна реінтеграція, освіта та інші)***. Серед них слід назвати:

1. *Відстрочка тюремного ув'язнення.* Серйозність цього виду покарання виявляється в тому, що, крім значних обмежень у повсякденному житті правопорушника, суспільство “підстраховується” погрозою безпосереднього ув'язнення в разі недотримання поставлених вимог. У випадку відстроченого тюремного ув'язнення суд встановлює термін покарання у вигляді позбавлення волі, але відкладає його виконання на період пробації. Можливість застосування умовного тюремного ув'язнення залежить від терміну позбавлення волі, визначеному по конкретній справі.

2. *Пробація.* На відміну від умовного тюремного ув'язнення, коли суд призначає термін позбавлення волі, а потім відкладає його виконання на певний період, у разі призначення пробації саме винесення вироку відкладається на період пробації. Якщо не виконуються встановлені умови, справа переходить у стадію винесення вироку за перший злочин. Можливість застосування пробації може бути встановлена на абстрактному рівні: законодавець визначає кримінальні злочини, до яких може бути застосована пробація, вказавши максимальний термін покарання, встановлений за ці злочини.

3. *Домашній арешт* є найбільш відповідною альтернативою тюремному ув'язненню, оскільки він може виконати головну функцію позбавлення волі — ізолювати правопорушника від зовнішнього світу. Привабливість домашнього арешту полягає в його здатності вирішувати завдання з обмеження свободи дій без проблем, пов'язаних з тюремним ув'язненням. Але дослідження показують, що домашній арешт не набув поширення. Однією з причин є залежність його належного здійснення від певного рівня технічних засобів. Небажання більшості розвинутих європейських країн вводити домашній арешт вказує також і на значення культурних факторів при виборі того чи іншого альтернативного заходу.

* Воронін М.В. Альтернативи позбавлення волі, їх характеристики, світовий досвід застосування. Сучасна система покарань в Україні // Нова парадигма.— 2001.— Вип.22.

Домашній арешт дуже популярний у США, де в різних штатах діє кілька програм. В основному покарання у вигляді домашнього арешту означає, що засуджений не може залишати свою домівку, окрім як для виконання роботи. Засоби здійснення контролю досить різноманітні, але практично всі програми використовують той чи інший вид спостереження (електронного).

4. *Суспільно-корисні роботи* стали успішно застосовуватися в останнє десятиріччя. Багато західноєвропейських країн використовують суспільно-корисні роботи, а в інших країнах проводяться експерименти з метою перевірити необхідність їх уведення. Загальною рисою суспільно-корисних робіт є те, що їх уведенню в більшості країн передують експериментів. Вони можуть застосовуватися і контролюватися навіть без законодавчої бази, оскільки ті правові інститути, котрі можуть забезпечити проведення експериментів в галузі суспільно-корисних робіт, існують у більшості країн. Таким чином, вони можуть передбачатися в ролі особливого обов'язку при умовному звільненні, умовному ув'язненні чи пробації.

5. *Штрафи*. У більшості країн штрафи є реальною альтернативою тюремному ув'язненню, що знайшло своє відображення в законодавстві цих країн. У разі кримінальних правопорушень малої чи середньої ваги тюремне ув'язнення та штрафи подані як альтернатива одне одному, а на розсуд судів покладено відпрацювання принципів, у відповідності до яких слід вибирати ту чи іншу санкцію. У Німеччині щодо дрібних правопорушень кримінальний кодекс передбачає штрафи й тюремне ув'язнення, така ж сама ситуація існує і в Угорщині, де значна частина кримінальних правопорушень карається позбавленням волі та штрафом.

6. *Розгляд справ за межами судовиробництва*. Деякі країни ввели інститути, які є певним чином перехідним варіантом між офіційними мірами покарання, не пов'язаними з тюремним ув'язненням, і розгляданням справ за межами офіційної системи кримінального правосуддя. Відмова від кримінального переслідування являє собою інститут процесуальної системи, у відповідності до якого поліція та прокуратура може вирішувати, порушувати кримінальну справу чи ні. Відмінності між країнами, котрі притримуються принципу законності, й тим, де кримінальне переслідування збуджується на основі принципу доцільності, становляться відносини.

Підбиваючи підсумки теми, зазначимо, що поряд із нормальною поведінкою існують відхилення, котрі можуть мати соціально-схвалюване та соціально несхвалюване забарвлення.

Існують загальні закономірності розвитку соціальних відхилень. У загальному вигляді цей процес може мати такий вигляд:

а) початковою ланкою соціальних відхилень є зміни ціннісних орієнтацій в тих чи інших верствах населення, що обумовлено змінами в об'єктивних соціально-економічних умовах їх життя;

б) зміни орієнтації набувають більш поширеного характеру і, з

одного боку, викликають збільшення кількості міжособистісних конфліктів, а з іншого — призводять до порушень соціальних норм, що регулюють відповідні відносини;

в) якщо цей процес не контролюється й не породжує необхідної соціальної реакції, він поглиблюється в таких напрямках: соціальна норма фактично перестає діяти, виникає “тіньова нормотворчість”, порушується функціонування відповідних соціальних інститутів, яке замінюється неформальними зв’язками;

г) відбуваються істотні, часто необоротні зміни й деформації в системі суспільних відносин. Зростають соціальні протиріччя, які, у свою чергу, продукують девіантну поведінку в різних формах. Спостерігається погіршення структури й динаміки антисуспільних явищ.

Не зважаючи на досить багатий арсенал методів соціального контролю з боку суспільства, соціологи відзначають, що часте застосування негативних санкцій не призводить до однозначного зниження рівня девіацій та підвищення ефективності соціального контролю. Статистика правопорушень свідчить, що жорсткі методи не призводять до різкого спаду кількості тяжких злочинів. Цей феномен має назву “криза покарань”. Тому більшість порад соціологів стосується профілактики правопорушень і попереджальних засобів серед населення.

Література

1. Актуальные проблемы социологии девиантного поведения и социального контроля: Сб. статей.— М., 1992.
2. Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии.— М.: Наука, 1987.
3. Воронін М.В. Альтернативи позбавлення волі, їх характеристики, світовий досвід застосування. Сучасна система покарань в Україні // Нова парадигма.— 2001.— Вип.22.
4. Гишинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социс.— 1991.— №4.— С.72-78.
5. Гуров А.И. Профессиональная преступность: прошлое и современность.— М., 1990.
6. Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика, поведение, ответственность: о природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения.— М.: Политиздат, 1989.
7. Кудрявцев В.Н. Социальные деформации (причины, механизмы и пути преодоления).— М., 1992.
8. Кудрявцев В.Н., Бородин С.В., Нерсисянц В.С. Социальные отклонения.— М., 1989.
9. Кудрявцев И.А., Ратинова Н.А. Криминальная агрессия (экспертная типология и судебно-психологическая оценка).— М.: Изд-во МГУ, 2000.
10. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях.— М., 1989.
11. Ли Д.А. Преступность как социальное явление.— М., 1997.
12. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство: Пер. с итальян.— Ростов-на-Дону: Феникс, 1997.
13. Олейник А.К. Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти. — М.: ИНФРА, 2001.

14. Рущенко І.П. Соціологія злочинності: Монографія.— Харків: Вид-во Націон. ун-ту внутр. справ, 2001.
15. Социальные отклонения. Введение в общую теорию.— М.: Юрид. лит., 1984.
16. Яницька Н. Сучасні тенденції злочинності серед молоді // Право України.— 1998.— №12.

Контрольні запитання

1. Який зміст слід вкладати в поняття “соціальне відхилення”?
2. Що таке соціальна норма?
3. Наведіть приклади культурно схвалювальної та культурно не схвалювальної девіації.
4. Хто такий деліквент?
5. У чому полягає відмінність індивідуальних та групових відхилень?
6. Чим відрізняється первинна та вторинна девіації?
7. Назвіть види девіантної поведінки.
8. Що таке аддикція?
9. Види соціального контролю.
10. Які існують альтернативні заходи покарання тюремному ув'язненню?

Завдання для самостійної роботи

1. *Напишіть реферат на одну з запропонованих тем:*
 - ✗ Девіація особистості та аномія суспільства;
 - ✗ Основні види девіацій;
 - ✗ Теорії фізичних типів Ч.Ломброзо і В.Шелдона;
 - ✗ Деліквентна поведінка;
 - ✗ Соціальний контроль та його види;
 - ✗ Соціальні аутсайтери.
2. *Підготуйте доповідь на одну з тем:*
 - ✓ Соціальна діагностика девіантної поведінки;
 - ✓ Маргінальність і злочинність;
 - ✓ Рецидивна злочинність: характер, фактори, рівень;
 - ✓ Організована злочинність молоді;
 - ✓ Особистість злочинності і мотиви злочинів.

Тема 9

ЮРИДИЧНА СОЦІОЛОГІЯ

План

1. Юридична соціологія як складова загальної соціології.
2. Особистість і право. Правова соціалізація особистості.
3. Соціологія юридичної установи.
4. Правова культура соціуму. Типологія юридичних конфліктів.

Юридична соціологія як складова загальної соціології

У першій темі було доведено, що предметом загальної соціологічної теорії є “соціальне”, що віддзеркалює все розмаїття соціальних зв’язків та соціальних процесів. Але поряд з цією загальною теорією у структурі соціологічного знання існують так звані “галузеві соціології”, які зосереджують свою увагу на конкретних проявах “соціального”: соціологія праці, соціологія політики, соціологія культури, соціологія науки, соціологія управління тощо. Чільне місце серед цих галузевих соціологій посідає юридична соціологія. “Подібно до того, як у кримінальному праві розрізняється загальна та особлива частини, — вважає Ж.Карбоньє, — у соціології також виокремлюється загальна соціологічна теорія та спеціальні галузі соціологічного знання”.

Об’єктом юридичної соціології є юридичні явища, що являють собою різновид соціальних явищ. При цьому дехто з науковців вважає, що проблеми юридичної соціології пов’язані з правом як таким, взятим у його найбільш загальному вигляді, на рівні, який юристи називають загальною теорією права, або теорією джерел права. До числа останніх належать первинні юридичні явища: закон, судові та адміністративні рішення. Цим пояснюється багатоманіття досліджень про функції закону, його престиж, знання закону, уявлення широкої публіки щодо суддів тощо.

Але, на відміну від такого підходу, інші науковці, зокрема Ж.Карбоньє, пропонують відносити до юридичної соціології абсолютно всі соціальні явища, в яких присутній правовий елемент, навіть якщо цей елемент не виражений в чистому вигляді, а переплетений з іншими. У такому вигляді юридична соціологія не обмежує свої дослідження лише первинними юридичними явищами, охоплюючи ще й такі “вторинні” юридичні явища, як договір, відповідальність, сім’я тощо.

Іншими словами, юридична соціологія є типовою теорією середнього рівня (згадаймо трьохрівневу структуру соціологічного знання). Разом із тим вона має вихід як на більш високий, абстрактно-теоретичний рівень, що примикає до філософії права, так і на нижчий рівень прикладних соціологічних досліджень. Соціологічні дослідження у праві ведуться на межі соціології і права, тому являють собою найбільш яскравий приклад комплексного підходу до рішення

актуальних питань законотворчості. Вивчення цих проблем, котрі у своїй основі містять різнопланові відносини (політичні, правові, організаційні, управлінські), потребує і комплексних методів — абстрактно-логічних та емпіричних. При цьому слід підкреслити, що всебічне вивчення тієї чи іншої соціальної проблеми передбачає методику й техніку обробки емпіричного матеріалу, що спеціально розробляється стосовно цієї проблеми. Тому юридична соціологія має не лише власну теоретичну частину, набір специфічних проблем, які складають її теоретичну базу, але й складний комплекс питань, що відносяться до методології і процедури дослідження.

Значний внесок у розробку сучасної проблематики юридичної соціології зробили західні юристи і соціологи Б.Малиновський, В.Фрідман, Г.Керне, Є.Ерліх, Ж.Гурвич, Л.Петражицький, Л.Фултер, Ю.Стоун та багато інших. Соціологічний підхід до вивчення права має багаті вітчизняні традиції як у сфері теоретичного права, так і в галузі емпіричних досліджень юридичної галузі. Провідні теоретики юридичної соціології — М.Коркунов, М.Ковалевський, С.Муромцев, Б.Кістяківський — прагнули виробити соціологічні поняття права шляхом звернення до історії права в житті суспільства, у розкритті історичної генези права та ін.

У науковій та навчальній літературі сьогодні дуже поширеним є термін “соціологія права”, який застосовувався ще з XIX століття. У 60-ті роки минулого століття був створений дослідницький комітет соціології права в межах Міжнародної соціологічної асоціації, а у 1962 році на V Міжнародному соціологічному Конгресі термін “соціологія права” був обраний у ролі визнаної більшістю назви відповідної галузі соціологічної науки. Але не зважаючи на високі авторитети серед учених та широкою розповсюдженістю цього поняття, зазначимо, що, на наш погляд, вживання назви “соціологія права” не є цілком коректним. Спробуємо пояснити, чому.

За своєю природою право є насамперед духовним феноменом, тобто уявленням суспільної свідомості про належний стан взаєностосунків між індивідами, що складають соціум, а, по-друге, комплексом дій зі створення, закріплення та збереження відповідних до цих уявлень соціальних норм. Перший аспект пов’язаний з духовним, ідеальним, зі свідомістю, останній — з соціальним, інколи — з політичним, з поведінкою людини. Існує необхідність у більш чіткому розмежуванні цих аспектів, оскільки вивченням їх займаються різні галузі знання.

Перший аспект вивчає філософія права. З поступовою відмовою від відверто етатичного (тобто пов’язаного з державою) розуміння права, поняття “право” та “правосвідомість” використовуються в сучасній літературі майже як синоніми. Відбиття правової реальності у свідомості соціуму здійснюється у вигляді окремих ідей, концепцій або цілісних теорій, рефлексію з приводу яких і здійснює саме філософія права.

Центральною категорією філософії права є поняття справедливості, яке відповідає певному розумінню сутності людини та його невід'ємних прав. Міра справедливості є тією складовою правосвідомості, яка оцінює суспільну дійсність з точки зору її належності: чи підлягає вона збереженню або її слід змінювати? Але в будь-якому разі правосвідомість як форма суспільної свідомості передуює функціонуванню інституціональних форм правової діяльності.

Як відомо, в центрі науки про право завжди перебувала деонтологічна проблематика, тобто відношення “належного” і “суцього”. Ці елементи є нерозривними, оскільки нормативну силу має норма, обумовлена дійсними відношеннями, коли вона збігається зі статистичною всезагальністю дійсних людських вчинків, або здатна формувати цю всезагальність поведінки за допомогою свого механізму функціонування. Важливо підкреслити, що соціологію цікавить не сам процес вироблення, апробації й затвердження норм правової свідомості чи поведінки, а процес засвоєння їх людьми, розуміння, прийняття чи неприйняття їх, намагання слідувати чи протистояти їм, керуватися ними чи запобігати при рішенні життєвих проблем. Соціологія, на думку відомого російського соціолога Ж.Тощенка, орієнтується на вивчення соціальних функцій права, наслідків, що пов'язані з прийняттям і введенням у суспільне життя правових актів.

Різниця між філософським та соціологічним підходами до аналізу правових явищ полягає в тому, що соціологія безпосередньо спрямована на вивчення правової поведінки як окремої людини, так і соціальних інститутів, у той час як філософія торкається цих проблем опосередковано — через відображення у правосвідомості. Ось чому застосування поняття “філософія права” (читай “філософія правосвідомості”) є більш вдалим, ніж сліпе перенесення цього сполучення в соціологію. В останньому випадку доцільно використовувати термін “юридична соціологія”, а об'єктом її вивчення повинні стати юридичні (в тому числі правоохоронні) організації, юридичні інституції (зокрема, правоохоронна, судова, пенітенціарна системи), юридичні дії особи, юридичний конфлікт, юридична культура (та субкультура) суспільства, тобто соціально-правова реальність, виокремлення елементів останньої, рівнів, фрагментів тощо. Об'єктом же філософії права є філософська рефлексія правових феноменів, пошук детермінантів їх оптимізації. Звичайно, це нюанс, але нюанс, котрий віддзеркалює сутність проблеми.

Перефразовуючи В.А. Бачиніна, який у книзі “Філософія права і злочину” аналізує розбіжності між філософським та соціологічним підходами, зазначимо, по-перше, що соціологічний метод пізнання має справу з відносними, кінцевими, соціально-правовими феноменами, що перебувають у конкретному просторі-часі, філософія ж права вивчає ноуменальне, тобто безкінечне, вічне, абсолютне, таке, що перебуває у соціально-правових феноменах та “висвітлюється” в них.

По-друге, юридична соціологія оперує здатністю людини до

умовиводів та практичних дій, філософія права оперує здатністю людини до метафізичного спостереження й побудови умоглядних конструктів.

По-третє, юридична соціологія спирається на емпіричні дані, отримані в ході опитувань, вимірів, спостережень, філософія права оперує положеннями, які принципово не верифікуються й можуть перебувати поза логікою розсудкових суджень, доведень та спростувань (Бог, фатум, життя та смерть).

По-четверте, побудова евристичних моделей у юридичній соціології перебуває, як правило, в межах світоглядних стереотипів конкретного часу та конкретного суспільства, філософія права виходить за межі соціальної реальності в метафізичну царину, замінюючи принцип причинності принципом долі та акаузальності.

По-п'яте, обслуговуючи різні за змістом соціально-правові теорії, соціологічний метод пізнання зосереджується на конкретній тезі або антитезі, в той час як філософія має справу з суперечностями, з антиноміями, висловлюючи унікальну готовність та здібність утримувати в собі проблемну напругу протилежності тези й антитези.

Таким чином, на відміну від абстрактно-теоретичного рівня філософії права, юридична соціологія спрямована на наукові узагальнення конкретно-емпіричного фактажу, його класифікацію та систематизацію, побудову пояснювальних моделей та евристичних схем. Тому саме розуміння права у філософії та соціології передбачає відповідні рівні аналізу.

В юридичній соціології при визначенні права, згідно з К.Кульчаром, можна визначити дві суперечливих тенденції: з одного боку, право розкривається як засіб свідомого й цілеспрямованого характеру, що його — як при формуванні, так і при застосуванні — надає політичний елемент. З іншого боку, саме цей елемент відходить на другій план у розумінні права як сукупності правил поведінки, що складається з природних “людських зв'язків”, діяльності великих економічних установ або з норм поведінки, які просто існують в суспільстві. Отже, перша концепція прив'язує право до держави, друга, навпаки, виводить поняття права за межі державних організацій.

Сучасна юридична соціологія має декілька суттєвих теоретичних проблем:

- 1) розмежування “соціально-юридичних” фактів і “соціально-неюридичних” фактів;
- 2) визначення критерію “юридичного”;
- 3) внутрішня класифікація соціології права (вона повинна відповідати класифікаціям за категоріями, що існують у праві, або класифікаціям за категоріями, притаманними соціології).

До того ж загальна соціологія не розмежовує поняття “соціальний факт” і “соціальне явище”. Юридична ж соціологія вважає за потрібне розрізняти “юридичні явища” та “юридичні факти”. Як зазначалося

вище, об'єктом юридичної соціології є юридичні явища, які перебувають у певному просторовому і часовому середовищі.

Існує кілька класифікацій юридичних явищ. Перша й основна з них — поділ юридичних явищ на первинні і вторинні. Далі йде класифікація на владні і підвладні юридичні явища, на явища-інститути та явища-випадки, на явища, пов'язані й не пов'язані з правовим процесом тощо.

До числа завдань юридичної соціології входить також розгляд того, наскільки ефективними є цінності, які вводять у життя за допомогою права і які воно охороняє за допомогою закону. Соціально-правові дослідження допомагають встановити, наскільки правові приписи є відображенням вимог сталих суспільних відносин, наскільки вони відповідають об'єктивним тенденціям соціального розвитку соціальної системи, суспільним потребам та інтересам.

Юридична соціологія продовжує розпочате філософією права вивчення генези та подальшого розвитку соціально-правових норм. На думку К.Кульчара, “безпідставність неокантианського протиставлення “належного” й “сущого” підтверджується шляхом показу суспільного походження норми. Норма, який би характер вона не мала у своєму походженні, тісно пов'язана з дійсністю”. Зокрема, норма моралі, що витікає з суспільних відносин, проявляється не в якомусь абстрактному моральному кодексі, а у фактичній поведінці людей. Предметом соціально-правових досліджень є суспільні відносини, що складаються при формуванні правових актів, тобто при підготовці викладу соціальних відносин мовою юридичних норм і при виведенні, реалізації правових рекомендацій в соціальну поведінку особи й соціальних утворень.

Конкретні соціологічні дослідження у праві спрямовані на вивчення соціальної обумовленості та соціальної дії, ефективності права і його інститутів, розкриття впливу права на суспільні відносини, на практику і зворотний вплив соціальних факторів на право. Предметом дослідження соціології є система й механізм взаємодії соціальних факторів, що впливають на формування та розвиток суспільних відносин. Соціальна обумовленість правових норм, інститутів і права є широка проблема, що передбачає глибокий аналіз існуючих суспільних відносин, котрі вимагають юридичного регулювання. Фактичні суспільні відносини надзвичайно рухомі, нестабільні, тому важливо не лише описати їх систему, але й виявити тенденцію розвитку.

Вивчення соціальної обумовленості права має й інший аспект розгляду механізму обумовленості, який є дуже складним. Фактичні відносини, що обумовлюються правовим регулюванням, відображаються в інтересах, мотивах і меті, у свідомості людей, що, у свою чергу, знаходить відбиття в діяльності державних органів та громадських формувань, які висувають нові правові рекомендації, а потім — і в діяльності законодавчих органів. Предметом соціально-правових досліджень стають не тільки регламентовані форми діяльності

підготовки правових актів, а й різні неформальні відносини у правовому процесі, громадська думка та її різні течії тощо. Аналіз соціальної дії тісно пов'язаний з вивченням його соціальної обумовленості.

Отже, юридична соціологія розглядає соціальну обумовленість права, соціальні дії суб'єктів права, правову соціалізацію особистості, правову поведінку особи, громадянина тощо. Предмет соціології і предмет правознавства не тільки межують, але й частково співпадають, хоча кожний з них має свою специфіку. У результаті ті суспільні відносини, що входять у предмет соціології й одночасно у предмет юридичних наук, вивчаються, як зазначалося вище, по-різному, в різноманітних аспектах. І якщо правову теорію цікавить правова форма суспільних відносин, зміст прав і обов'язків, їх суб'єктів, то соціологія на будь-якому рівні завжди з'ясовує соціальну природу, походження, соціальне місце й соціальні функції того або іншого суспільного явища.

Таким чином, предметом юридичної соціології є соціальні відносини у сфері створення і функціонування правової системи та її інститутів і норм, вивчення соціальної обумовленості й соціальної ефективності права та аналіз взаємозв'язку між юридичними нормами, юридичними відносинами і фактичними відносинами людей у суспільстві. Соціальні фактори, що взаємодіють з юридичними явищами, а також механізм та закономірності такої взаємодії і становить предмет юридичної соціології.

Особистість і право. Правова соціалізація особистості

Однією з найважливіших проблем, що вивчається юридичною соціологією, є проблема взаємовідношення особистості та соціального інституту права.

Розглядаючи це взаємовідношення, слід нагадати одне з визначень особистості: "особистість — це суспільство в людині". Тому аналіз соціального життя людини не може бути цілісним поза аналізом її правової поведінки. Відразу ж слід зазначити, що особистість, власно кажучи, не виступає безпосередньо в ролі правозастосувача. Тобто якщо вона і здійснює юридично значимі дії (пише заяви, порушує клопотання, подає позови), то вони набувають сили і стають елементами правозастосування лише після відповідного рішення посадових осіб. Тому у чистому вигляді діяльність окремої особистості є лише опосередкованою реалізацією права.

Особистість — соціальний продукт, який залежить від розвинутості інших форм соціальної культури, від правової й моральної зрілості соціальних інституцій. Внутрішня ціннісна нормативна система особистості є продуктом індивідуального досвіду і колективних прагнень.

Важливим аспектом правової поведінки особистості є правова мотивація та правові інтереси. При формуванні мотивів правової поведінки треба враховувати характер зв'язку між інтересами

особистості, котра діє — з одного боку, та інтересами інших соціальних суб'єктів, зокрема, правових інституцій — з іншого. Ці інтереси можуть як збігатися, так і відрізнятись один від одного, різною мірою мотивуючи правову поведінку особистості.

“При оцінці мотивуючого характеру інтересів інших людей слід враховувати неоднаковий ступінь їх обов'язковості для суб'єкта. Дружне піклування, моральний борг, правовий обов'язок — такі лише деякі різновиди з великого переліку форм обов'язкового зв'язку особистості та суспільних інтересів, які зустрічаються у реальному житті”^{*}.

Серед суспільних та особистих мотивів правової поведінки соціологи виокремлюють такі форми:

- ідейна впевненість у суспільній користі вчинку;
- обов'язок перед суспільством, правовий обов'язок; професійне почуття відповідальності;
- практична користь вчинку для інших; стереотип, звична поведінка;
- конформізм, підпорядкованість більшості;
- страх перед юридичною або моральною відповідальністю;
- особиста користь від скоєння вчинку; егоїстичні інтереси;
- негативні мотиви (ревнощі, помста), що реалізуються правовими засобами тощо.

Особистість може стикатися з ситуаціями широкого діапазону — від гармонійної співзвучності до повного дисонансу з системою норм, цінностей. Тому простіше усвідомити особистість як продукт накопичення різних видів досвіду, що гармонійно доповнюють і збагачують один одного.

Але разом із тим і мотивація правової поведінки особистості, і її правові інтереси є результатом правової соціалізації, яка включає, з одного боку, цілеспрямований вплив правових інституцій на людину з метою залучення її до системи понять, оцінок, уявлень, соціальних норм та інших цінностей правової культури, прийнятої в суспільстві, з іншого — правова діяльність самої людини у процесі соціалізації, становлення особистості.

“Правова соціалізація становить необхідну і важливу частину загальної соціалізації. Специфічність правової соціалізації полягає в специфічному прояві її загальних законів у сфері формування і розвитку індивідуальної політичної і правової свідомості, правової культури. Правова соціалізація означає дедалі повне усвідомлення людиною, громадянином своєї соціальної ролі, місця в соціальній структурі суспільства, формування самосвідомості представника класу, певної соціальної спільноти, дедалі широке включення в соціально-правові відносини, наповнення їх особистісним змістом. Цей процес триває безперервно протягом свідомого життя

^{*} Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. Современная социология права.— М.: Юристъ, 1995.— С.169.

людини”^{**}.

Могутніми факторами, котрі обумовлюють процес правової соціалізації, виступають форма та історія взаємовідносин між суспільними установами й державою. Як відомо, в будь-якому суспільстві є певний набір уявлень, позицій, цінностей, що поділяються переважною більшістю соціуму. Правова соціалізація передбачає спадковість і трансляцію всієї цієї спадщини, в ході яких відбувається інтерналізація індивідом норм та цінностей.

Правова соціалізація особистості відбувається за трьома напрямками:

а) правова соціалізація шляхом навчання (за допомогою юридичної освіти);

б) правова соціалізація шляхом передачі досвіду, коли соціалізація виступає як плід власно соціально-політичної і правової поведінки особистості;

в) “символічна соціалізація”, тобто соціалізація, що ґрунтується на уявленнях, котрі виникли з оцінок і реакцій на юридичну й політичну практику з боку політичних лідерів, громадських рухів, засобів масової інформації тощо.

Соціалізація особистості взагалі і правова зокрема є квінтесенцією конфліктуючих начал. Ідея конфліктності притаманна самому поняттю багатоманітності соціальних груп, а значить і багатоманітності групових належностей індивідів. У процесі правової соціалізації виникають сприятливі умови для спроб опору нормам, пануючим у суспільстві, їх модифікації і навіть спростування. Отже, особистість може перебувати у сфері тиску і нав’язування дуже суперечливих норм і цінностей.

За результатами соціологічних досліджень, процес правової соціалізації для 43,7% молоді проходить серед близьких родичів і друзів, які мають конфлікти з законом. Основними носіями цього “досвіду” є друзі (15,4%), брати й сестри (10,7%), інші близькі родичі (10%). Лише 40% респондентів вважають, що виконання вимог закону повинно бути поза будь-якими обставинами. Серед законослухняної молоді більшість — вихідці з сімей службовців (69,3%), а також усі ті, чиї батьки працюють у правоохоронних органах (100%). Важливим аспектом правової соціалізації особистості є її свідомий характер. Тому заслуговує на увагу той факт, що 52,4% молоді взагалі не переймаються проблемою своїх взаємовідношень з законом. Серед цієї категорії переважають представники комерційних структур, військовослужбовців, вихідців з сімей робітників, мешканці сільських районів тощо^{*}.

Тому невід’ємною складовою процесу соціалізації індивіда слід вважати політичне і правове виховання, яке ґрунтується на формуванні

^{**} Соціологія: Підручник / За заг. ред. проф. Андрущенко В.П., Горлача М.І.— Харків-Київ, 1998.— С.368.

^{*} Татицина Т.Г. Организованная преступность и молодежь // Социс.— 2000.— №1.

системи знань, переконань, мотивів та норм соціальної поведінки. Правове виховання здійснюється в різних формах. Одержані знання допомагають індивіду формувати ціннісні орієнтації, соціальні настанови, які відіграють важливу роль в упорядкуванні свідомої діяльності особистості, виступають сутністю правової свідомості, істотно впливають на формування ставлення людини до правових феноменів.

Соціологія юридичної організації

У найширшому розумінні **соціальною організацією** можна визначити як спосіб упорядкування й регулювання дій окремих індивідів та соціальних груп для ефективного виконання загального завдання. У більш вузькому — як групу людей, орієнтовану на досягнення фіксованої мети, реалізація якої потребує сумісних і скоординованих дій.

Головними ознаками соціальної організації є:

- 1) наявність загального завдання (мети);
- 2) процедури і правила сумісної діяльності, які необхідні для виконання поставленої мети;
- 3) обов'язковість, а в разі необхідності — і примусовість встановлених правил для всіх членів організації;
- 4) зацікавленість усіх членів організації в тому, щоб підтримувати запропонований порядок.

У разі нехтування хоча б однією з цих умов може виникнути дезорганізація, тобто порушення функціональних відношень такою мірою, що виконання загальних завдань стає складним або навіть неможливим. Найбільш типовими проблемами соціальних установ, що їх розглядає загальна соціологія, є проблема співвідношення формальної структури установи та особистісних якостей її членів, проблема взаємовідношення мети організації й індивідуальний пошук кожної людини, проблема формування внутрішньої системи цінностей, внутрішньофірмової ідеології, відповідних методів управління установою тощо.

Юридична організація — це державна або суспільна установа, спеціально створена для професійного виконання юридичних функцій, тобто для встановлення юридичних фактів та вирішення колізій (конфліктів) на основі права. На практиці до юридичних установ зазвичай відносять суд, прокуратуру, органи внутрішніх справ, господарський суд, адвокатуру, нотаріат, адміністративні установи тощо. Не вважаються юридичними організаціями в повному сенсі цього поняття органи державного управління, зокрема, Міністерство юстиції, а також виправно-трудові або виховні установи, котрі, хоч і мають справу з контингентом, пов'язаним з юридичною системою, але ж самі не приймають правових рішень.

Характерними рисами юридичної організації, що відрізняють її від інших установ, є специфічні функції й особливості внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків, а також умови й порядок діяльності відповідних

посадових осіб. Внутрішня правомірна діяльність колективу юридичної організації полягає у виконанні професійних функцій його структурними підрозділами. Правова діяльність колективу ззовні може бути як професійною, так і громадською.

Очолює юридичну організацію посадова особа, вповноважена державою виконувати відповідні юридичні функції від імені держави. Тому саме рішення і дії посадових осіб у межах їх компетентності мають силу актів діяльності державного органа, підприємства, установи, громадської організації.

Правомірний вчинок посадової особи містить у собі риси правомірної діяльності як індивідів, так і колективних суб'єктів. З одного боку, посадова особа — це конкретний індивід, його поведінка не може не містити в собі риси індивідуальних вчинків громадянина. Схожість поведінки посадової особи з поведінкою громадянина полягає в тому, що:

- а) вона здійснюється конкретним дієздатним суб'єктом;
- б) її об'єктивна сторона формалізована, визначена правовими нормами;
- в) суб'єктивна сторона посадової особи, яка діє в межах своєї компетенції, передбачає свідомі, вольові дії.

Але є й істотні відмінності поведінки посадової особи від поведінки громадянина:

- а) персоніфікація суб'єкта посадового вчинку пов'язана не з особистістю цієї людини, а з його посадою, тобто має узагальнений, формалізований характер;
- б) посадова особа переслідує не особисті, а державні (суспільні) цілі;
- в) приймаючи рішення, посадова особа виражає не стільки власну, особисту волю, скільки волю соціальної спільноти;
- г) за свою поведінку відповідає не лише посадова особа, а й репрезентована нею юридична організація.

Враховуючи конкретно-соціологічну специфіку юридичних організацій, слід назвати позитивні і негативні риси останніх.

Позитивні риси функціонування юридичної організації полягають у наявності точно встановлених процедур, чіткості та своєчасності виконання рішень, порядку, дисциплінованості, наявності службової ієрархії, відповідальності перед державними органами влади тощо. Можна стверджувати, що юридична організація за своєю природою є формальною організацією, уся внутрішня структура якої та посадові обов'язку її елементів максимально спрямовані на досягнення мети.

Зворотньою стороною цього є *негативні* явища, серед яких можна назвати формалізм, кастовість, замкненість системи. «Поширені нарікання юристам за фахом, — зазначають В.Н. Кудрявцев і В.П. Казимирчук, — у консерватизмі; вони, на наш погляд, мають достатні підстави. Можна додати й дорікання у професійній деформації психології та поведінки співробітників юридичних організацій. Тривалий час роботи у багатьох з них породжує байдужість до людських драм і трагедій, звідси — один

крок до бездушності й жорстокості”^{*}.

З урахуванням сказаного слід зробити висновок, що до певної міри існування юридичних організацій у вигляді силових воєнізованих структур сприймається як анахронізм, котрий не асоціюється з майбутнім. У ролі ж раціонально організованого й координуючого інституту створення та розбудови правового порядку, орієнтованого на безпеку й розвиток особистості, вони виступають суттєвим елементом прогресивних перетворень у суспільстві. Ось чому соціально-культурна орієнтація юридичних організацій взагалі і правоохоронних органів зокрема передбачає також уточнення стратегічних цілей, пріоритетів у діяльності правових установ.

Переорієнтація правоохоронних органів на соціально-культурну складову виходить з того, що основним полем докладання зусиль повинно бути не кримінальне середовище, а соціальні групи і спільноти. З цієї точки зору іншого значення набуває організація планомірної діяльності сумісно з засобами масової інформації з метою розвитку правової культури громадян. Подальший правовий розвиток України і відповідний до нього юридичний порядок вже не можуть орієнтуватись у своїй діяльності лише на державні та відомчі інтереси в разі, якщо ставиться завдання досягнення стабільності у сфері права. Антропологічний і культурологічний поворот, що давно визрів і впроваджується в інших галузях життя, у сфері юридичних організацій — ще в майбутньому. З цією метою соціально-культурні орієнтації юридичного порядку передбачають зниження силової складової діяльності на користь ненасильницьких методів там, де це можливо і ефективно.

***Правова культура
соціуму.
Типологія
юридичних конфліктів***

Після розгляду процесу правової соціалізації особистості (одиничне) та особливостей функціонування юридичних організацій (особливе) слід піднятися на рівень загального, проаналізувавши соціально-правові властивості суспільства в цілому (всезагальне). Це можливо здійснити за допомогою таких категорій, як інститут права, правова ідеологія, правова психологія, правова культура суспільства, культура права, культура вирішення правових конфліктів. Саме тут юридична соціологія підіймається до царини правосвідомості й торкається проблематики філософії права.

Правосвідомість — це суто суб’єктивне явище, котре складається з уявлень людей про право, суб’єктивного відношення до феномену права, його цінностей, з правової психології, навіть індивідуальної чи масової емоційної реакції на право.

За своєю структурою правосвідомість поділяється на рівні ідеології та суспільної психології.

^{*} Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. Современная социология права.— М.: Юристъ, 1995.— С.203.

Правова ідеологія іноді набуває рис юридичного світогляду — системи поглядів, побудованої на безумовному визнанні вищої значущості правових цінностей та ідеалів у соціальному бутті суспільства.

Правова психологія — нижчий рівень правосвідомості суспільства, який містить комплекс почуттів, емоцій, звичок, настанов людей стосовно правових феноменів (почуття справедливості, огида до беззаконня, злочинів тощо).

В.А. Щегорцов у монографії “Соціологія правосвідомості” виокремлює такі функції правосвідомості:

- когнітивна;
- ідеологічна;
- функція моделювання (формування певних моделей поведінки, що оцінюються як належні);
- нормативно-прогностична.

Правосвідомість реалізується як власне у праві, так і в особливому феномені правової дійсності — у правовій культурі.

Правова культура є аксіологічним зрізом правосвідомості, своєрідним юридичним багатством, вираженим у досягнутому рівні розвитку регулятивних якостей права, накопичених правових цінностей, тих особливостей права, юридичної техніки, які відносяться до духовної культури, до правового прогресу (С.С. Алексєєв).

Правова культура, що належить до духовної культури суспільства, має прикладну практичну спрямованість: вона знаходиться в одній площині з культурою управління, культурою роботи державного апарату. Правова культура складається з таких взаємопов’язаних елементів:

а) стан правосвідомості в суспільстві, тобто ступінь знання й розуміння права, усвідомлення необхідності суворого виконання вимог законності, рівень розвитку, відчуття права і законності. Таким чином, правова культура — це якісно насичена правосвідомість. Критерієм розвитку правової культури є рівень масової правосвідомості, обсяг та інтенсивність загальної правової просвіти;

б) стан законності, котра характеризується ступенем розгортання всіх її вимог, реальністю їх здійснення (міцністю правопорядку);

в) стан законодавства, досконалість його змісту й форми. Цей елемент не лише характеризує ступінь загальноцивілізованих, загальнолюдських начал, втілених у праві, але й передбачає наукову побудову законодавства, знаходження оптимальних методів, способів, типів регулювання існуючих відносин тощо;

г) стан практичної роботи в галузі права юридичних організацій (суду, прокуратури, інших правоохоронних органів), що виражає їх реальну роль у політичній та правовій системі, ступінь використання передових засобів юридичних технологій;

Таким чином, значення правової культури в суспільстві виходить за межі сфери права, юридичної практики. Правова культура є

невід'ємною частиною культури суспільства в цілому.

Поряд із поняттям “правова культура суспільства” існує не менш важливе поняття “культура права”, яке повинно відображати високий рівень правової культури — такий, коли не лише суспільні явища оцінюються під кутом зору правових цінностей та ідеалів, але й саме право будується відповідно до цих цілей та ідеалів, стає центром соціального життя.

Сутнісною ознакою правової культури взагалі є культура вирішення *правових конфліктів*. Тому серед різних напрямків юридичної соціології останнім часом виокремлюється юридична конфліктологія, що вивчає юридичні відносини, норми й інститути під кутом зору використання їх для запобігання, попередження та вирішення конфліктів.

Як соціальний конфлікт розглядається певний вид протистояння мінімум, двох сторін з приводу розподілу цінностей, ресурсів або влади. Основними ознаками конфлікту виступають:

- предмет конфлікту;
- причина конфлікту;
- суб'єкти конфлікту;
- зовнішні соціальні детермінанти, котрі впливають на суб'єктів конфлікту зі сфер макросередовища й безпосереднього оточення;
- мотиви поведінки конфлікуючих сторін;
- цілі суб'єктів конфлікту;
- можливі альтернативи поведінки учасників конфлікту;
- конкретні вчинки сторін, що конфлікують;
- засоби, що застосовуються суб'єктами конфлікту;
- конфліктна ситуація в цілому як система взаємодії між суб'єктами, а також між предметом конфлікту і кожним з суб'єктів;
- потенційно існуючі засоби та можливості вирішення конфліктної ситуації;
- соціальні норми, що регулюють відношення учасників конфлікту;
- засоби соціального контролю за розвитком конфліктної ситуації;
- можливі наслідки конфлікту, які можна спрогнозувати;
- дійсні наслідки конфлікту;
- результати конфліктної взаємодії.

Юридичний конфлікт є різновидом соціального конфлікту. Для нього завжди необхідні дві сторони, які зіштовхуються, взаємодіють. Цим конфліктам притаманне сильне напруження, що спонукає людей до зміни ситуації, або пристосування до неї.

Юридична конфліктологія вивчає й узагальнює ті з конфліктів, що характеризують конфлікт з позицій права. Теоретичне значення такого підходу полягає в можливості поєднання конфліктів з державними інститутами і, як наслідок цього, розгляд конфліктів не в абстрактному соціальному просторі, а в реальному зв'язку з діючими правовими інструментами і структурами.

При аналізі юридичного конфлікту необхідно перш за все визначити, які елементи конфлікту і в якому смислі мають правову природу, або (у крайньому разі) пов'язані з правовими інститутами і категоріями. Якщо аналізувати логіку розгортання конфлікту, то слід зосередити увагу на мотивації. У плані мотивації розрізняють два види конфліктів:

- 1) конфлікт інтересів;
- 2) когнітивний конфлікт.

У конфлікті інтересів зіштовхуються цілі, інтереси (як усвідомлені потреби) й мотиви поведінки людей. Правовий елемент у такому конфлікті може бути виражений з різною інтенсивністю.

У когнітивному конфлікті, котрий є суперечкою про знання або розуміння проблеми, правовий аспект виражений слабо.

Існують також інші складові конфліктів, котрі можуть мати й не мати юридичне забарвлення:

а) учасники конфлікту — це фізичні або юридичні особи, які можуть стати й суб'єктами правовідношень, що накладає певний відбиток на їх поведінку в конфліктній ситуації;

б) конфліктна ситуація. Правова характеристика конфліктної ситуації може бути досить визначеною (наприклад, у міждержавних суперечках, що ґрунтуються на нормах міждержавного права), а може бути й незначною (зокрема, політична дискусія, яка не виходить за межі конституції та інших законів). Конфліктна ситуація, пов'язана з правом, слугує прелюдією до юридичної суперечки, і в цьому сенсі вона сприяє розв'язанню конфлікту правовим шляхом;

в) об'єкт і предмет конфлікту, котрі досить часто пов'язані з правовими категоріями. Оскільки об'єкт конфлікту торкається статусу особи, його інтересів або соціальних цінностей, то всі ці елементи можуть бути врегульовані правом, і в такому разі сам конфлікт набуває правового аспекту.

*Таким чином, **юридичний конфлікт** — такий соціальний конфлікт, в якому суперечка безпосередньо пов'язана з правовими відношеннями, їх юридично значущими діями або станом. Отже, суб'єкти, мотивація їх поведінки, а також об'єкт конфлікту мають правові ознаки (трудові, сімейні, побутові, міждержавні, міжнаціональні конфлікти, якщо вони стосуються юридичних норм).*

Аналізуючи динаміку юридичного конфлікту, можна виділити такі його стадії:

1. Виникнення мотивів юридичного характеру.
2. Виникнення правових відносин між сторонами, що перебувають у конфлікті.
3. Розвиток правових відносин у зв'язку з розвитком справи.
4. Видання правового акту, що завершує конфлікт.

Дуже часто правовий конфлікт супроводжують примусові дії протягом усього його розвитку. Так, для кримінального конфлікту характерні оперативні заходи по затриманню злочинця, потім йдеться про

примусові дії до нього у вигляді обшуку, засвідчення, міра покарання тощо.

Юридичний конфлікт не можна розглядати як мирну подію з двох точок зору: напруженість, а нерідко й насилля, мають місце у взаємостосунках суб'єктів між собою.

В.Н. Кудрявцев та В.П. Казимирчук роблять акцент на тому, що юридичні конфлікти є різновидом соціальних, і тому вони можуть бути:

- а) глобальні й регіональні;
- б) групові й міжособистісні;
- в) ситуаційні й позиційні.

Але специфіка юридичного конфлікту виражається юридичними характеристиками, до яких можна віднести: галузь права, в якій протікає конфлікт; структуру норми, котра відноситься до нього; різновид правозастосувальної установи.

З точки зору галузі права юридичні конфлікти бувають:

- а) цивільні, кримінальні, трудові, сімейні, фінансові тощо;
- б) міжнародні і міжнаціональні;
- в) змішані.

З точки зору структури правових норм (норми права бувають уповноважуваними, зобов'язуваними або заперечуваними), конфлікти бувають:

а) при вповноважувачій нормі — конфлікт між фізичними або юридичними особами;

б) у випадку дії зобов'язувачої норми конфлікт може бути між зобов'язаною особою й державою;

в) при заперечувачій нормі конфлікти полягають в тому, що фізична або юридична особа порушує ці норми (наприклад, правопорушення в галузі екології).

З точки зору різновиду правозастосувальної установи юридичні конфлікти поділяються на такі, що вирішуються в суді, прокуратурі, господарському суді, міліції.

Суб'єкт юридичного конфлікту, перебуваючи у стані морально-правового вибору, постійно повинен враховувати вплив факторів егоїстичного, імморального, корпоративного характеру, які протидіють його правовим настановам. Його вибір можна умовно підвести під один з основних видів соціальної реакції на юридичний конфлікт.

Перший вид — адаптивна реакція, в основі якої лежить підпорядкування та пристосування до мінливого соціального оточення. Людина намагається втекти від конфлікту взагалі, але якщо юридичний конфлікт вже має місце, то адаптивна реакція спрямована на мінімізацію протиріч між нею та правовим середовищем. Суб'єкт вбачає за мету налагодження дружньо-нейтральних стосунків з оточенням, перетворюючи себе в його частину. Тому, якщо оточення існує за законами, далекими від моральних норм, адаптаційна реакція може обернутися деградацією особистості.

Другий вид — дезадаптивна реакція, де особистість відмовляється

від підпорядкування владі зовнішніх обставин. Але, вставши на цей шлях, людина переживає чимало внутрішніх сумнівів, коливань, боротьбу мотивів. Основною ознакою дезадаптивності є переживання особистістю тривалих внутрішніх та зовнішніх конфліктів без знаходження психічних механізмів і форм поведінки, необхідних для їх вирішення. Процес прийняття рішення гальмується під впливом цієї внутрішньої амбівалентності, людина начебто “заморожує” конфлікт. Але рідко кому з тих, хто обрав таку лінію поведінки, вдавалося уникнути юридичних конфліктів: вони швидше поглиблюють конфліктну ситуацію.

Третій вид — контрадаптивна реакція, при якій особистість свідомо та цілеспрямовано включається в юридичний конфлікт, намагається тим чи іншим шляхом подолати його. При цьому відчутно посилюється значення вольового начала особистості, її активність, уміння обстоювати власні інтереси.

Кінцевий вибір виду реакції, а отже, й типу поведінки в юридичному конфлікті залежить від багатьох факторів, насамперед від соціально-психологічних настанов особистості, котрі, нагадаємо, є продуктом соціалізації в конкретних соціальних умовах. В.Лефевр у книзі “Фундаментальні структури людської рефлексії” розповідає про соціологічне опитування, яке він провів серед громадян США та СРСР (1990). Респондентам були запропоновані декілька варіантів поведінки в конфліктних ситуаціях, у тому числі — правових. Серед уможливлених моделей конфлікту Лефевр моделював і таку ситуацію: “Група терористів захопила літак. Існує можливість їх винищити без загрози для життя заручників. Але інша альтернатива полягає в переговорах з терористами. Керівних операції приймає рішення ніяких переговорів не вести. Чи правильно, на Ваш погляд, він діє?” Загальна спрямованість питань анкети зводилася до головного: “Чи повинна гідна людина прагнути компромісу в конфліктній ситуації?” Цікаво, що більшість американців схвалювали тих, хто був схильним до компромісу, в той час як радянські громадяни, навпаки, схвалювали безкомпромісну поведінку. Отримані дані підтвердили попередню гіпотезу про те, що вибір стратегії поведінки в конфліктній ситуації залежить від загального соціологічного середовища, в якому формуються соціальні настанови.

Література

1. Алексеев С.С. Право. Азбука. Теория. Философия: Опыт комплексного исследования.— М.: Статут, 1999.
2. Бачинин В.А. Философия права и преступления.— Харьков: Фолио, 1999.
3. Гречин А.С. Социология правового сознания: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: ЮНИТИ, 2001.
4. Жоль К. Философия и социология права: Учебное пособие.— К.: Юринком Интер, 2000.
5. Карбонье Ж. Юридическая социология.— М.: Прогресс, 1986.
6. Кистяковский Б.А. Философия и социология права.— СПб, 1998.

7. Кравчук В. Визначення сфери застосування інституту юридичної особи // Право України.— 1998.— №4.
8. Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. Современная социология права.— М.: Юрист, 1995.
9. Кульчар К. Основы социологии права.— М., 1981.
10. Лапаева В.В. Конкретно-социологические исследования в праве.— М., 1987.
11. Лапаева В.В. Социология права.— М.: Норма, 2000.
12. Нерсисянц В.С. Наш путь к праву.— М., 1991.
13. Нерсисянц В.С. Право и закон.— М., 1989.
14. Ніколаев В. Про інститут юридичної особи // Право України.— 1997.— №7.
15. Оксамитный В.В. Правомерное поведение личности.— К., 1990.
16. Савчук С.В. Юридична соціологія: предмет та місце в системі юридичних наук. – Чернівці: Рута, 2003.
17. Соціологія права: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / За загальною ред. Н.П.Осіпової. – К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003.
18. Спиридонов Л.И. Социология уголовного права.— М.: Юрид. лит., 1986.
19. Тадевосян Э.В. Социология права и ее место в системе наук о праве // Государство и право.— 1998.— №1.
20. Юридическая антропология: Учебник для вузов.— М: Норма, 1999.

Контрольні запитання

1. У чому полягає сутність соціологічного підходу до аналізу правових проблем?
2. Чим юридична соціологія відрізняється від філософії права?
3. Окресліть найважливіші проблеми сучасної юридичної соціології.
4. Чим відрізняються юридичні явища від юридичних фактів?
5. Яка специфіка правової соціалізації особистості?
6. Дайте характеристику юридичній організації.
7. Які існують рівні правової свідомості суспільства?
8. Дайте визначення поняттю “правова культура суспільства”.
9. Що таке юридичний конфлікт?
10. Наведіть класифікацію юридичних конфліктів.

Завдання для самостійної роботи

1. Змодельуйте дискусію між “філософом” та “соціологом”, які б обстоювали переваги відповідних підходів до аналізу правових проблем.
2. Підготуйте розширену доповідь на одну з тем:
 - ✓ Право як соціальний інститут;
 - ✓ Стан правосвідомості та правової культури в сучасному українському суспільстві;
 - ✓ Соціологія та кримінологія;
 - ✓ Формування правової свідомості сучасної молоді: шляхи та проблеми;
 - ✓ Співвідношення соціального та юридичного в конфлікті;
 - ✓ Управління конфліктними ситуаціями.

ЛІТЕРАТУРА ДО ВСЬОГО КУРСУ

1. Бачинин В.А. История философии и социологии права: (Для студентов юридических, социологических и философских специальностей) / СПб: Изд-во Михайлова В.А., 2001.
2. Бельский В.Ю., Беляев А.А., Ломаков Д.Г. Социология: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2002.
3. Волков Ю.Г., Добренков В.И., Нечипуренко В.И., Попов А.В. Социология: Учебник / Под ред. Ю.Г.Волкова. – 2-е изд. – М.: Гардарики, 2004.
4. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. – М: Академический проект, 2003.
5. Гречин А.С. Социология правового сознания: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: ЮНИТИ, 2001.
6. Громов И.А., Мацкевич А.Ю., Семенов В.А. Западная теоретическая социология.— СПб., 1996.
7. Добренков В.И. Социология: В 3-х томах / В.И.Добренков, А.И.Кравченко. – М.: ИНФРА-М, 2000.
8. Жоль К. Философия и социология права: Учебное пособие.— К.: Юринком Интер, 2000.
9. Зборовский Г.Е. История социологии: Учебник. – М.: Гардарики, 2004.
10. Зборовский Г.Е. Общая социология. Учебник. – 3-е изд. – М.: Гардарики, 2004.
11. Казаринова Н.В., Филатова О.Г., Хренов А.Е. Социология: Учебник для вузов.— М., 2000.
12. Карбонье Ж. Юридическая социология.— М.: Прогресс, 1986.
13. Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. Современная социология права.— М.: Юрист, 1995.
14. Лапаева В.В. Социология права.— М.: Норма, 2000.
15. Масионис Дж. Социология. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004.
16. Мердок Дж.П. Социальная структура. – М.: ОГИ, 2003.
17. Мостовая И.В. Зачет по социологии в кармане: Для студентов вузов.— М.: АСТ, Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.
18. Некрасов А.И. Социология. – Харьков: Одиссей, 2004.
19. Общая социология: Теория и прикладные исследования / В.А. Ядов и др.— СПб.: СПб-е философское общество, 2001.
20. Павліченко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія: Навч. посібник. – К.: Лібра, 2002.
21. Піча В.М. Соціологія. Загальний курс.— К., 2000.
22. Примуш М.В. Загальна соціологія: Навчальний посібник. – К.: Професіонал, 2004.
23. Рабочая книга социолога / Отв. ред. Г.В.Осипов. – 3-е изд. – М.: Едиториал УРСС, 2003.
24. Российская социологическая энциклопедия / Под ред. Г.В. Осипова.— М., 1998.
25. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології.— К.: Наукова думка, 1995.
26. Савчук С.В. Юридична соціологія: предмет та місце в системі юридичних наук. – Чернівці: Рута, 2003.
27. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та

- галузеві теорії / Навч. посібник. – К.: АТІКА, 2004.
28. Социология права: Учебное пособие / Под ред. В.М.Сырых; Ин-т законодательства и сравнительного правоведения при правительства РФ. – 2-е изд. – М.: Юстицинформ, 2002.
 29. Социология. Основы общей теории: Учебник для вузов / Отв. ред. Г.В.Осипов. – М.: Норма, 2003.
 30. Социология: Учебник для вузов / А.И.Кравченко, В.Ф.Анурин. – СПб.: Питер, 2004.
 31. Социология: Учебное пособие / Елсуков А.Н., Бабосов Е.М., Данилов А.Н.— Мн.: ТетраСистемс, 1998.
 32. Соціологічна думка України: Навчальний посібник.— К., 1996.
 33. Соціологія права: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / За загальною ред. Н.П.Осіпової. – К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003.
 34. Соціологія / За ред. Макеєва С.О. 2-е видання. - К.: Знання, 2003.
 35. Соціологія: Конспект лекцій / Авт.-упоряд. В.І. Астахова та ін. / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого.— Харків: Нац. юрид. акад. України, 1995.
 36. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.— К.: Укр. центр духовн. культури, 1998.
 37. Теоретическая социология: Антология. В 2-х частях. – М.: Книжный дом «Университет», 2002.
 38. Фролов С.С. Социология.— М.: Логос, 1999.
 39. Штомпка П. Социология социальных изменений. – М: Аспект-пресс, 1996.
 40. Ядов В.А. Социологическое исследование: методика, программа, методы.— М., 1987.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- адаптація.....56
аддикція.....134
алкоголізм.....135
аналіз документів.....91
анкета85, 86, 87
анкетування.....85
аномія38, 131
взаємодія47, 51
вибірковий метод78, 79
виробництво.....30, 31, 33, 40
відчуження.....30, 31
галузеві соціологічні теорії9
гіпотеза.....73, 76, 77
госпіталізм.....120
громадянське суспільство ..6, 102
група29, 31, 47, 48, 52, 55, 62, 64,
65, 96, 97, 106, 107, 109, 124,
133, 139
девіант130
девіація.....128, 130, 131
деліквент130
деліквентна поведінка ...130, 138
депривація119
державна.....7, 28, 30, 51, 62, 102
документ91, 92
еволюція.....27, 29, 53
експертні оцінки.....93, 95
емпіричні соціологічні
дослідження.....9
етнометодологія.....66, 69, 70
завдання.....73, 78
загальна соціологічна теорія .8, 9
злочинність136
ідеальний тип.....39
ідеологія.....106, 111, 158
індивід49, 115, 124
індивідуальність.....115, 116
інститут.....49, 138
інституціалізація.....16, 26, 66
соціології.....16, 18, 19
інституціоналізація.....109
інструментальна функція12
інструментарій.....73, 81
інтеграція56
інтерація.....47
інтерв'ю.....87, 88
інтерес39, 111, 112, 151
інтерпретація понять.....76
квантифікація76
клас25, 30, 31, 45, 107, 109, 111,
112, 113
класова боротьба.....30, 31
контент-аналіз92
конфлікт ...98, 126, 159, 160, 161
культура.....38, 51
латентність.....56
лідерство.....98
логічний аналіз основних понять
.....73, 76
людина115, 116, 117, 126
мета73, 74, 78
метод.....9
аналізу документів.....90
експертних оцінок.....93
збору інформації.....73
опитування.....84, 85, 87
соціометрії.....96
спостереження88, 89, 90
наркоманія136
норма36, 63, 128, 130, 131, 138,
139, 154, 161
об'єкт.....73, 75
об'єкт соціології5, 17
операціоналізація поняття.....76
організація ..66, 106, 117, 155, 156
організм26, 27, 29, 30
особистість115, 116, 117, 121,
123, 124, 125, 152, 153, 154
парадигма10
пізнавальна функція.....12
поведінка63
позитивізм19, 20
право.....36, 51, 52, 148, 152
правова культура158, 159
правова соціалізація152, 153,
154

- правосвідомість* 148, 157, 158
- предмет*..... 9, 73, 75, 159
- предмет соціології* ... 5, 6, 7, 17, 53
- принцип соціологізму*..... 33, 34
- проблемна ситуація* 73, 74
- програма соціологічного дослідження* 73, 74
- прогрес*..... 27, 54
- проект виборки*..... 73
- революція*..... 46
- репрезентативність*..... 81
- роль*..... 123, 125, 126, 129
- рольові очікування* 125
- самогубство*..... 37, 38
- санкція* 110, 140, 141, 143
- символічний інтераціоналізм*.... 59, 60, 61, 62, 122
- система* 56, 59, 101, 102, 104, 109, 110, 126
- сім'я* 48, 59, 119, 137, 138
- солідарність*..... 35, 36, 38, 54
- соціалізація* 6, 118, 119, 120, 121, 122, 137, 138, 139, 152, 154
- соціальна*
- взаємодія*..... 7
- динаміка*..... 24
- дія*..... 39
- мобільність* 48, 49
- морфологія* 35, 104, 107
- поведінка*..... 39, 63
- політика*..... 6, 113
- реальність* 34
- революція*..... 30
- робота* 6
- роль*..... 60, 96
- статика*..... 24
- структура*..... 6, 27, 108, 111, 112, 113
- форма руху матерії*..... 6
- соціальне*..... 6, 7, 9, 17, 31, 34, 116
- життя*..... 38, 51, 66
- забезпечення*..... 6
- соціальний*
- інститут* 16, 34, 53, 54, 69, 90, 104, 108, 109, 110, 111, 119, 120, 149, 152
- контроль* 30, 130, 138
- порядок* 55, 110, 139
- соціальні*
- відносини*..... 6
- зв'язки* 8, 131
- інститути*..... 66
- процеси*..... 6
- спільноти* 6
- технології*..... 135
- соціологія* 5, 7, 8, 9, 13, 17, 19, 24, 27, 29, 34, 43, 44, 45, 49, 50, 51, 55, 61, 62, 122, 152
- спеціальні соціологічні теорії* 8, 9
- спосіб виробництва* 31
- статус*..... 47, 96, 126
- стратифікація* 47, 111, 112
- структура***..... 29, 31, 32
- соціологічного знання*..... 8
- суспільне життя* 24, 30
- суспільні відносини*..... 6
- суспільно-економічна формація* 30, 31, 32, 33, 43
- суспільство* 5, 6, 49, 51, 62, 101, 116, 131
- феноменологічна соціологія*** .. 66, 67, 69
- філософія* 19
- функції соціології*** 11
- функціоналізм* 56
- функція* 56
- цілепокладання* 56
- цінності*..... 63, 131, 139, 154
- юридична соціологія*** 147, 148, 149, 150, 152
- Я-концепція*..... 63

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>Аврелій Августин</i>	15	<i>Гізо Франсуа</i>	16
<i>Аквінський Фома</i>	15	<i>Гоббс Томас</i>	16
<i>Александр Джеффри</i>	11, 66	<i>Головаха Євген</i>	117
<i>Александров В.Н.</i>	11	<i>Горшков М.К.</i>	94
<i>Алексєєв С.С.</i>	158	<i>Грашии Антоніо</i>	11
<i>Антонович М.А.</i>	53	<i>Граунт Джон</i>	18
<i>Ардіго Роберто</i>	19	<i>Грушевський М.С.</i>	49, 50, 53, 54
<i>Арістотель</i>	13, 15	<i>Гурвич Ж.Д.</i>	148
<i>Бачинін В.А.</i>	149	<i>Гуссерль Едмунд</i>	66, 67
<i>Бейлс Річард</i>	56	<i>Данилевський М.Я.</i>	44
<i>Беккер Говард</i>	133	<i>Дарвін Чарльз</i>	27
<i>Бекон Френсіс</i>	12	<i>Дарендорф Ральф</i>	11
<i>Белінський В.Г.</i>	45	<i>Джеферсон Томас</i>	16
<i>Бергер Пітер</i>	68, 69	<i>Дільтей Вільгельм</i>	17, 38
<i>Берталанфі Л.</i>	56	<i>Драгоманов М.П.</i>	50
<i>Блау Пітер</i>	62	<i>Дюркгейм Еміль</i> 11, 33, 34, 35, 36,	37, 38, 45, 46, 50, 55, 101, 131,
<i>Блумер Герберт</i>	11, 60, 61, 62		132
<i>Богданов А.А.</i>	46	<i>Ейніштейн Альберт</i>	10
<i>Боден Жан</i>	15	<i>Емерсон Ралф Уолдо</i>	62
<i>Бойков В.</i>	6	<i>Енгельс Фрідріх</i>	19, 46, 54
<i>Бурдьє Пьєр</i>	25	<i>Епінас Альфред</i>	26
<i>Бут Чарльз</i>	18	<i>Еріксон Ерік</i>	121
<i>Вебер Альфред</i>	17	<i>Зімбардо Ф.</i>	125
<i>Вебер Макс</i> 11, 17, 38, 39, 40, 45,		<i>Зіммель Георг</i>	17, 38, 45, 101
50, 52, 55, 107		<i>Зомбарт Вернер</i>	40
<i>Вілермі Л.</i>	18	<i>Іванов В.Ф.</i>	6
<i>Віндельбанд Вільгельм</i>	17, 38	<i>Ільєнков Е.В.</i>	115
<i>Вінер Норберт</i>	56	<i>Казимирчук В.П.</i>	156, 161
<i>Воловик В.І.</i>	43	<i>Кампанелла Томазо</i>	15
<i>Вормс Рене</i>	26	<i>Карбоньє Жан</i>	147
<i>Галлей Едмунд</i>	18	<i>Карєєв М.І.</i>	45
<i>Гамільтон Олександр</i>	16	<i>Кеттле Ламбер Адольф</i>	19, 24
<i>Гарфінкель Гарольд</i>	11, 69, 70	<i>Кістяківський Б.О.</i> 49, 50, 51, 52,	53, 148
<i>Гегель Георг Вільгельм Фрідріх</i>			
.....	102	<i>Ковалевський М.М.</i> 44, 45, 46, 148	
<i>Гегель Георг Вільгельм Фрідріх</i>	16	<i>Козер Льюїс</i>	11
<i>Геракліт</i>	13, 15	<i>Кондорсе Жан Антуан</i>	16
<i>Гердер Йоган Готфрід</i>	16	<i>Конт Огюст</i> 5, 11, 14, 17, 19, 20,	21, 23, 24, 25, 26, 45
<i>Гере Пьєр</i>	18	<i>Конфуцій</i>	13
<i>Геррі Анрі</i>	18	<i>Кудрявцев В.Н.</i>	137, 156, 161
<i>Герцен О.І.</i>	45		
<i>Гідденс Ентоні</i>	102		

Кулі Чарльз Хортон	123, 124	Піаже Жан	121
Кульчар К.	150, 151	Піндар	15
Кун Томас	10, 60	Платон	13, 15
Лапін М.І.	139	Пле Фредерік Ле	19
Лаплас П'єр Сімон	18	Плеханов Г.В.	43, 45
Ласуел Гарольд Дуайт	92	Погорілий О.І.	58
Лебон Густав	105	Попова І.М.	6
Ленін В. І.	107	Протагор	15
Ленін В.І.	45	Райт Чарлз	19
Лефевр В.	162	Ріккерт Генріх	17, 38
Литинський В.К.	49, 50, 51, 53	Роберті Евген де	44, 45, 46
Лілієнфельд П.Ф.	26	Росс Едуард Олсуорт	46, 138
Лінтон Ралф	96	Руссо Жан-Жак	16
Локк Джон	16	Руценко І.П.	94, 95
Ломброзо Чезаре	131	Сен-Сімон Анрі де	23, 25
Лукман Томас	68, 69	Сіклер Джон	18
Льюїс Джон	19	Смелзер Нейл	6, 120, 139
Макиавеллі Ніколло	15	Согомонов А.Ю.	46
Малиновський Б.К.	148	Солон	15
Маркович Данило Ж.	117	Сорель Жорж	50
Маркс Карл Генріх	111	Сорокін Пітирим11, 14, 44, 46,	47, 48, 49, 111, 112
Маркс Карл Генріх11, 14, 30, 31,	32, 33, 43, 45, 46, 50, 101	Спенсер Герберт11, 14, 17, 19,	26, 27, 28, 29, 30, 45, 46, 53
Мертон Роберт	11, 132	Старосольський Б.	53
Мечніков Л.І.	44	Стросс Леві	60
Михайловський М.К.	44, 45	Тард Габріель	46, 105, 138
Мід Джордж Герберт11, 60, 61,	62, 121, 123, 124, 125	Тахтарев К.	46
Міллер Джон	19	Токвіль Алексіс	50
Міхельс Роберт	50	Тощенко Ж.В.	6, 149
Монтеск'є Шарль Луї	16	Туган-Барановський М.І.	45
Мор Томас	15	Тьонніс Фердінанд	17, 38, 45
Морено Джекоб	96	Уорд Леслі	14
Мостова І.В.	118	Франко І.Я.	50
Нерсесянц В.С.	137	Фройд Зігмунд	121, 132
Ньютон Ісаак	10	Фролов С. С.	106
Осіпов Г.В.	7	Фролов С.С.	6, 8, 120, 130, 139
Паран-Дюшатле	18	Фукідід	13
Парето Вільфредо	50, 55	Фульє Альфред	19
Парк Роберт Езра	138	Хоманс Джордж62, 63, 64, 65,	66
Парменід	15	Черниш Наталля	8
Парсонс Толкотт11, 55, 56, 57,	58, 59, 65, 69, 101, 123, 138,	Чернишевський М.Г.	45
139, 140		Чернов В.М.	45
Петражицький Л.І.	148	Чупров А.А.	45

<i>Шаповал Микола</i>	49	<i>Шулятиков В.М.</i>	46
<i>Шелдон В.</i>	131, 132	<i>Щегорцов В.А.</i>	158
<i>Шерега Ф.Е.</i>	94	<i>Щюц Альфред</i>	11, 67, 68, 69
<i>Шеффле Альберт</i>	26	<i>Южаков С.Н.</i>	45
<i>Шибутані Тімоті</i>	60	<i>Ядов В.А.</i>	6, 116
<i>Шілз Едуард Алберт</i>	56	<i>Яжпул І.М.</i>	45
<i>Шпакова Р.П.</i>	25	<i>Яковлев М.</i>	87
<i>Штомпка Петро</i>	103		

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Тема 1 СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ГЕНЕЗА СОЦІОЛОГІЇ	5
<i>Дискусія про предмет соціології. Сутність “соціального”</i>	5
<i>Структура соціологічного знання</i>	8
<i>Функції соціології та її роль у розвитку суспільства</i>	11
<i>Генеza соціального знання</i>	13
Тема 2 ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ	23
<i>Огюст Конт і виникнення позитивістської соціології</i>	23
<i>Соціологічна концепція Г.Спенсера</i>	26
<i>Соціологічні погляди К.Маркса</i>	30
<i>Принцип соціологізму Е.Дюркгейма</i>	33
<i>Соціологія М.Вебера</i>	38
Тема 3 СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕЧІЇ ХХ СТОЛІТТЯ	43
<i>Специфіка російської соціології. Інтегративна соціологія Пітирима Сорокіна</i>	43
<i>Формування української соціологічної думки</i>	49
<i>Структурний функціоналізм Т.Парсонса</i>	55
<i>Символічний інтеракціонізм</i>	59
<i>Теорії раціонального вибору</i>	62
<i>Феноменологічна соціологія та етнометодологія</i>	66
Тема 4 СТРУКТУРА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	72
<i>Етапи й види соціологічних досліджень</i>	72
<i>Програма соціологічного дослідження та її структурні складові</i>	73
<i>Робочий план соціологічного дослідження</i>	81
Тема 5 МЕТОДИКА ТА ТЕХНІКА ЗБОРУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ	84
<i>Метод опитування</i>	84
<i>Метод спостереження</i>	88
<i>Метод аналізу документів</i>	90
<i>Метод експертних оцінок</i>	93
<i>Метод соціометрії</i>	96
Тема 6 СУСПІЛЬСТВО ЯК СИСТЕМА	101
<i>Поняття соціальної системи</i>	101

<i>Соціальна морфологія</i>	104
<i>Соціальна структура сучасного суспільства</i>	108
Тема 7 СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ	115
<i>Основні категорії соціології особистості</i>	115
<i>Агенти, фактори та етапи соціалізації</i>	118
<i>Соціальні ролі та соціальний статус особистості</i>	122
Тема 8 СОЦІОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ	128
<i>Сутність девіації. Основні теорії, які пояснюють девіацію</i>	128
<i>Види девіації. Деліквентна поведінка</i>	134
<i>Види соціального контролю</i>	138
Тема 9 ЮРИДИЧНА СОЦІОЛОГІЯ	147
<i>Юридична соціологія як складова загальної соціології</i>	147
<i>Особистість і право. Правова соціалізація особистості</i>	152
<i>Соціологія юридичної організації</i>	155
<i>Правова культура соціуму. Типологія юридичних конфліктів</i>	157
ЛІТЕРАТУРА ДО ВСЬОГО КУРСУ	164
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	166
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	168
ЗМІСТ	171

Навчальне видання

Додонов Роман Олександрович
доктор філософських наук, доцент

Додонова Віра Іванівна
кандидат філософських наук, доцент

Соціологія

Навчальний посібник для курсантів і студентів
вищих закладів освіти МВС України

Редактор — *Меркулова О.В.*
Технічний редактор — *Пожидаєв В.Ф.*